

Україна:

культурна
спадщина,
національна
свідомість,
державність

Академія наук України
Інститут суспільних наук

Випуск 1-1992

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ НАУК

**УКРАЇНА: КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА,
НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ,
ДЕРЖАВНІСТЬ**

**Міжвідомчий збірник наукових праць
Засновано 1992 року**

Випуск 1

До першої книжки нового щорічника включено статті з актуальних проблем суспільно-політичного і культурного життя України, питань теорії нації, зародження і розвитку державницьких традицій, соціальної зумовленості національної свідомості, еволюції національної ідентичності тощо. Автори прагнули показати як своєрідність історичного процесу в Україні, так і його ширший контекст, зв'язок із загальноєвропейськими і світовими процесами.

Для широкого кола читачів, що цікавляться історією України.

Редакційна колегія збірника

Я. Д. Ісаєвич (головний редактор), В. І. Горинь (заступник головного редактора), Я. В. Закревська, М. М. Ільницький, М. В. Кашуба, Б. С. Криса (відповідальний секретар), Ю. Ю. Сливка, Ф. І. Стеблій

Адреса редколегії

290008, Львів 8, вул. Митна, 24

Інститут суспільних наук

Тел. 76-51-60

Усі права належать видавництву "Наукова думка". Будь-яке використання цього видання або його елементів, фрагментів, тобто копіювання, тиражування, розповсюдження тощо, можливо тільки при наявності попередньої письмової угоди з видавцем.

Адреса видавництва "Наукова думка": Україна, 252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.

All rights reserved. No part of this issue may be reproduced by any mechanical, photographic or electronic process or in the form of a phonographic recording, nor may it be stored in a retrieval system, transmitted or otherwise copied for public or private use without written permission of the Naukova Dumka Publishers.

Address of the Publishers: Ukraine, 252601 Kiev 4, Tereshchenkivska St., 3.

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Виносячи в заголовок щорічника, перша книжка якого пропонується увазі читачів, слово "Україна", автори і редколегія усвідомлювали, яку відповідальність це на них покладає. Свого часу під назвою "Україна" видавались провідні українознавчі часописи – місячник, який 1907 р. став продовженням "Киевской старины", і керований Михайлом Грушевським орган історичної секції Всеукраїнської академії наук. Наше видання прагне продовжувати традиції цих журналів, але не наслідуватиме далекоюсяжну універсальність їхньої проблематики. Як видно із підзаголовка, з усього широкого кола питань українознавства увагу передбачається зосереджувати на найактуальніших з них.

Для народів, які борються за своє політичне і культурне відродження, проблеми утвердження національної свідомості, відновлення або зміцнення державності, збереження і використання історичних традицій і культурних надбань належать до числа найактуальніших. Взаємопов'язаність і взаємозумовленість культури й політики, спадщини попередніх поколінь і перспектив розвитку нації очевидні. Втрата власної держави призводить до придушення або обмеження національної культури, і навпаки, культурне відродження стає передумовою і запорукою політичного пробудження нації і боротьби за державність. Напруга національної боротьби сприяє і розвиткові духовного життя суспільства. Не є тут винятком і Україна. Нинішня активізація національно-культурного руху і політичного життя викликає дедалі ширше зацікавлення історією визвольних змагань, питаннями еволюції національної ідентичності. Особливо великий інтерес виявляється до таких замовчуваних донедавна питань, як теорія нації, зародження і вкорінення державницьких традицій, розвиток державності, теорія та історія культури, генеза національної свідомості та її структура тощо.

Значення порушених питань для сьогодення, сподіваємось, приверне увагу читачів до нашого збірника, однак автори прагнули, щоб це не позначалось на об'єктивності викладу. Адже

чим всебічніше і ґрунтовніше будуть досліджені складні проблеми, тим більшим буде і громадській резонанс студій з гуманітарних наук. Слід мати на увазі й те, що питання, які хвилюють громадянство, є важливими також в контексті завдань "чистої" академічної науки. По-перше, для самого українознавства найневідкладнішим завданням є висвітлення тих питань, які найбільше замовчувались або найбільше спотворювались: без цього деформованою залишиться загальна картина в кожній з українознавчих дисциплін. По-друге, український матеріал вкрай недостатньо залучається дослідниками аналогічних процесів в інших країнах, і ця ізольованість україністики від розв'язання загальноєвропейських та глобальних проблем не лише згубно впливає на рівень самої україністики, але й негативно позначається на стані розв'язання тих міжнародних явищ і процесів, до яких була причетна Україна.

До першого випуску щорічника увійшли переважно праці співробітників Інституту суспільних наук Академії наук України, а також вчених, які співпрацюють з інститутом у виконанні наукових програм. Крім робіт авторів, що працюють в Україні, друкуються також статті дослідників з-за кордону: Френка Сисина з Канади, Андреаса Каппелера з Німеччини, а також вченого з Росії Бориса Флорі. Для наших читачів будуть цікавими як концепції цих вчених, так і подані ними відомості про стан вивчення за кордоном актуальних проблем української національної історії та культури.

Редколегія просить надсилати статті, розвідки, огляди, рецензії та хронікальні замітки для наступних випусків міжвідомчого наукового збірника.

І. М. ДЗЮБА

ЩО ЗА ОБРІЄМ?

**(наша культурна спадщина
і культурне майбуття)**

У статті розглядаються питання дослідження української спадщини, обговорюються шляхи створення цілісної концепції історії національної культури.

Вже в останні роки існування СРСР обмежені спершу розмови про "білі плями" в історії культури його народів почали переростати в наполегливішу й ширшу постановку питання вже не стільки про "плями" – і білі, і чорні, і криваві, – скільки взагалі про повноту історичної культурної пам'яті; про повернення народам усіх духовних цінностей, створених попередніми поколіннями, але вилучених, сфальсифікованих або замовчуваних більш як півстоліття; про зріліше і всебічно сприйнятливіше ставлення суспільства до культурної спадщини. Слідом за поглибленням цього усвідомлення необхідності прилучення до відчужених духовних багатств іде й реальне їх запотребування, читацьке та глядацьке освоєння, осмислення в естетичній свідомості та публіцистичній думці. Звідси, треба сподіватися, відкривається шлях до нової культурної свідомості та нової духовної реальності.

Обидві сторони цього процесу – і принципове усвідомлення проблеми "розпечатування" національних духовних скарбниць, і фактичне надання вцілілих текстів та взірців народів – спостерігаються і в нас в Україні (як і пов'язана з цим переоцінка образу своєї національної структури взагалі, його адекватніше бачення).

Однак і масштаби, і форми, і темпи цього процесу поки що багато в чому прикро відмінні від того, що відбувається в російській культурі або, скажімо, в культурах народів Балтії.

У чому ж річ? Ще кілька років тому можна було нарікати на нерозуміння важливості цієї справи та на дефіцит доброї волі. Сьогодні цього вже не скажеш. Є вже й конкретні досить ґрунтовані плани. Так, Спілка письменників України, Інститут літератури і Держком України по пресі розробили солідний перспективний план видання творів репресованих і дискримінованих або "забутих" авторів. Скомпоновано між-видавничий план видання серії пам'яток історичної думки, серії літературних пам'яток. Дуже широкий план видання документів та джерел з історії України розробила Археографічна комісія Академії наук України. У роботу по виданню дискримінованої художньої та наукової літератури включилися такі видавництва, як "Наукова думка", "Дніпро", "Либідь", "Український письменник", "Каменяр"; окремі видання здійснюють культурні товариства та кооперативи. Науковці Києва і Львова почали брати участь у підготовці текстів до багатотомної "Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства".

Перший прорив зробили наші літературно-художні, а потім і науково-популярні журнали, публікуючи окремі твори В. Винниченка, М. Грушевського, Д. Яворницького, М. Хвильового, деяких письменників з еміграції. Потім почали з'являтися й окремі видання – роман В. Підмогильного "Місто", "Чорний ангел", твори О. Слісаренка, антологія "Молоді Музи", збірка Д. Фальківського, "Сонячна машина" й оповідання В. Винниченка, його ж "Відродження нації"; романи І. Багряного; теоретичні праці Леся Курбаса; "Історія України" М. Аркаса; історичні дослідження М. Костомарова; "Предок" М. Грушевського та низка інших видань. У повнішому вигляді вийшли твори деяких авторів, "повернених" нам у 60-ті рр. у надто скромному обсязі (О. Олесь, М. Куліша, Г. Косинки, М. Драй-Хмари, М. Зерова, В. Поліщука, В. Бобинського та ін.).

Однак це лише перші кроки на безмежному полі. Я вже не кажу про те, як стримує цю роботу катастрофічний брак паперу та голодна дієта, на якій тримають нашу культуру. Але бракує й координації дій. До того ж надто довго ми "набиралися духу", втративши дорогоцінний час. "Період розгону" триває ще й досі. Гірше того, значні явища з відчуженого фонду української літератури, з'являючись сьогодні на сторінках періодики, хоч і викликають читацький інтерес, але не такий широкий, як хотілося б. Повільно й вузькими напрямками відбувається й професійне літературознавче освоєння відновлюваних масивів літератури, як і робота над створенням нової концепції історії української літератури, нової концепції української куль-

тури, не кажучи вже про оновлення їхнього образу в масовій свідомості.

Тривожних слів з цього приводу не бракує, але зрозуміле емоційне невдоволення справі допомагає мало. Як і звичне вже нарікання на нашу, мовляв, млявість, неповороткість та вічні запізнення до розподілу історичних благ. Національна самокритика – річ потрібна і важлива, але є для неї істотніші сфери застосування, аніж суб'єктивна характерологія.

Недостатня у нас широчінь та очевидна загальмованість процесу регенерації національної культури, зокрема ж оприлюднення, прийняття й інтерпретації відчуженої літературної спадщини давніх і недавніх років пояснюється, на мій погляд, крім матеріально-фінансових та технологічних і організаційних обставин, ще й сукупністю багатьох інших. Тут і те, що льодовиковий шар сталінізму-брежнєвізму в Україні виявився потужнішим, ніж деінде, а ідеологічне розмерзання почалося пізніше і відбувалося поверховіше. Тут і невизначеність статусу національної культури в Україні, яка негласно перебуває на становищі культури доповнювальної, сказати б, факультативної, і відповідальності за яку на рівні державних структур має суто формальний характер. Тут і ганебна для суспільства слабкосилість поліграфічної бази України (навіть та значною мірою використовувалася для потреб центральних відомств), і постійний паперовий голод. Тут і брак дослідників, текстологів, джерелознавців та інших фахівців (а звідси й бідність як фундаментальних досліджень, так і архівно-документальної бази, корпусу джерел та підготовлених текстів), – адже масштаби їх підготовки мізерні, бо вузи України ніколи (за винятком хіба що короткого періоду 20-х рр.) не ставили своїм завданням виховати потужний контингент гуманітаріїв, зорієнтованих у справжніх багатствах української культури та в її проблематиці, перейнятих розумінням її життєвої необхідності для буття народу і здатних плідно й самовіддано працювати на цій "неперспективній" ниві, – такі люди, звичайно ж, не переводилися (навіть після масового винищення їх у 30-х рр. й багатьох переслідувань у наступні), але тільки всупереч офіційному навчанню й настановленню. Тут, нарешті, й загальна національна деморалізація, відчуження значної частини народу від власної культури як результат тривалої і планомірної дії багатьох суспільно-політичних, соціально-економічних, ідеологічних та інших чинників, що призвело до перекривання багатьох артерій, які живлять культуру народу і народ від культури; призвело й до пониження культурної потреби, зумовило порівняно млявий по-

пит на ті явища, які вже сьогодні можуть бути запропоновані.

Коли мова заходить про втрати минулого, громадська увага, природно, насамперед концентрується на "великому терорі" 30-х рр. і на тих порівняно меншій величині руйнівних хвилях, що були перед ним та після нього. А далі громадська увага звертається до явищ, вилучених уже внаслідок не самого фізичного терору, а терору ідеологічного, затаврованих і відбракованих з позицій світоглядної нетерпимості або політичної агресивності. Нарешті, третя група літературних явищ, що виявилися причеченими на тривале забуття, – це ті, які стали жертвами зубожіння духовних інтересів, "спрощення" смаків та й просто незацікавленості, лінощів, непам'ятливості. Занепад культури завжди має, так би мовити, зворотну силу – спадщина стає "непосильною" і бачиться зубожено, і невільний у посіданні минулого той, хто невільний у сьогоднішньому діянні. Суспільство абсолютної соціальної маніпуляції маніпулює і своїм минулим, перекроюючи і обтинаючи його згідно з власним образом і подобою.

У нас в Україні всі ці три пласти втрат утворилися під впливом як чинників загальнорадянського порядку, так і надзвичайно гостро явлених чинників специфічних, закладених в українській (антиукраїнській!) політиці Сталіна-Хрущова-Суслова-Брежнєва. Маю на увазі насамперед доведений до ідеологічного ідіотизму синдром "українського буржуазного націоналізму" (сталінський варіант "мазепинського", "сепаратистського" синдрому російських царів). Роками й десятиліттями роздмухуваний антиукраїнський психоз не тільки поглибив наслідки загального "великого терору", а й призвів до трагічно викривленого, вбого звуженого бачення всієї української історії та культури, до психопатично-сектантської підозрливості та жорстокої поліційної вибірковості стосовно її цінностей. Загальна тенденція надавати культурі антикультурну (сурогатну) спрямованість в Україні доповнювалась і загострювалась прагненням надати українській культурі такий обсяг і характер, щоб вона працювала на відмирання самої себе, на відмирання української нації взагалі. В цьому й полягав найглибший сенс теорії та практики злиття націй і культур, що як попередній етап передбачала забуття або "стирання" відмінностей між ними. В ідеалі бачилося таке становище (і воно успішно створювалося!), за якого українська культура й українська мова потрібні були лише як засіб боротьби з "українським буржуазним націоналізмом", тобто з рудиментами національного іс-

нування народу, а знання української мови стало б прерогативою працівників відповідних "органів".

Тому ми в Україні втрачали не тільки те, що втрачали всі, але й багато чого такого, що перевищувало цю "загальносоюзну обов'язкову мірку". Скажімо, чи багато літератур можуть похвалитися тим, що навіть офіційно освячені класики не убезпечені від державного мародерства? Чи можемо ми уявити кон'юнктурні вилучення текстів у Пушкіна, Лермонтова, Толстого, Чехова, Райніса, Чавчавадзе, Абовяна чи інших класиків, кожне слово яких "охороняється законом"? А от у нас і класики були беззахисні перед ідеологічними костоломами. Досі у виданнях творів Лесі Українки не знаходили драми "Бояриня", у багатьох виданнях не було вірша "І ти колись боролась, мов Ізраїль" – тільки тому, що національна воля України асоціювалася в поетеси з полоном вавилонським та з долею єврейського народу; у зібраннях творів Ольги Кобилянської дарма було шукати роман "Чорний апостол", у якому йдеться про національно-політичні шукання західноукраїнської інтелігенції початку ХХ ст.; не друкувався ряд поетичних і політичних текстів Івана Франка, зокрема нас оберігали від його критичних міркувань з приводу абсолютизації деяких догм марксизму – міркувань, які, на жаль, виявилися пророчими, нарешті лише нещодавно після тривалої перерви масовий читач одержав повний "Кобзар" Тараса Шевченка – протягом багатьох років його фальсифікували, вилучаючи ряд національно-політичних творів, "образливих" для слуху тих, хто дивився на історію України очима російських царів.

Взагалі історія України – одна з найцікавіших граней історії європейської і світової – трактувалася в нас хіба що як периферійний додаток до історії російської; вона була зредукована переважно до найновішого періоду і зводилася до кількох хрестоматійних епізодів. Особливо вперто і хитромудро ігноровано в ній ті суспільні моделі і цінності, які збагачували або могли збагатити світовий досвід демократичної організації людей. Так, по суті вилучена була з української історії та з історії української культури діяльність релігійно-культурних міщанських братств XVI – XVII ст., що відіграли вирішальну роль у духовній самообороні українського народу від шляхетсько-католицької експансії і засвідчували своєрідність соціально-культурної структури українського суспільства; скоромовкою відбивалися від такого епохального явища в історичному житті українського народу, як Запорозька Січ – цей своєрідний суспільно-політичний і моральний феномен, що залишив глибокий слід у пам'яті й поняттях народу, наклав виразний від-

биток на його демократичні ідеали, відбився в народній поезії та мистецтві. І вже геть принижувалася і плямувалася така, хай і недосконала, і суперечлива, а все ж демократичніша, порівняно з царизмом, форма національної державності, як гетьманщина, що також залишила помітний слід у народній свідомості та в пам'ятках писемності. Відповідно затінені були патріотичні та волелюбні мотиви народної поезії й писемної літератури, пов'язані з цими сторінками національної історії. Певна річ, усе це також призводило до збіднення сфери духовності.

З цієї ж причини – страху перед вільною національно-політичною думкою – десятою дорогою обходили ми широке ідеологічне поле Кирило-Мефодіївського братства, організації передової української інтелігенції 40-х рр. XIX ст. Через причетність до нього Тараса Шевченка цілком замовчувати його не було можливості. Однак аутентичні документи і матеріали не були опубліковані, підготовлений у 60-х рр. збірник документів у трьох томах так і не вийшов друком. Лише тепер, нарешті, маємо це видання. Навіть знамениті "Книги Битія українського народу" у нас не видавалися і практично нікому не були доступні, крім академічних спеціалістів. Тим часом ідеологія кирило-мефодіївців, особливо їхнього лівого крила, являла собою надзвичайно цікаву трансформацію європейського республіканізму та польського месіанізму, збагачених і перетворених де'кратичним досвідом козацького періоду української історії. А визвольними ідеями українського народу, – і вона була принципово новим словом у розумінні шляхів слов'янського відродження та співжиття; відкидаючи орієнтацію як на миколаївську Росію, так і на габсбурзьку Австро-Угорщину, кирило-мефодіївці висували план добровільного об'єднання вільних слов'янських народів у федерацію рівноправних республік. Треба належно оцінити сміливість і демократичність політичної думки кирило-мефодіївців, що випереджала не тільки свій час. Нині дослідники звертаються до цієї теми, але ж це повинен бути набуток усєї культурної громадськості, а не вузького кола фахівців; введення відповідних текстів та документів у широкий вжиток, вивчення у вузах (а декого і в школах), суспільне усвідомлення їх значно збагатили б наше уявлення про інтелектуальну історію України, істотно змінили б її духовну "карту" і могли б сприяти розвиткові здорового національного самоусвідомлення.

Взагалі доводиться визнати, що багато важливих документів національно-політичної думки у нас цілеспрямовано й уперто вилучалося з обігу або замовчувалося. Так, не видавалися

в радянський час праці Т. Зінківського "Національне питання в Росії", "Молода Україна", "Штунда" та ін.; неприступне сьогодні читачеві багато що з науково-популярної, публіцистичної та художньої спадщини Б. Грінченка, зокрема його дослідження "Перед широким світом" та полемічні "Листи з Наддніпрянської України"; памфлет І. Нечуя-Левицького "Україна на позовах з Московщиною" та ін. Навіть твори українських економістів марксистського або близького до марксистського напрямів у радянський час не перевидавалися. Не публікувалися праці С. Подолинського, який розвинув натурфілософський підхід до проблеми соціально-економічного устрою людства. До речі, український економіст М. Туган-Барановський, лише з чуток відомий у нас як "легальний марксист", залишив помітний слід у світовій економічній науці, і його праці й досі високо цінуються серед фахівців на Заході. Неприступною і невивченою залишається творчість двох видатних українських філософів ХІХ ст. П. Юркевича і В. Лесевича.

Тяжко відбилосся на інтелектуальному житті України те, що з нього на тривалий час були вилучені плоди праці трьох великих трудівників і мислителів – М. Костомарова, П. Куліша, і М. Драгоманова. Та й те, що видається нині, – лише мізерна частка їхньої наукової спадщини. Досить дивним було і ставлення до багатьох представників суспільно-політичної думки Західної України кінця ХІХ – початку ХХ ст., навіть до тих із них, кого вселяю вихваляли як демократів, прогресистів і соратників І. Франка. Наприклад, М. Павлика, О. Терлецького хвалити хвалили, а видавати не видавали, та й досі не видаємо (невеличкий однотомник белетристики М. Павлика справи не вирішує: йдеться про нього як про політичного мислителя). І вже зовсім не доводиться говорити про документи суспільно-політичної боротьби в Україні в 900-ті, 10-ті і 20-ті рр. ХХ ст. або про мемуарну літературу, що відбивала суспільне й культурне життя тієї пори з "не нашої" точки зору (як, наприклад, щоденники і спогади Є. Чикаленка), на забуття прирікалася або просто перекреслювалася культурна діяльність багатьох демократично настроєних співвітчизників, як, скажімо, Христини Алчевської чи Софії Русової.

Крім втрат, викликаних свідомим і рішучим цензуруванням класичної спадщини, були (і, власне, залишаються) втрати, зумовлені "м'якшими причинами" – такими, як перестрашування, підозрілість, "безгосподарність" у культурі, лінощі, байдужість, параліч інтересу до національної духовності та й просто елементарне здичавіння від власної "правильності". Зрештою, й це – наслідок обставин політичних, ідеологічних,

що спричинилися до загального зубожіння сукупного духовного запиту суспільства, в тому числі й запиту до власного минулого.

Як один із напівзабутих материків української культури можна назвати широкий і важливий доробок блискучої плеяди вчених-гуманітаріїв Харківського університету (О.Потебня та його учні – М.Сумцов, Д.Багалій, Д.Овсянико-Куликовський, О.Єфіменко, О.Русов, І.Маслов, І.Халанський, Г.Гіршман, В.Бузескул, М.Павловський та ін.). Втім, можна згадати і харків'ян початку ХІХ ст. – В.Каразіна, Є.Філомафітського, Р.Гонорського, І.Срезневського. Бодай частину їхніх праць також варто було б видати у спеціальному історико-літературному збірнику, відновивши таким чином важливу ланку в розвитку наукової та громадської думки, доповнивши панораму нашої духовності.

А піднесення культурного і наукового життя в Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст.! Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові протягом 1892 – 1917 рр. видало 120 томів наукових "Записок", 35 томів "Етнографічного збірника", 14 томів "Матеріалів до української етнології", 15 томів збірника історично-філософської секції і стільки ж – філологічної; крім того, збірники з питань соціально-економічних, юридичних, природничо-математичних наук, медицини тощо. Коли врахувати, що все це робилося без будь-якої державної підтримки, виключно за рахунок добровільних пожертв і зусиль, то можна лише дивуватися з енергії національно-культурного розвитку нашого народу. А науковий рівень цих видань сьогодні може бути прикладом для академічних інституцій. Чи не час подумати про те, щоб репродукувати бодай найцінніші з них або скомпонувати свого роду антологію? Те ж саме стосується і матеріалів "Київської старини" (виходила з 1882 по 1907 р.) та київського "Українського Наукового Товариства", створеного в 1906 р. часопису "Україна". Все це також порозгублюване, потребує прискіпливого огляду, вивчення, а багато що – репродукування. Тоді будуть усунені численні прогалини в інтелектуальній історії України; тоді ми побачимо, як уперто регенерувала національна культура після всіх смертельних ударів і скільки зусиль докладала для свого утвердження її самовизначення, які неповторні грані людського духу являла.

Я назвав лише деякі з фактів і явищ дореволюційної української культури, що з різних причин "випали" з сучасної культурної свідомості і лише почасти в неї повертаються. Але навіть з цієї часткової "інвентаризації" втрат видно, як спрощувано, знебарвлювано картину дореволюційного духовного життя нації. Але ж іще затятіше попрацювала псевдокласова світо-

влаштувальна сокира над літературним процесом перших радянських років, які в багатоманітності свого соціально-культурного змісту виявилися неприйнятними для воєнничого державного забобону доби сталінізму. Втім, цей аспект теми на сьогодні вже порівняно відомий. Болюче визначення "розстріляне відродження" міцно ввійшло у суспільну свідомість.

Але набагато менше знає широка громадськість про "задушене відродження" кінця 50 – 60-х рр. Арешти 1965 і 1972 рр. та "тихі" репресії наступних призвели до сумних наслідків: покалічені долі, вилучені або невидані книжки, ненадруковані твори, занепад творчої думки, загрозливе зростання конформізму. Тільки 1990 р. вийшов роман Андрія Кондратюка "Важке прозріння", який пролежав у редакціях та видавництвах з 60-х рр. Із запізненням на чверть століття з'явився, нарешті, 1988 р. поетичний збірник Василя Голобородька – поета, який ще на початку 60-х рр. означив нову хвилю в нашій поезії, поета, якого видано багатьма європейськими та іншими мовами. Майже чверть століття довелося ждати Михайлові Саченку та Валерію Іллі, Миколі Самійленку, трохи менше – Миколі Воробйову та Віктору Кордуну, представникам так званої київської школи поетів. Досі не видані Микола Холодний, Борис Мамайсур, Михайло Григорів, покійний Григорій Тименко, а кожен з них – цікава, неповторна грань української поезії 60 – 80-х рр. Багато років наша громадськість була позбавлена можливості вивчати творчість засудженого і загиблого в мордовських таборах Василя Стуса – кришталево чесної людини і одного з найталановитіших українських поетів. Нарешті маємо перші видання і його, і Євгена Сверстюка, Івана Світличного, Василя Рубана. А Василь Боровий та Микола Данько, дискриміновані просто з чиєїсь надмірної запопадливості? І це ще не всі імена в літературі, не кажучи про втрати в живопису, музиці, кіно, науці, – це повинно стати предметом окремої розмови.

Сьогодні ми володіємо лише частиною того, що напрацьовано зусиллями багатьох поколінь трудівників у нашій національній культурі. Але й уся ця ще нам недоступна сума напрацьованого, в свою чергу, лише частина того, що могло б "відбутися", якби лінії розвитку могли здійснитися сповна, а не були обірвані силоміць – нерідко на самому початку. Ми можемо тільки намагатися уявити собі, якою могла б бути наша культура, розвиваючись нормально, в міру творчих сил народу. Хоч уявити це неможливо, не кажучи про реконструкцію цього гіпотетичного стану. Але в нашій спроможності інше: принаймні відновити, повернути народові те, що все-таки було створено, що об'єктивно існує, але відчужене різною мірою і в різній фор-

мі. Роботу цю вже розпочато, але вона потребує того, щоб їй було надано воістину державного розмаху і цілеспрямованості.

Та повернення спадщини – це лише перший етап її освоєння. Треба ще щоб вона була адекватно сприйнята суспільством, щоб духовний попит на неї був достатньо активний. Далі: необхідне глибоке наукове і критичне вивчення того, що повертається. По-перше, з огляду його місця в інтелектуальному житті та культурному процесі свого часу, а по-друге, з огляду його здатності і сьогодні жити в нашій свідомості, діставати нове значення, брати участь у нашому духовному самотворенні.

Освоєння відновлюваної спадщини змінить образ нашої культури і в наших власних очах, і в очах інших народів, в очах культурного світу. І, зокрема, допоможе нам подолати той комплекс неповноцінності, який у різні часи нав'язували нам політично, економічно, культурно. Допоможе побачити духовний та інтелектуальний потенціал нашого народу. Звільнитися від стереотипів, що тяжіють над уявленнями про українську культуру і літературу.

Всякий стереотип, певна річ, виникає з якоїсь реальності і відбиває її, але відбиває неповно і спотворено. Це стосується і стереотипів, "націлених" на українську культуру й літературу.

Ось деякі з них.

Стереотип сільськості. Уявлення про українську культуру і літературу як породження сільського побуту і переважно на селянина зорієнтовані (вulgаризований варіант цього стереотипу – уявлення про все українське як "мужицьке").

Цей стереотип має свої підстави, оскільки українська нація в XVIII – XIX ст. була нацією переважно селянською – нацією з неповною соціальною структурою, вкрай слабким представництвом національної земельної аристократії, та буржуазії, національного робітничого класу (неповнота соціальної структури почасти відчувається і нині). Звідси випливали і достоїнства і вади української культури, літератури, про які йтиметься далі.

XIX ст. виробило романтичну концепцію української нації, в основі якої лежала ідеалізація села. Селоцентризм визначив і пізніші народницькі уявлення про українську націю. Її хотіли бачити як суму сільських громад з патріархальним укладом життя. Розвиток народу уявлявся як процес природний, а не культурний.

Ще М. Драгоманов вказав на величезну небезпеку ігнорування ролі міста в національно-політичних планах українських патріотів. Але його глибока критика, на мій погляд, мала одну ваду. Він не підкреслював, що утопічна концепція українства без міста не

була просто плодом недомислу. Вона виникла, так би мовити, з нужди і по-своєму відбивала об'єктивну реальність: місто як опорний пункт царської бюрократії та зрусифікованого міщанства перестало бути для України конструктивним національним чинником, стало, навпаки, вогнищем денационалізації. Однак Драгоманов мав цілковиту рацію, запевняючи, що без зміни національно-політичного характеру міста справа українського національного руху буде безнадійно програна, хоч як напрям пошуків виходу із становища міг запропонувати лише політичну агітацію українською мовою: теж свого роду утопія з погляду можливих результатів.

По-іншому ця колізія постала в кінці XIX – на початку XX ст., зокрема в концепціях безбуржуазності української нації, що їх звичайно приписують М. Грушевському (здебільшого спотворюючи їх), і в так званій теорії єдиного потоку. Необґрунтовані крайнощі теорії "безбуржуазності" та "єдиного потоку" методологічно зумовлені підміною соціального критерію мовно-культурним. Однак і огульне заперечення в радянський час усіх суджень та спостережень, які стосувалися своєрідності структури української нації, уявляється вкрай необ'єктивним і неплідним. Безглуздо заперечувати економічну, політичну і культурну слабкість малочисельної української буржуазії. Безглуздо заперечувати, що переважна частина принаймні великої буржуазії, як і поміщиків, була не українською за національністю. Те ж саме стосується і пролетаріату, почасти й інтелігенції, хоча остання була не так прийшлою, як зрусифікованою.

Все це, зрозуміло, накладало глибокий відбиток на весь характер української національної культури. З одного боку, визначало її глибокий демократизм, органічність, багатство і гнучкість мови, етичну прозорість, соціальний альтруїзм, щире людинолюбство. З другого – обмежувало життєвий діапазон, звужувало сферу взаємодії з суспільною аудиторією, консервувало світоглядну основу, стримувало ідейні та стильові пошуки (якщо говорити про літературний і культурний процес у цілому, а не про окремих видатних митців, які здійснювали "прориви" на нові рівні художнього мислення).

І все-таки визначати українську культуру як орієнтовану лише на селянство і тільки його світоглядом позначену – зовсім неправильно. По-перше, були цілі історичні періоди, коли вона виступала переважно як міська. У XV – XVII ст. діяльними творцями і носіями української культури були міста: міщанські релігійні братства, ремісничі гільдії, цехи тощо. У XVII – XVIII ст. книжна вченість і наука Києво-Могилянської академії, барокко в поезії, архітектурі та інших мистецтвах, партесна

музика, портретний живопис та інше створювали досить складну картину структурно повної культури, основними генераторами якої були, мабуть, міста (до речі, слід згадати і про відчутний в Україні у XV – XVII ст. вплив відродженських та реформаторських ідей).

Ми забуваємо про істотну різницю між українським містом того часу і містом російським. Українські міста мали самоврядування за магдебурзьким правом, яке в них відібрано остаточно лише в кінці XVIII – на початку XIX ст., в них функціонували органи козацького і міщанського самоврядування, діяла досконала на ті часи судова система; велику роль відігравали ремісничі цехи та міщанський стан. Тільки система продуманих і цілеспрямованих заходів Петра I і Катерини II – антипротекціоністських щодо російського промислу і заборонних або дискримінаційних щодо українського – змогли підірвати українську торгівлю та ремесло, затримавши тим самим розвиток українського міста, формування і розвиток національної буржуазії та національного робітничого класу. Однак і протягом XIX ст. маємо немалі "міські" вкраплення в матеріальній та духовній культурі українського народу. Національна культура як живий організм, що прагне повноти, робила зусилля "відвоювати" місто...

Ще 1903 р. група письменників на чолі з М. Коцюбинським і М. Чернявським виступає з маніфестом, у якому проголошує необхідність для української літератури розширити сфери обсервації та освоїти матеріали життя міських шарів населення, підкріплюючи цей заклик власною творчою практикою. По-своєму робили це також "декаденти" і модерністи початку XX ст., відбиваючи духовний стан і комплекси частини народженої молоді української міської інтелігенції. М. Чернявський звернувся до зображення пролетаріату (як почасти і С. Черкасенко), В. Винниченко – сільського пролетаріату, міського люмпен-пролетаріату та інтелігенції. В передреволюційні та перші революційні роки оформляється пролетарське крило української літератури. Що ж до українського мистецького і літературного авангарду 20-х рр., який дістав європейське визнання, то він принципово орієнтувався на урбанізм, – наче з бажання швидше додати ланку, якої бракувало.

Я вже не кажу про те, що класики української літератури І. Франко та Леся Українка виражали повноту інтелігентської свідомості, що осмислює весь обсяг національного життя.

А яка ситуація сьогодні? В літературі вона, на жаль, така, що власне життя села, хоч як це не дивно, майже забуте. Це тривожно, а надто тому, що пов'язане з глибоким занепадом нещадно експлуатованого села, із зменшенням його життєвих

сил через відтік із нього творчої енергії. Коли б не це, можна було б тільки радіти з посилення урбаністичних тенденцій в мистецтві й літературі, появи – нарешті – української молодіжної субкультури, що особливо бурхливо розвивається у Львові, а почасти й у Києві.

А втім, наш письменник і в переживанні міста залишається нерідко селюком. У свої слова я не вкладаю ані докору, ані зневаги до селянського психологічного та культурного начала, так само й не маю на думці применшувати його значення в розвитку української національної культури та словесності. Навпаки, саме те що наша культура і література були значною мірою породжені і підтримувані творчою енергією та духом селянства, основного носія національного психологічного типу та світосприймання, його глибоким естетичним і моральним чуттям, виражали його світопочування та уявлення про правду і свободу, – саме це надало їм широкого демократизму і гуманізму, забезпечило наступність традиції, допомогло вистояти, вижити за умов державного придушення та колоніального існування. Це одна з найбільших, але не єдина вада; заперечувати її не доводиться, але абсолютизувати – означало б удаватися в той стереотип, про який ішлося на початку.

Стереотип філологічності. Нерідко українська культура, як і усе національне життя, зводиться в уяві багатьох до вербальних мистецтв. В утрированому вигляді це уявлення ще не так давно викликало обивательські звинувачення на адресу українських письменників, мовляв, це вони зі своїх егоїстичних інтересів "зчиняють гвалт" навколо питання про долю рідної мови. А на рівні "спокійніших" мимовільних пересудів та буденної свідомості стереотип філологічності з'являється як одне з перебільшених і спотворених відображень справжньої структурної неповноти української культури, її недостатньої цілісності в деякі історичні періоди. Таке обмеження, я підкреслюю, не випадкове. Річ у тім, що, скажімо, в добу Київської Русі, в XVI – XVII ст. наша культура була таки цілісною. У XVIII – XIX ст., з причини колоніального становища України та адміністративного придушення, вона редукується і дістає риси ущербності, хоча вже на початку XIX ст., а особливо з середини, виявляє величезну енергію самовідновлення та піднесення. Початок двадцятого століття – "срібний вік" української культури: вона багата змістом і високопрофесійна виконанням, досягає багатоманітності форм і стилів, створює розгалужені структури та функціональні інституції. В перше десятиліття після жовтневого перевороту, попри відхід в еміграцію значної частини інтелігенції, це піднесення триває і наповнюється новим соціальним пасодом. Але спустошення

30-х і наступних років знову деформувало структуру української культури, хоча живучий організм її уперто регенерує, і вона випромінює чималу енергію розростання.

Від об'єктивної міри цілісності та структурної повноти слід відрізнити суб'єктивну міру їх усвідомлення індивідами та суспільством. Тут дається взнаки мала присутність багатьох компонентів національної культури в реальному житті суспільства та мале знання суспільства про неї. Геть багато забуто які яскраві "українські" сторінки в історії філософії, суспільних наук, природознавства, у формах суспільного життя, правової свідомості тощо. Пішли в забуття або мало усвідомлені цінності живопису, архітектури, музики. Ще менше усвідомлений і "затребуваний" колись щонайширше цілісний (ось де були повнота і цілісність!) світ народної культури, хоч він і досі зберігається в уламках.

Стереотип консерватизму (архаїчності). Уявлення про українську літературу і мистецтво як переважно традиційні у своїх формах має деякі підстави і в минулому, і в теперішньому їх стані. Проте абсолютизувати їх не варто. По-перше, наші класики аж ніяк не випадали з європейського контексту, а часом і виривалися вперед (Шевченко, Стефаник, Курбас, Архипенко, Леонтович). По-друге, в різні періоди історії знайдемо і енергійні новаторські зусилля "модерністів", виходи на нові рівні художнього мислення та художніх рішень. Пошлюся на українське барокко, "козацький" живопис XVI – XVIII ст. (не кажучи вже про іконопис цього і ранішого періодів), на музику XVIII ст., на класиків літератури XIX ст. Ближчий приклад – так званий український авангард 20-х рр., що охоплював літературу, театр, живопис, музику, дістав європейське визнання і був предметом досліджень учених різних країн. Можна згадати тут і наших недавніх "шістдесятників", і творчі пошуки ряду нинішніх молодих поетів.

Стереотип демократизму. Це вже, так би мовити, апологетичний стереотип. Доброзичливці української літератури та мистецтва завжди підкреслювали їхню демократичність (зумовлену переважно селянською базою) і в цьому вбачали їхню привабливість та життєвість. Це справді так. Але і тут абсолютизація була б невиправданою. Соціальна база української літератури та мистецтва насправді була ширшою, і діячі їх, виходячи з різних шарів суспільства, відбивали різні ідеології.

Згадаймо добу Київської Русі, а потім внесок в українську культуру церковних ієрархів та релігійних діячів XVI – XVIII і початку XIX ст. Відроджувачами української літератури були люди високого соціального статусу – І. Котляревський, Г. Квіт-

ка-Оснoв'яненкo. В 40-ві рр. під час поїздок в Україну Т. Шевченкo знаходить вогнища або, принаймні, рудименти української культури в деяких поміщицьких садибах. Взагалі в українській культурі почесне місце завжди посідала і компонента аристократична (від князя Костянтина Острозького до гетьмана Мазепи, поета і покровителя мистецтв, та й далі – до митрополита Шептицького), компонента дворянська (від київських "хлопоманів" 80-х рр., гуртка Старицьких-Лисенків, групи "Киевской старини", Панаса Мирного і М. Коцюбинського – до Георгія Нарбута): я маю на увазі не лише соціальний стан цих чи інших людей (хоч він, до речі, спростовує поширене уявлення про те, що мало не всі творці української культури були вихідцями з "простого народу"), – але й ту культурну атмосферу, яка їх живила (що, звичайно, не ставить під сумнів ані глибини їхнього ідейного демократизму, ані їхньої наснаженості народною культурою).

Стереотип вторинності. Ним ми значною мірою зобов'язані казенному літературознавству та мистецтвознавству попередніх десятиліть, коли українських письменників та діячів мистецтв у щонайсудовіше обов'язковому порядку слід було зображати не інакше, як догідливими учнями великих російських вчителів. Безперечно, російська культура з кінця XVIII і особливо XIX ст. стає високою школою для українців. Але й тоді вони (принаймні, талановитіші з-поміж них) вчилися, поперше, не сліпо, а творчо; по-друге, не лише у російських майстрів, а діставали стимули від усієї європейської культури. А в творчості Тараса Шевченка, Івана Франка, Михайла Драгоманова, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника немало моментів випередження сучасного їм рівня ідеологічного та художнього мислення; так само, як, скажімо, у великого режисера-новатора Леся Курбаса, в Олександра Довженка, в раннього Павла Тичини. А втім, академік О. Білецький вважав, що і мало нині шанований Г. Квітка-Оснoв'яненкo створив жанр "сільської повісті" вперше в європейських літературах, – раніше, ніж Жорж Санд, Б. Ауербах і Д. Григорович.

Що ж до взаємин української і російської культур, справедливо буде нагадати повсюдно забуте нині: що і російська культура багато що запозичила від української, особливо у XVI–XVIII ст. Та й взагалі спробуймо уявити собі, як виглядали б російська культура і наука без своїх українських гілок, тобто без внеску українців (у літературі: Богданович, Гнедич, Наріжний, Капніст, Гоголь, Данилевський, Мордовцев, Мачтет, Королєнко та багато-багато інших; у живопису: Левицький, Борови-

ковський, Трутовський, Куїнджі, Репін – так, так, Репін завжди підкреслював своє українське походження і свої українські симпатії, – та чимало інших; у музиці: Бортнянський, Березовський, Стравинський; у різних галузях науки: Остроградський, Ушинський, Миклухо-Маклай, Гамалія, Лобачевський, М. Ковалевський, Овсянко-Куликовський, Вернадський та багато інших аж до наших днів). Чималий внесок зробили українці і в польську науку і культуру. Це слід би знати не задля національної гордині, а для подолання власного комплексу неповноцінності та чужого нехтування. Інша річ – чим це оберталося для самої української культури. Якось Драгоманов на питання про те, чому українська інтелігенція виглядає такою слабкою, відповів: як би виглядала французька інтелігенція, якби третина її вважала себе німцями, третина – англійцями і третина – італійцями?

Коли ж брати питання ширше, то можна сказати, що не тільки в культурі українській були "точки зростання", що обіцяли розвиток на випередження своєї доби (хоча здебільшого відповідні пагони силоміць обрубано), але і в житті українського суспільства виявилися такі форми життя і самоврядування, які виходили за рамки свого часу, народжувалися випереджальні політичні ідеї. Це – вже згадувані міщансько-релігійні братства, Запорозька Січ – козацька республіка; варто згадати і про конституцію Пилипа Орлика (1710), яка, щоправда, була складена в еміграції і залишалася нереалізованою, але проголосила принцип республіканізму задовго до того, як він був здійснений у європейських конституціях. Тут же – і республікансько-федералістичні ідеї кирило-мефодіївців, федералістські теорії М. Драгоманова, антимонархічні та антиколоніальні – Т. Шевченка. Нарешті, в деяких концепціях В. Винниченка та М. Хвильового можна бачити зародки майбутнього єврокомунізму та націонал-комунізму.

Стереотип неперестигності. Він – плід безпідставної екстраполяції нинішніх пересудів на весь історичний простір української культури. Насправді ж українська культура знала і щасливі періоди високого престижу в Європі, в Росії. Українські художники XIV – XV ст. славилися в Польщі та за її межами, композитори і співаки високо цінувалися в Росії у XVIII ст. (та й живописці також; Києво-Могилянська академія була одним з найважливіших центрів освіти та науки для всього слов'янства; величезний успіх мав у Росії наприкінці XIX ст. український "театр корифеїв"), я вже не кажу про всеросійське визнання і славу Тараса Шевченка, про високу репутацію І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, В. Винниченка, яких запро-

шували до співпраці найпрестижніші видання; відомо, яким був авторитет у філософії Сковороди, Юркевича, Лесевича, Потебні. Про авангард 20-х рр., Курбаса, Довженка я вже говорив (можна було б згадати і про живопис Бойчука та його школи). Цю тему неважко розвинути, залучаючи деякі імена наших сучасників.

Більшість із цих стереотипів пов'язана з тим, що українські культура і література сприймаються переважно поза європейським і світовим контекстом, лише в односторонньому порівнянні з російським еталоном, а то й просто в "домашньому" аспекті. Це, звичайно, насамперед стосується масової, буденної свідомості, але почасти й наукової. Таким чином, втрачалася порівняльна міра, а отже, й відчуття реального масштабу. А деформації в самооцінці завжди поглиблюють і деформації об'єктивного характеру. Міра ізоляції від світових процесів завжди була і буде мірою не лише економічного, а й духовного зубожіння. Міра і характер контактів будь-якої культури з культурами інших народів є свідченням її власного рівня розвитку і водночас залежить від нього. Малорозвинена культура не здатна на плідні контакти, бо неспроможна резонувати на високі явища. Малооригінальна культура не може щось запропонувати іншим і приречена на пасивну роль у духовній взаємодії, на запозичення й наслідування.

У новітній історії великого значення набирає фактор державності, що вирішальним чином впливає на обсяг і спрямованість культурних контактів.

В минулому маємо періоди інтенсивних культурних обмінів нашого народу з іншими.

Культура наших предків докиївської доби поєднувала елементи давньоіранські, що розвинулися під впливом культур Греції та Переднього Сходу. Величезний культурний субстрат, що таким чином утворився на території нинішньої України, бувши відкритим для найрізноманітніших впливів, водночас зберігав автохтонну стійкість. Культура Київської Русі входила в систему візантійсько-східнослов'янської спільності, але також була пов'язана з культурами Хазарії, країн Центральної і Західної Європи, Південного Кавказу і Закавказзя.

В козацькі і гетьманські часи українська культура виступає як пряма спадкоємиця культури Київської Русі, а її своєрідність і багатоемність визначаються тим, що Україна й далі залишається не лише торговельним, а й духовним перехрестям Заходу і Сходу, перехрестям шляхів, що йшли з Туреччини, Близького Сходу, Індії до Скандинавії, з Італії до Росії, з країн Західної Європи через Польщу. Із Заходу йшли впливи європей-

ського гуманізму, Ренесансу, Реформації, Барокко і Просвітництва – політичного і літературного. Створювалася культура нового типу – насамперед у сфері ідей та форм Реформації і Барокко, але з орієнтацією на ренесансні тенденції.

Хоч творчий потенціал українського барокко не вигасав і у XVIII ст., загалом це було століття остаточного руйнування царизмом самобутніх соціальних і культурних структур, які склалися в Україні в козацькі й гетьманські часи. Відповідно занепадали й міжнародні контакти української культури, а в контактах з Росією на зміну українському впливові приходить пересаджування їх на російський ґрунт і природна адаптація. Потім починається і зворотний духовний рух з Росії в Україну внаслідок зміни культурних потенціалів та виразного переважання незрівнянно могутнішої на той час російської культури як культури державної нації. А втім, в цей час і Україна дає поста-ті, що зберігають національну виразність і вписуються в загальноєвропейську духовність, – Г. Сковорода, Д. Бортнянський, М. Березовський, А. Ведель, Г. Левицький, В. Боровиковський та ін.

Українське відродження першої половини XIX ст. відбувалося в контексті європейських політичних рухів XIX ст. (досі недостатньо вивчено вплив наполеонівських воєн та викликаних ними національно-консолідаційних рухів у Європі), європейського романтизму, політичного і літературного, слов'янських відроджень.

Починаючи з 60-х рр., відбувається новий вихід української літератури на європейські обрії, насамперед через слов'янське середовище.

Особливістю взаємодії української культури з навколишнім культурним світом, власне з культурами більш розвиненими, є те, що в періоди, коли вона інтенсивно компенсувала своє відносне запізнення, відбувалася оригінальна творча контамінація різних великих стилів, які європейські культури проходили в різні часи, – їх "згущення". Так було у кінці XVI – на початку XVIII ст., коли створювалася культура нового типу – насамперед у сфері ідей та форм Реформації і Барокко, але з орієнтацією на ренесансні тенденції. Так було і з романтичним відродженням першої половини XIX ст., коли українська культура, використавши моделі ранніх західно- і південнослов'янських відроджень, вийшла на повнішу взаємодію фольклористичних, науково-лінгвістичних, історико-філософських і літературних рівнів; так було і в літературному процесі середини XIX ст., коли "наклалися" одна на одну сентименталістські, романтичні і реалістичні тенденції; так було і в 20-ті рр., коли українське

мистецтво прагнуло "за одним разом" пройти школу багатьох стилів європейського мистецтва і коли в орієнтації на мистецьку Європу об'єднувалися, змагалися і "ворогували" між собою найрізноманітніші творчі напрямки – від футуристів і авангардистів до неокласиків. Цей останній випадок особливо підкреслює множинність можливих напрямків міжнародних контактів і водночас їхню вибірковість, зумовлену іманентними потребами національного мистецтва чи окремих його відгалужень.

Тривалий час наша наука не надавала належного значення вивченню української культури у світовому контексті, а у масовій свідомості взагалі панувало "хатнє" її сприйняття, уявлення про її неспівмірність і непорівнянність з культурами "історичних націй". Це заважало нам належно побачити навіть значення її для нас самих. І саме відтворення європейського та світового контексту допоможе нам оцінити реальне місце наших класиків у духовності людства. Феміністичні ідеї Ольги Кобилянської виграють порівняно не лише з феміністичними ідеями Жорж Санд, а й скандинавських авторів, а також Ромена Роллана й Стефана Цвейга: вони радикальніші й життєвіші, психологічно повнокровніші за рахунок болючого національного наповнення. Михайло Коцюбинський глибоко психологічно розкрив тему страху як екзистенціального почуття до того, як вона широко ввійшла в європейські літератури; в нього ж можна знайти зародкові елементи того методу, що дістав назву потоку свідомості. Я вже не кажу про Т. Шевченка, І. Франка, В. Стефаника, Лесю Українку, які вписали нові неповторні сторінки в літопис художнього самопізнання людства, – так само як і Л. Курбас, О. Архипенко, М. Леонтович, М. Бойчук, К. Малевич, О. Довженко, ранній П. Тичина, М. Бажан. Українська філософська думка в особі не лише Г. Сковороди, а й П. Юркевича, В. Лесевича, надто ж О. Потебні – далеко не бліда сторінка в історії філософії. У нашому мистецькому житті завжди – то більш, то менш виразно – пульсував "живчик" експериментаторства і новаторських шукань. Сьогодні це і музика Сильвестрова, Грабовського, Станковича та ін., і фільми Параджанова та Ілленка, і живопис Марчука, Гуменюка, Антонюка та багатьох раніше "підпільних" художників, у тому числі й абстракціоністів, і поезія "шістдесятників" та "вісімдесятників".

Окрема тема – література, мистецтво, наука української діаспори та їхня роль в освоєнні світової культури, адаптації до неї та в транспортуванні західної духовності на материзну. Наявність цього духовного мосту дуже істотно збільшує можливість активної ролі української культури у світі.

Треба сказати, що дослідження міжнародного контексту і міжнародних зв'язків української культури сьогодні ведеться досить широко і набирає розмаху. Зібрано й описано великий матеріал, насамперед у літературознавстві й мистецтвознавстві, висловлено багато цінних спостережень. Однак переважає описовий і лише почасти компаративістський підхід, а не системний чи на рівні типології (хіба що за винятком праць Д. Чижевського та ще деяких зарубіжних вчених, а також О. Білецького). Поки що не маємо, так би мовити, карти "ізо-ліній" світової культури та їхнього проходження на терені української духовності.

Спроби окреслити українську культуру як цілісність, українську духовність у зв'язку із своєрідністю національного характеру та історії також мали переважно есеїстичний характер. При всій повазі до блискучого і глибокого публіцистичного таланту Д. Донцова, Є. Маланюка, Ю. Липи, може, й Ю. Русова, доводиться визнати, що на їхніх концепціях української духовності виразно помітна печать політичної тенденції. Набагато збалансованіший М. Шлемкевич, а бездоганна об'єктивність І. Лисяка-Рудницького змушує жалкувати, що він менше займався історією саме культури.

У дослідженнях і розважаннях про міжнародні рівні функціонування української культури віддається перевага єдиному напрямку культурного обміну – західному. Тим часом "східний напрям" мав для нашої культури не менше значення, і не тільки в найдавніші часи. Особливо коли мати на увазі не лише емпіричні факти впливів та запозичень, а типологію культурних явищ. Так, релігійну полеміку в Україні XVI – XVII ст. варто співвіднести з релігійними полеміками того ж часу у Вірменії та Грузії (насамперед тут необхідно звернутися до постаті Ю. Вишенського). Те саме стосується і проникнення ренесансних ідей, хоч, правда, у Вірменії та особливо у Грузії вони були виражені яскравіше.

Починаючи з кінця XIX ст., наша культура, насамперед література, виявляє вже свідомий, політично вмотивований інтерес до Сходу як спорідненої частини пригнобленого світу, що має близькі до українських завдання пробудження і визволення. Дальше поглиблення цієї орієнтації ми зрозуміємо, оглянувши панораму народження демократичних визвольних рухів та новітніх національних літератур на самому початку XX ст., особливо після революції 1905 – 1907 рр., яка знаменувала вихід на історичну арену сходу Російської імперії та поза нею національних рухів і літератур у Персії, Туреччині, Азербайджані, Вірменії, Таджикистані, Казахстані, Татарії, Башкирії.

Так що призабута нині ідея Миколи Хвильового про "азіатський ренесанс" та революційну Україну як його лідера (ідея, надовго затінена для нас іншими його гаслами – "психологічної Європи", "антимосковськими") – ця ідея не є волюнтаристською візією чи екзотичною вигадкою. За нею – коли не реальна геополітична і культурна роль України, то реальна можливість такої ролі (можливість, на жаль, втрачена). За нею – реальні тенденції визвольних рухів і культурно-відродженських процесів.

У зв'язку зі зростаючою популярністю теми світового контексту української культури та збільшенням літератури з цієї теми особливої ваги набирає науковість критеріїв і науковий критицизм. Нашими постійними супутниками тут не раз були і часом знову стають патріотичні емоції, безкритичні захоплення і натхненний гіперболізм – не лише як рудимент міфологічної стадії мислення, а й як зворотний бік нашого комплексу неповноцінності. Заниженість мірок і смаку, самохвальство не в останню чергу зумовлені відірваністю від загальнолюдської культурної і наукової атмосфери, від світових культурних потенціалів. У свою чергу, такий стан заважатиме гармонійному входженню України в культурний світ, де панують поважні критерії та суворі вимоги, підриватиме довіру до нас та нашої здатності на адекватну самооцінку.

Певна – відносна, звичайно, – несумісність із західним культурним світом може виникати у зв'язку з тією ще не проаналізованою обставиною, що ми не мали цілої низки форм духовного життя, через які пройшли західноєвропейські суспільства, – від, скажімо, галантної і претензійної літератури до культу індивідуалізму, як і цілого спектру філософських шукань.

Отже, нам потрібне адекватніше бачення всього історичного виднокола української національної культури, і літератури зокрема, у європейському та світовому контексті. Потрібна нова концепція української культури. Не для самовтішання чи витворення підбадьорливих міфів та ілюзій і не для самоприпущення, а для справедливої оцінки зробленого багатьма поколіннями, для врахування як очевидного, так і прихованого потенціалу та підключення до нього, для тверезого уявлення про те, що є і чого немає, для вироблення перспектив дальшого розвитку. Важлива передумова створення такої концепції – повернення (воно тільки почалося) цілих масивів національної культури, раніше відчужених від народу, осмислення і освоєння їх (яке теж почалося).

Немале місце посядуть тут і культурні надбання більш як тримільйонної української діаспори, що раніше ігнорувалися і

навіть послідовно очорнювалися. Скрізь у світі, де живуть більш або менш компактні групи українців, а вони живуть на всіх континентах, докладалися зусилля для збереження національної ідентичності, функціонування рідної мови, підтримання тону культурного життя в традиційних і нетрадиційних формах. Протягом десятиліть у діаспорі нагромаджено значний культурний потенціал, створено чималі наукові, літературні, художні цінності; там працювали і працюють багато видатних українських науковців, письменників, митців; розвитку національної культури в діаспорі сприяє досить потужна поліграфічна база; на Заході зосереджена значна частина документальних і архівних матеріалів з історії та культури України; там видано твори і праці радянських письменників і вчених – жертв сталінських репресій; науково об'єктивно висвітлено теми, які у нас протягом десятиліть були заборонені або фальсифікувалися. На жаль, усього цього ми не хотіли помічати і визнавати аж до останнього часу, культивували огульне ставлення до всіх, хто не посідав слухняно прорадянської позиції і не лестив сліпо, тобто практично до всієї реальної діаспори. І лише нині починаємо повертатися обличчям до мільйонів своїх співвітчизників за рубезем.

Виробити нову концепцію історії та розвитку української національної культури можна тільки спільними зусиллями наукових інституцій та творчих спілок. Тут хочеться лише висловити деякі побажання.

По-перше, це має бути не концепція розвитку тільки літератури та мистецтва, а концепція розвитку культури як цілого, тобто охоплювати все духовне й інтелектуальне життя, науку, освіту, засоби масової інформації, сферу виховання, естетику побуту, естетику технологій, ремесла тощо...

По-друге, слід врахувати багатомістовий діалог української культури з російською, а також польською та іншими сусідніми; участь українських творчих сил у розвитку російської культури, в яку вони вносили нові якості; подолати однобічний погляд на українську культуру як субдомінантну щодо домінуючої російської.

Далі, варто спробувати розробити модель розвитку національної культури за умов багатонаціонального складу населення та взаємодії культур різних народів, етнічних груп та впливів культури сильнішої. Йдеться як про українську культуру, що розвивалася в оточенні російської, так і про культуру чисельних національних груп, що проживають в Україні (євреїв, греків, поляків, кримських татар, вірмен, болгар, циган, гагаузів та ін.), що розвиваються в оточенні російської та україн-

ської. Ця проблематика становить не лише регіональний інтерес, а й глобальний, оскільки аналогічні або схожі ситуації простежуються в усьому світі.

Варто врахувати модель майбутнього "європейського дому" (як і минулу традиційну присутність – різною мірою – України в Європі).

Час уже переосмислити роль національної мови та культури в житті суспільства, спростувати уявлення, ніби вони не впливають на матеріальний розвиток суспільства, а є начебто лише зворотний зв'язок. На сучасному рівні надзвичайно складного технологічного розвитку залежність цього розвитку від культури (включаючи етику) стала цілком очевидною.

Нова концепція має охопити факти і цінності культурного життя українців поза межами України; розглядати культуру – її збереження і розвиток – як основний зміст історичного процесу; показати шлях руйнування структури особистості; прагнути до псеуднання різних підходів до культури: інформаційного, психологічно-інтелектуального, соціоетичного, історичного, синтетичного.

Час, мабуть, поставити завдання: створити інтелектуальну історію України, історію ідей, народжених життям нашого народу; показати специфіку суспільно-історичного досвіду українського народу, а водночас загальнолюдську цінність окремих його моментів, особливо деяких демократичних форм організації суспільного життя; різноманітність настроїв і течій в українському житті XIX ст. (українофіли, общероси, рутенці, москвофіли, балагули, козакофіли, монархісти, піонери українського національного відродження, революціонери-централісти, самостійники, просвітяни, перші українські соціал-демократи та ін.); занепад ідеї буття українського народу як окремої нації у XVIII ст. та її поступове відродження в XIX ст., дальша її доля – у зв'язку з розвитком суспільств та ідеологій в усій Європі (наприклад, політичний і естетичний романтизм початку XIX ст.) та суспільно-політичною атмосферою в Російській імперії; зв'язок хвиль українського відродження (середина – кінець XIX ст., період першої буржуазної революції, 20-ті рр.) з аналогічними станами в історії інших народів; проаналізувати роль релігійних чинників в історії української культури; показати плюралізм українського духовного і культурного життя в Галичині 20 – 30-х рр. XX ст.

З-поміж деяких невідкладних практичних заходів, без яких неможливе адекватне уявлення про історію української культури, слід назвати такі: зібрати і опублікувати не друковані досі пам'ятки української писемності й наукової думки; передруку-

вати корпус українознавчих праць учених XIX ст.; репродукувати найцінніше з видань НТШ, "Киевской старини" та ін., систематизувавши видання; опублікувати так само систематизовано матеріали дискусій про українську історію й культуру, про можливість чи неможливість, потрібність чи непотрібність української літературної мови і самостійності української літератури, які тривали протягом усього XIX ст.; зібрати й видати матеріали царської цензури, урядові постанови, спрямовані проти розвитку української мови й культури, та інші офіційні документи, що характеризують історичні обставини, за яких розвивалася українська культура.

Варто висловити також побажання щодо перспектив розвитку української літератури та її стимулювання.

Необхідно передбачити як заохочення відкритості української культури, максимального розширення міжнаціональних і світових зв'язків, так і активну культурну політику держави, спрямовану на захист, гарантування, пріоритетний розвиток національної культури.

Слід добиватися докорінного поліпшення матеріального забезпечення української культури з боку держави, рішучого зміцнення її матеріальної бази, на сьогодні просто жалюгідної.

Водночас варто обговорити питання про децентралізацію, "муниципалізацію" культури (процес, який нині відбувається в усьому світі), причому не лише в організаційному плані. Принципи місцевого самоврядування як форми народовладдя мають бути поширені і на культурне життя, національну культуру.

Треба також протистояти провінціалізації культури як наслідку її централізації, треба відродити значення традиційних центрів української культури (Полтави, Чернігова, Харкова, Одеси, Чернівців, Луцька, Тернополя та ін. – їм за приклад має стати відроджений Львів) та стимулювати створення нових; підтримувати розвиток регіональних культур; відновлювати тридиційну народну культуру і стимулювати її зв'язки з сучасною професійною.

У практичних планах треба передбачити модернізацію бібліотечної, архівної, музейної справи; охоплення всієї сфери української культури сучасними системами інформації, електронними комунікаційними системами, комп'ютеризацією, сучасною розмножувальною технікою, враховуючи, що фонди наукових бібліотек України зазнали значних втрат, створити єдиний фонд рідкісної книги або мікрофільмових копій, використавши фонди всіх бібліотек світу, де є україніка (особливо це стосується видань і періодики початку XX ст. та 20-х рр.); створити так звані вічні фонди рідкісної книги, періодики та архівних

документів за допомогою переведення їх на мікроплівку. Час видати довідник про всіх репресованих діячів науки, культури, мистецтва, розширити обізнаність з їхньою творчістю.

Історія української культури повинна вивчатися у середній та вищій школі.

Потрібне рішуче збільшення кількості та підвищення якості підготовки дослідників української культури та практичних працівників.

Держава має вжити цілеспрямованих заходів для розвитку особливо тих галузей української культури, які сьогодні драматично відстають від запитів часу: кіно, телебачення, різні форми відеокультури, грамзапис, естрада, дитячий театр, історичні та інші фільми для дітей, оперета тощо. Не можна нехтувати значенням за сучасних умов розвитку українських форм маскультури. Водночас для піднесення професійного рівня та естетичної цінності національної культури дуже важливо буде стимулювати експериментальні та авангардні форми професійного мистецтва. Надбанням українського народу повинні стати всі наукові та мистецькі цінності, створені українцями в усьому світі. Без усвідомлення цього неможлива сьогодні справді цілісна українська національна культура.

Майбутнє української нації значною мірою вирішуватиметься у сфері культури. Політичні та соціально-економічні зміни можуть створити сприятливі умови для закріплення, поглиблення й утривалення національної ідентичності й національного розвитку; але остаточну "санкцію" все це дістає лише в духовній культурі нації.

Розвиток культури неможливий без розвитку національного самоусвідомлення (як і останнє без першого). Тому зусилля системи виховання, освіти, преси, радіо, телебачення мають бути спрямовані на поглиблення здорового національно-культурного самоусвідомлення, на вироблення потреби в національній культурі як засадничому елементі, фундаменті духовного здоров'я і суспільства, і особистості.

Кожна нація передає та відновлює свою культуру через освіту. Звідси – необхідність рішуче посилити національно-культурний характер усієї системи освіти. Через культуру інші народи можуть нас пізнати і зрозуміти. Звідси і значення культури для міжнародних відносин.

Не применшуючи значення для нас російської культури як постійного історичного фактора, слід водночас подбати про подальше розширення нашої причетності до культур інших народів світу і передбачити це в концепції розвитку української національної культури.

Можна передбачити, що майбутній розвиток української національної культури визначатиметься насамперед поглибленням історичного та культурного самопізнання. За умов демократизації суспільного та духовного життя, утвердження свободи творчості буде забезпечена змагальність різних напрямів, тенденцій, шкіл. Одним із найважливіших завдань є якнайширше прилучення до світового художнього досвіду, адаптація до нього та співучасть у міжнародному культурному обміні; входження в культурний час світової історії; поєднання імпульсів світового культурного життя з усвідомленням і використанням резервів національних культурних традицій та надбань і можливостей національної духовності і ментальності – за умов піднесення якості духовного життя і орієнтації на створення оригінальних художніх цінностей, що мають значення для всього людства, оскільки саме це і є ознакою зрілості етносу.

Отже, можна сподіватися піднесення і розквіту української національної культури. Певна річ, важко передбачати її конкретні форми в майбутньому, напрямки художніх пошуків та характер здобутків. Але вже сьогодні бачимо розкріпачення творчої уяви, збагачення творчого арсеналу, розширення діапазону умовності і водночас звертання до багатств фольклору (вербального, музичного, образотворчого) не як до джерела запозичень, а як до школи художнього мислення: стимулювання від прихованих потенціалів тих шарів національної культури, які були забуті або неоцінені.

Все це, разом узяте, має підняти рівень нашої національної культури, готувати її новий історичний злет. Будемо вірити в це всупереч незліченним труднощам, складностям і перешкодам.

Надішла до редакції 15.02.1991 р.

This paper is concerned with problems related to the study of the Ukrainian cultural heritage. The ways for creation of an integral conception of history of national culture are outlined.

Я. Д. ІСАЄВИЧ

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ І НА СВІТАНКУ НОВОЇ ДОБИ

У статті аналізується проблема генези української культури та її періодизації від часу зародження державності до XVIII ст.

Неодмінною ознакою народності, нації чи будь-якої іншої етнічної спільності слушно вважають наявність етнічної або національної самосвідомості¹. В той же час цілком зрозуміло, що самосвідомість може виникнути й утвердитися лише тоді, коли відповідна етнічна спільність існує об'єктивно, має своє специфічне культурне обличчя. Історія формування народу є, по суті, історією формування властивої цьому народові форми культури. З другого боку, інтерпретація культурної спадщини, зокрема тлумачення питання про походження культури цього народу, є істотним чинником еволюції національної самосвідомості.

Українські археологи останнім часом зосереджують зусилля на дослідженні рис безперервності в етнокультурному розвитку народів, що заселяли Східну Європу з найдавніших часів. З їхніх праць видно, що вже в давні часи формувались певні напрямки контактів різних регіонів між собою і з ближчим та дальшим довкіллям. Цілком природно, що в культурному розвитку лісових і лісостепових районів було більше спадкоємності, зв'язку між культурами різних епох, ніж на степових просторах. Північні землі мали більше, ніж південні, контактів з Північною і Центральною Європою, натомість степи не раз ставали північно-західною відногою Євразійського степового масиву або коридором просування кочових народів до Європи, головно південної. Узбережжя Чорного моря були пов'язані з Середземномор'ям: протягом тривалого часу, зокрема в античну добу, воно було, власне, складовою частиною цього розвиненого культурного регіону. Історія проникнення християнства до античних колоній Чорномор'я, як і їх впливу на сусідні терени, потребує дальшого вивчення, зокрема із ширшим залученням археологічних джерел.

Недостатньо вивчене і питання про духовну культуру етносоціальних утворень, що формувалися в межах східнослов'янських племінних союзів і племінних князівств (полян, дулібів, сіверян і т. д.), про ступінь їх культурної інтеграції в контексті давньокиївської державності і характер впливу культури пле-

мінних союзів та князівств на формування української культури та її регіональних субкультур. Проте і при сучасному стані вивчення проблеми існують серйозні докази, що літописні дуліби, поляни, сіверяни та інші етнічні групи були своєрідними зародковими народностями. В межах цих етнічних утворень формувалися "племінні князівства" – протодержави, які згодом об'єдналися у своєрідну конфедерацію земель, очолену Києвом. Як відомо, політичним ядром середньовічної Київської держави була Середня Наддніпрянина; назва "Руська земля", яка спершу була прийнята для території наддніпрянських полян, поступово поширювалася на всі терени, які підпорядковувались Києву. Зміцнення адміністративного апарату, повсюдне поширення церковнослов'янської мови як літургічної і писемної, поява ідеології, спрямованої на захист єдності держави, – все це вело до певної етнічної консолідації населення, насамперед його правлячої верхівки, в межах усєї держави. В той же час, на наш погляд, нема достатніх даних, щоб твердити про завершення формування спільної східнослов'янської народності. Риси культурної спільності (в основному, в культурі найосвіченіших верств населення), які нерідко глумачаться тільки як вияв єдності давньоруської народності, у багатьох випадках були спільними рисами всіх тих слов'ян, які дотримувались традицій кирило-мефодіївського християнства, в тому числі не лише східних, але й південних. Розвиток писемності давньоруською мовою чи давньоруським варіантом церковнослов'янської мови не є доказом завершення формування давньоруської народності, як не є, скажімо, поширення латиномовної писемності і літератури у Римській імперії чи у католицьких країнах середньовічної Європи достатнім доказом появи там якоїсь стійкої етнічної спільності. Треба також мати на увазі, що у період Київської Русі поряд з формуванням загальнодержавних форм відбувалось і даліше зближення споріднених груп племен, зумовлене географічним положенням, економічними, політичними і культурними зв'язками. Зокрема, основою формування української народності було населення колишніх племінних союзів полян (Київщина), деревлян (Полісся), сіверян (Чернігівщина), дулібів (Волинь і частково Галичина), білих хорватів (Прикарпаття), тиверців (землі вздовж Дністра). Згуртування цих споріднених груп племен, яке почалося порівняно давно, особливо успішним стало після виникнення князівств, територія яких формувалась з врахуванням давніх племінних поділів.

У більшості слов'янських народів не тільки збігалися в часі, але й перепліталися й взаємозумовлювалися процеси утворен-

ня перших держав і християнізації їх населення. Можна погодитися, що у літописній легенді про "обирання вір" князем Володимиром названо ті релігії (магометанська, іудейська, "римська", "грецька"), які ще до Хрещення мали певні впливи у Києві та зберегли їх після християнізації. Літописець відчував потребу обґрунтувати Володимирів вибір, який, напевне, декому здавався не найкращим. Все ж те, що київський князь зупинився саме на Візантії, – не випадковість². Перебільшенням було б твердити, що тут йшлося про безпосереднє продовження контактів, започаткованих з появою грецьких полісів на північному узбережжі Чорного моря, але ясно, що в бік Константинополя спрямовували й історичні традиції, а не лише твереза оцінка тодішньої ситуації.

Прийняття Київською Руссю християнства означало справжній переворот, який, в першу чергу, виявився на вищому рівні культури і в тих її ділянках, які пов'язані з появою писемності в літературних і ділових жанрах, утвердженням християнської богословської думки, сакрального мистецтва. Якщо йдеться про побутову культуру, народні звичаї, фольклор, то наприкінці Х ст. лише почався складний і тривалий процес взаємодії дохристиянської спадщини і християнських інститутів та ідеології.

Християнізація призвела до розподілу слов'янських народів на тих, які прийняли християнство з Риму, і тих, які прийняли його з Візантії. Цілком слушно підкреслюють, що на той час вселенська церква ще офіційно не розкололася і що ті країни, які прийняли хрещення через Візантію, мали істотні культурні контакти з Римом і пов'язаними з ним регіонами. Все ж це не применшує значення того факту, що західні і південно-західні слов'яни засвоїли латинську писемність, а східні та більшість південних – спеціально для них створену церковнослов'янську. Відмінність мовних кодів була, власне, показником відмінності загальнокультурних кодів, складовою частиною і своєрідним символом кожного з яких була своя літературна мова і відповідне коло писемних пам'яток. Тому, розглядаючи культурні взаємини на матеріалі еволюції писемності, слід мати на увазі, що більш або менш аналогічні процеси відбувалися і в багатьох інших ділянках культури.

З легкої руки професора Рікардо Піккіо весь регіон, де вживалася церковнослов'янська мова, нерідко називають "православною Слов'янщиною" (Slavia Orthodoxa)³, однак цей термін, слушний для певного періоду, не варто поширювати на час перед розколом церков. Недоцільний він також

стосовно тієї доби, коли розгорнула свою діяльність католицька церква візантійського обряду.

"Латинська Слов'янщина" стала складовою частиною того кола країн, де професійна культура формувалася на підставі спадщини античного Риму і західного християнства. Натомість країни, де утвердилась кирило-мефодіївська традиція, перетворились не так на складову частину, як на локальний варіант сфери впливу візантійської культури. Ця відмінність досить істотна: навіть у найбільш периферійних "західних" країнах всім письменним людям, принаймні потенційно, не був закритий доступ до всього кола пам'яток багатющої латиномовної писемності. З другого боку, можливість користуватись виробленими формами літератури і мистецтва не була на перших порах стимулом для вироблення оригінальних рис літератури, мистецтва, богословської думки. Інакше було серед православних слов'ян: із загального числа освічених людей тільки мізерна меншість могла читати грецькою мовою, в той же час недостатнє засвоєння канонів "високої" літератури й мистецтва було однією з передумов оригінальності ранніх писемних та мистецьких пам'яток. Для початкового етапу розвитку писемності мало позитивне значення й те, що писемна мова була зрозумілішою для загалу; з другого боку, її відносна зрозумілість загальмувала впровадження в літературу мови, базованої на народно-розмовній.

Хоч, як відзначалося, входження кола візантійських культурних впливів не означало культурної ізоляції від латинського Заходу, воно істотно звузило діапазон контактів. "Західні" елементи в різних галузях були істотними, але не настільки, щоб можна було говорити про їх вирішальну роль у синтезуванні нової якості культури. Більш широким струменем культурні впливи із Заходу почали проникати до Галицько-Волинського князівства⁴. У князівських канцеляріях складались грамоти також і латинською мовою, печатки князів мали латиномовні написи. Для Галицької школи церковної архітектури характерним стало поєднання візантійсько-київських форм храмів з романською будівельною технікою. У найбільших містах (Володимирі, Перемишлі, Львові, Сяноку та ін.) з'явилися самоврядні громади іноземних, головно німецьких, колоністів. Отже, вже у цей час спостерігаються обидві форми проникнення "латинської" культури: поселення людей, для яких ця культура була рідною, і засвоєння деяких перенесених із Заходу форм місцевою верхівкою, почасти і рештою суспільства. Все ж, коли читати Галицько-Волинський літопис, складається враження, що його укладачам західна культура була відомою,

але не завжди зрозумілою. Очевидно, вже виникли сприятливі умови для взаємодії східних і західних елементів, але процес їх синтезування в кращому випадку тільки починався і був перерваний політичним катаклізмом – втратою власної державності і поділом земель князівства між Польським королівством і Великим князівством Литовським.

Дослідники різних напрямів відзначають величезний вплив еволюції політичних обставин на зміни статусу і характеру культури. Перехід під владу іноземних держав означав ліквідацію тих політичних центрів, навколо яких кристалізувалося культурне життя, витворювались його майбутні форми. Це спричинювало ту, висловлюючись умовно, "неповноту" тодішньої української культури, якої вона не позбулася й пізніше⁵. У ті періоди і на тих територіях, де були елементи державності чи хоча б автономної політичної організації (Київське удільне князівство у політичній системі Гедиміновичів, територіальні адміністративні структури Запорозької Січі і навіть реєстрового козацтва, "показачена" Україна за Богдана Хмельницького, автономна Лівобережна Україна – Гетьманщина), як правило, активізувались творчі сили української культури, вона ставала більш всеохоплюючою. Якраз для цих періодів саме поняття української культури сприймається ширше, наближаючись до поняття "культура в Україні", і навпаки, в періоди політичного занепаду українська культура поступово зводилась на рівень культури однієї з етнічних спільнот.

З другого боку, неслухно було б всі зміни структури чи орієнтації культури пов'язувати зі змінами політичної приналежності. В багатьох історичних працях і навіть в підручниках утворення білоруського і українського народів пояснюється їх "відокремленням від решти руських земель внаслідок загарбання Польщею і Литвою". Але, як відомо, у складі Великого князівства Литовського в другій половині XIV – першій половині XVI ст. опинилась вся Білорусія і Східна та Центральна Україна, а з другого боку, південно-західні українські землі виявились поділеними між Польщею, Угорщиною, Молдавією. Якщо українська культура розвивалась на територіях, поділених між чотирма державами, то напрошується висновок, що цей розвиток відбувався всупереч політичній роз'єднаності, а не завдяки їй.

З втратою незалежності на українських землях з'явилися панівні групи, що належали до іншого культурного кола. Але для більшості населення єдиною (або, у випадку частини освічених верхів суспільства, основною) залишалась традиційна, успадкована від Київської Русі культура. Найважливішим

центром писемності і надалі була Києво-Печерська лавра. Яскравим прикладом культивування в ній давніх традицій стало складення в 1460 і 1462 рр. першої і другої Касіянівських редакцій Києво-Печерського Патерика. На давній основі розвивався іконопис, переписувались давні перекладені й оригінальні твори, проникали від південних слов'ян нові переклади пам'яток тих жанрів, які були відомі й раніше. Якщо в діловій писемності вживалася мова, наближена до народно-розмовної (зокрема, переважно середньобілоруська в канцеляріях Великого князівства Литовського, українська в грамотах Молдавського князівства), то в літургічних книгах, церковно-богословських текстах і в літературній творчості "високого стилю" далі панувала церковнослов'янська мова. Як відомо, в цих сферах вона продовжувала вживатися всіма православними слов'янськими народами, а почасти і за межами православного світу (католицькі хорвати-глаголаші) і Слов'янщини (румуні). Попри наявність пам'яток із певними місцевими рисами і таких, які поширювались лише в окремих регіонах чи країнах, написані цією мовою твори повинні розглядатися в системі національних варіантів спільної церковнослов'янської літературної спадщини. Вживання однієї мови у ряді країн полегшувалося тим, що графічно ідентичні тексти мали різну вимову. Була різниця і в системі наголосів церковнослов'янської мови, але це не завадило функціонуванню її як засобу міжслов'янського спілкування і культурного взаємообміну. Те, що "високою" у всіх православних слов'янських народів була саме церковнослов'янська мова, можна пояснити їх прагненням спиратися на давні традиції вітчизняної культури. Під час так званого другого південнослов'янського впливу, що позначився на писемності Білорусії, Росії та України, південнослов'янські орфографічні норми, почасти і південнослов'янська лексика, були авторитетними, насамперед через свою наочну архаїчність.

Для стабілізації церковнослов'янської мови певне значення мала поява перших друкованих книг цією мовою, виданих у Кракові Швайпольштом Фіолем (дві датовані 1491 р., дві без дати). На наш погляд, до видань Фіоля причетна Перемишльська єпископія – найближчий до Кракова православний культурний осередок⁶. Особливо яскравим досягненням білоруської культури стала знаменита Біблія Ф. Скорини. Вона мала для українців таке саме значення, як і для білорусів, оскільки культурне життя українського і білоруського народів протікало у спільному руслі. Але білоруський культурний процес мав і специфічні риси. Зокрема білоруське міщанство мало

більші політичні впливи, позитивну роль у цей час відіграла державність Великого князівства Литовського, нерівноправне становище православної церкви в містах цього князівства спершу відчувалось менше, ніж у великих містах Галичини.

Як відзначалося, в канцеляріях Галицько-Волинського князівства вже була у вжитку латина, а з середини XIV ст. її стала насаджувати чужинецька адміністрація. У Львові потреби католицьких міщан (на цьому етапі переважно німців, згодом – головно поляків) обслуговувала латиномовна школа при римокатолицькій кафедрі. Хоч її наявність не могла не впливати, якщо не прямо, то хоча б посередньо, і на міщан-українців, все ж цей навчальний заклад діяв швидше в сфері "культури в Україні", ніж у контексті специфічно української культури. Латинською мовою була написана перша друкована книга автора, що походив з України: астрологічний трактат Юрія Дрогобича "Iudicium pronosticon anni currentis" (Рим, 1483)⁷. Були в той час і латиномовні письменники-католики, які називали себе русинами, тобто українцями. Чи не найвідоміший з-поміж них Павло Процелер з Кросна, якого І. Голенищев-Кутузов найменував "українським письменником", оскільки, мовляв, він сам себе називав "Ruthenus". Дійсно, самосвідомість часто може бути вирішальним критерієм зарахування когось не до народу його предків, а до адоптованої спільноти. Але в даному випадку Павло Процелер називав себе русином лише в територіально-політичному розумінні, оскільки його рідне Кросно належало до Руського воеводства – спадкоємця "Королівства Русі", тобто Галицького князівства. Той факт, що "політичних русинів" було чимало, засвідчує стійкість традицій окремішності Русі, які були реліктом доби її самостійності. В певних колах політично-державна концепція Русі і "руської" культури зберігались ще довго, наприклад, деякі представники Руської провінції домініканського ордена (яка включала українські землі, що були під владою Польщі) обґрунтовували потребу самостійності своєї провінції саме окремішністю державних і церковно-культурних традицій Київської Русі.

Поступове впровадження в Україні і Білорусії латинської мови, спершу у сферу адміністрації, а згодом і в світську та літературну творчість, як і впровадження юридичних норм, базованих на римському праві, означало, що якимись аспектами свого культурного і політичного життя ці країни увійшли в той регіон (Західна і Центральна Європа), де латина протягом середньовіччя була мовою правових актів, школи й науки, багатьох жанрів літератури. Однак з часом латинська і польська мови і пов'язаний з ними тип освіти дедалі більше стали

асоціюватися виключно із західним, католицьким світом. Звичайно, і далі були окремі католицькі автори, які називали себе русинами, але це було явище не типове, перехідне. В тих конкретних умовах прийняття католицизму в більшості випадків вело в кінцевому підсумку до розриву з вітчизняною традицією. Тому відбувалося щораз чіткіше розмежування: латиномовна освіта і літературна творчість почали сприйматися українцями і білорусами як органічно пов'язані з католицизмом, а отже, як чужорідні. Це сприяло дальшому утвердженню ставлення до православної релігії і "грецького" обряду як до атрибутів "руської" (українсько-білоруської) народності і культури.

Складається враження, що після втрати державності культура православної більшості населення і культура католицьких поселенців розвивались дедалі більш відокремлено, рідко зустрічались. Звичайно, це не була повна ізоляція. Наприклад, польські дослідники неодноразово відзначали вплив на Польщу Марійного культу східної церкви, популярність серед польських католиків православних ікон, особливо богородичних. З другого боку, церковне будівництво і малярство засвоювали певні елементи західних мистецьких стилів. Очевидно, контакти і взаємодії були і в інших ділянках, однак це питання ще мало вивчене, до того ж у багатьох випадках не збереглися відповідні джерела. Але нема сумніву, що взаємовпливи відбувались стихійно, найчастіше всупереч волі освіченої верхівки обох церков. Католики часто відмовлялись православним у праві називатись християнами, про що свідчить і термінологія актів: протиставлення понять *schismaticus - christianus; synagoga - ecclesia, vladica - episcopus* тощо. З другого боку, православна церква почувала себе zagrożеною і не мала відваги приймати ті форми культури, які наближували її до того культурного кола, звідки йшла небезпека втрати ідентичності.

Ситуація почала мінятися, коли православні усвідомили, що не збережуть свої позиції без реформи церковного життя і оновлення культури. Рух за віднову став можливим на базі розвитку економіки, соціальної та політичної активізації міщанства, частини шляхти, а згодом козацтва. Національно-релігійний рух, який пожвавився в останніх десятиріччях XVI і на самому початку XVII ст., супроводжувався активізацією культурного життя. Українська культура виходить з середньовічних рамок, починає засвоювати культурні здобутки доби Ренесансу і Реформації⁸. Як це завжди буває в періоди творчого піднесення, діячі культури зуміли поєднати вірність вітчизняній традиції з освоєнням здобутків інших народів. По суті в цей період такі інституції, як Острозький культурно-освітній

гурток, Львівське братство в Україні, білоруське Віленське братство, свідомо стали на шлях синтезування східних і західних культурно-освітніх традицій. Українсько-білоруське відродження цієї доби цілком виразно розпочинається зі стадії "збирання культурної спадщини" і її пристосування до нових потреб, тобто виявляє ті риси, які стали, розуміється на зовсім іншому рівні, властивими і для модерних національних рухів.

Острозька академія, за словами І. Голенищев-Кутузова, була не лише першою "слов'яно-греко-латинською" школою, але й першою на Сході Європи вищою школою. Сучасники називали її тримовним ліцеєм (*Licæum Trilingue*), і це дуже значенно. Адже ідею тримовного ліцею, покликаного плекати студії трьох сакральних мов і здійснювати на цій основі наукове, з позиції "біблійного гуманізму", видання Біблії, висунув Еразм Роттердамський, а найповніше зреалізував кардинал Хіменес у Алькала⁹. Острозький осередок ставив собі, хоч у меншому обсязі, подібні цілі, але якщо і для Еразма, і для Хіменеса трьома сакральними мовами були гебрайська, грецька і латинська, в Острозі висувалась інша "священна трійця" мов: грецька, латинська, церковнослов'янська. Це відбивало тенденцію до поєднання східної і західної традицій, на відміну від тих православних кіл, які займали ворожі до "латинства" позиції і до трьох мов зараховували, крім грецької і церковнослов'янської, гебрайську, а не латинську¹⁰.

Дуже характерно, що в період національно-релігійного відродження мало місце як впровадження в українські школи латинських зразків, так і свідоме культивування церковнослов'янської і "руської" мов. Особливе значення в дальшій стандартизації церковнослов'янської мови відіграла славетна Острозька Біблія, відредагована українськими книжниками і надрукована "москвитиною" (так він сам себе називав) Іваном Федоровим. Якщо раніше Скорина ставив своїм завданням наблизити мову друкованої Біблії до білорусько-української "прості мови", то острозькі видавці вирішили дати текст якомога чистішою у їхньому розумінні церковнослов'янською мовою. На титульному аркуші підкреслено, що "словенська" біблія йде "єлико мошно" за грецькою. Застереження "єлико мошно" дуже істотне. Підкреслюючи з ідеологічних мотивів роль грецького тексту як основи (зокрема, при виборі варіантів), острозькі видавці все ж найчастіше відтворювали текст за підготованою в Новгороді в кінці XV ст. Геннадіївською біблією, у якій ряд книг перекладено з Вульгати. Редактори Острозької Біблії, як і автори граматики церковнослов'янської мови наприкінці XVI – на початку XVII ст., намагалися очистити

книжну мову від живомовних рис, які позбавляли тексти тієї наочної архаїки, що засвідчувала споконвічність мови і культури.

Поряд з переписуванням і друкуванням церковнослов'янських текстів і підготовкою нових перекладів на церковнослов'янську мову в Україні і Білорусії починають перекладати літургічні та богословські книги на "руську" книжну мову¹¹. Ця ж мова стає засобом освіти, публіцистики, поточного літературного вжитку, що дослідники, як правило, пояснюють як прямим наслідуванням західних, зокрема польських, моделей, так і поширенням, хоч і обмеженим, у східній церкві реформаційних течій. Це в цілому слушно, але з тим обмеженням, що на розширення вжитку несакральних мов українські видавці пішли в тих межах, в яких цю ідею сприйняв і контрреформаційний Тридентський собор. Нещодавно було відзначено, що навіть погляди Івана Вишенського з цього питання цілком узгоджуються з поглядами польського контрреформаційного ідеолога і церковного діяча примаса Гозія: використання традиційної сакральної мови у літургії і загальнозрозумілої в проповідях та інших сферах релігійного виховання та освіти¹². Приблизно так само підходила до цього і більшість українських видавців.

Особливо істотною для культурного життя була діяльність братств. Провідні братства хоч і засвоїли західноєвропейські організаційні зразки, розвинулись у принципово новий тип суспільної організації, яка поєднувала функції "православної реформації" з боротьбою за національно-політичні права і за національну культуру. Віленське, Львівське, Могилівське братства вели видавничу діяльність, невеликі друкарні мали в різний час також Луцьке і Перемишльське братства. Деякі з церковнослов'янських видань Львівського братства пізніше передруковувалися і навіть переписувалися не лише в Україні, але й за її межами, зокрема в Росії, Румунії, згодом у Сербії. З другого боку, при підготовці книг до друку українські видавці використовували рукописи, отримані з Білорусії, Росії, Молдавії і від південних слов'ян. Цінним свідченням прагнення братств спиратись і на грецьку спадщину є кілька львівських друків з паралельними грецькими і слов'янськими текстами. Грецька частина цих видань призначалась як для самих греків в Україні та поза її межами, так і для вивчення грецької мови українцями та білорусами. Статути братських шкіл вищого рівня відображають знайомство з засадами гуманістичної педагогіки. Навколо братських шкіл гуртувалися автори, які впроваджували у літературу нові жанри (драматичні твори на релігійні

теми, релігійно-моралізаторські й панегіричні вірші), орієнтуючись при цьому і на західні зразки.

Кінець XVI – початок XVII ст. був часом найбільшої інтенсивності ренесансних впливів у деяких жанрах літератури і мистецтва¹³. Внаслідок контактів з пізньоренесансним, а пізніше бароковим мистецтвом ікона поступово втрачає свої традиційні риси. Висвітлюючи стилістичну еволюцію малярства, П. М. Жолтовський свого часу підкреслив: "Не можна вважати... реалістичну ренесансну тенденцію за єдино прогресивну, а традиційно консервативну за від'ємну, негативну. Обидві тенденції в українському іконописі рівноцінні, вони виражали різні сторони одного і того ж динамічного процесу становлення і розвитку національної своєрідності мистецької форми"¹⁴. Ці слова можна віднести і до інших сфер культури. Соціальні і національно-релігійні конфлікти продовжували своєрідне змагання, спонукали обидві сторони збагачувати арсенал літературних і мистецьких засобів впливу на людей, а це сприяло і взаємодії та взаємовпливові новаторських і консервативних стилістичних течій. Зокрема полеміка між православними, католицькими і протестанськими публіцистами стимулювала всі сторони поглиблювати науковість аргументації, створювала ґрунт для вдосконалення шкільної освіти. Мабуть, не випадково на Буковині, де не було реальної загрози традиційній церкві, не було такого інтенсивного культурного життя, як у деяких інших регіонах України. Берестейська церковна унія надала нового виміру проблемі східно-західного синтезу в церковному і культурному житті України. Її початковий неуспіх можна значною мірою пояснити тим, що єпископи – ініціатори унії не змогли переконати суспільство, що католицька церква грецького обряду не стане вступом до латинізації, а навпаки, зберігатиме традиційну візантійську спадщину. Треба, однак, сказати, що впливу римо-католицької теології зазнали також і православні богослови. Не лише прибічники унії, але й православні автори стали залюбки вживати польську мову у своїх богословських, публіцистичних і літературних працях.

Історики слушно розглядають проунійний рух у контексті контрреформації (католицької реформації). Нагадаймо, що одним з мотивів прийняття унії більшістю єпископів було прагнення позбутися контролю з боку братств. Але подібні тенденції були не менш сильними і в самій православної церкві. І якщо Гедеонові Балабанові не вдалося підпорядкувати собі братський рух у своїй єпархії, то Петро Могила зумів позбавити братства будь-якого істотного впливу на справи митрополії. По суті, діяльність Могилы мала контрреформаційне спряму-

вання і вела до відсунення мирян не тільки від церковної адміністрації, але й від керівництва культурно-освітнім рухом. Якщо, наприклад, у ранніх братських школах, вчителями були переважно світські люди, то в Києво-Могилянській академії це були виключно монахи. Роль єпископських кафедр і монастирів у культурному житті дуже зросла. В кінці XVI – на початку XVII ст. в Україні існувало чимало друкарень, які належали міщанам (одна навіть запорозькому козакові), але у другій половині XVII ст. приватних міщанських друкарень не стало, залишились лише друкарні монастирів (Лавра, Чернігівський, Почаївський, Унівський монастирі), Львівського єзуїтського колегіуму і Львівського братства, причому останнє перестало видавати світські твори.

З періодом активізації контрреформаційних тенденцій у обох обрядах католицької церкви і в православній церкві збігся новий етап синтезу слов'яно-грецьких елементів з латинськими: в православному середовищі перші і надалі вважались найважливішими, але реальне співвідношення мінялось на користь других. Виявом цього були віленська польськомовна публіцистика і особливо діяльність Києво-Могилянської академії. Мовою вищої освіти не лише в католиків, але й у православних стала головно латинська, що відповідало орієнтації на західні зразки в організації та змісті навчання. Як католики, так і православні досить масово відвідували єзуїтські школи. Відомо, наприклад, що у Львівській єзуїтській академії українці (греко-католики і православні) становили в деякі періоди близько третини студентів. Вплив єзуїтського шкільництва в Україні і Білорусії виявлявся поки що поверхово, але ясно, що він був дуже істотним чинником культурного життя. З другого боку, завдяки вживанню латинської і польської мов у Києво-Могилянській академії, пізніше також у Чернігівському та Харківському колегіумах, ці мови перестали бути виключним атрибутом католицько-протестантської освіченості. В межах православної Слов'янщини з'являлася сфера православної латини. Свого часу А. Мартель вважав появу польської мови на сторінках актів Львівського братства доказом полонізації його членів¹⁵. Звичайно, вживання польської мови на письмі могло бути вступним етапом полонізації, але так було далеко не завжди. Для православних діячів української культури польська мова відігравала досить довго роль, подібну до церковнослов'янської і латинської, – обслуговування професійної культури, розрахованої на обмежене коло адептів православно-латинської освіченості. При всіх відмінностях щодо кожної з мов, вживання церковнослов'янської, латинської і

навіть "простої" мов у писемності було виявом загальної закономірності розвитку літератур в донаціональний період: тенденції до використання у літературі не наближеної до народно-розмовної, а окремої, книжної, якою міг бути архаїчний варіант рідної мови або й зовсім інша мова¹⁶. Це явище соціального порядку, воно пояснюється усвідомленим, або й неусвідомленим, прагненням панівних еліт і пов'язаних з ними прошарків підкреслити свою відмінність, культурну вищість (принаймні, у їхньому розумінні) над "простолюддям".

Вивчення латини давало можливість здобувати вищу освіту у західних університетах. Якщо у XV – XVII ст. серед вихідців з України, що навчались на Заході, переважали діти міщан і почасти шляхти, то у XVIII ст. між студентами західних вищих шкіл було, крім міщан, чимало синів козацької старшини і навіть простих козаків, православного і уніатського духовенства. Знання мов відкривало двері і для імпорту книг. Серед видань, що привозилися з-поза меж України, переважали спершу латинські, а пізніше польські книжки, чимало імпортувалося літератури німецькою, французькою, італійською, чеською та іншими мовами. Наприклад, статистичне вивчення 43 каталогів книжкових збірок львівських міщан за 1568 – 1653 рр. показало, що найбільше в них було латиномовних видань античних авторів і гуманістів (на першому місці Цицерон, друге і третє поділили Арістотель і Еразм Роттердамський), багато було також посібників з юриспруденції та медицини¹⁷. За своїм складом бібліотеки освічених міщан Львова і Кам'янець – і то не тільки католиків, але й православних, і вірмено-григоріан – дуже подібні до аналогічних бібліотек у Центральній і Західній Європі. Нещодавно знайдений інвентар бібліотеки Скиту Манявського 1785 р., як і окремі книжки з цієї бібліотеки, розсіяні по різних сучасних книгозбірнях (Львів, Варшава, Бухарест, Ясси, Сучавицький монастир), – свідчення того, що навіть найконсервативніше настроєні православні ченці цікавилися книгами з католицьких і протестантських друкарень. Українські православні богослови широко користувалися творами протестантських і особливо католицьких авторів. Досить згадати Ставровецького, Копистенського, Галятовського, Д. Туптала. З другого боку, в середовищі українських католиків, незважаючи на наявність латинізаторських тенденцій, переважало прагнення зберегти "грецьку" спадщину. Як показали дослідження Софії Сенік, Йосафат Кунцевич глибоко вивчав і цінував східну патристику.

Користування латинською і польською мовами на елітарних рівнях культури продовжувалось у другій половині XVII – пер-

шій половині XVIII ст. в автономній Лівобережній Україні – Гетьманщині, яка посіла у той час провідне місце в розвитку української культури. Національне усвідомлення у цей час зробило дальший крок вперед у рамках Української держави, яка культивувала козацькі традиції: недаремно українців називали тоді козацьким народом. Козаччина як істотний компонент української національної ідеології стала одним із чинників дальшого розмежування української національно-культурної спільноти від білоруської. З другого боку, протягом XVIII ст. продовжувались культурні зв'язки Білорусії з Правобережжям України, включаючи Галичину і Холмщину.

Найважливішою загальноукраїнською освітньою установою була Києво-Могилянська академія, у сферу впливів якої увійшли тоді всі українські землі, аж до Закарпаття. Викладання в академії, як і в православних колегіумах Лівобережжя (Чернігівський, Переяславський) та єзуїтських і василіянських колегіумах Правобережжя, мало переважно схоластичний характер, але вже в першій половині XVIII ст. ряд викладачів став використовувати не тільки ідейну спадщину античності, патристики, схоластики і Відродження, але й освоювати елементи культури нового часу, зокрема ідеї Передпросвітництва. Особливо важливо, що академія сприяла поширенню мережі початкових шкіл у містах та селах України. Невипадково саме в період реального зменшення питомої ваги старокиївської спадщини активізується діяльність, спрямована на її популяризацію. Не лише створюються нові списки давніх літописів, житій тощо, але й польськомовні переробки вітчизняних пам'яток і нові твори українською та польською мовами на теми, пов'язані з вітчизняною культурною спадщиною.

Київ і Лівобережжя відіграли важливу роль в розповсюдженні латино-польської освіти в Росії, хоч, з другого боку, в середині XVIII ст. тут посилюється і політика цілеспрямованої русифікації українських земель, які з автономного краю поступово перетворювалися на звичайну провінцію Російської імперії. На Правобережжі, де в той час культурними осередками були василіянські друкарні (Почаївська, Супрасльська, Унівська), деякі василіянські монастирі і колегіуми, відбувались протилежні процеси: зменшення питомої ваги традиційної слов'янської писемності, значно ширше, ніж раніше, просування польської мови у всі сфери писемності й освіти¹⁸ і в той же час дальше усвідомлення освіченими людьми окремішності української культури. Цьому сприяли культурні контакти зі Східною Україною, як і розуміння багатьма діячами принципової важливості візантійської та кирило-мефодіївської спадщини. Тоді

(як і пізніше, в часи Шашкевича) не знайшли підтримки суспільства спроби замінити кириличне письмо латинкою. Навіть у XVIII ст. у василіянських колегіумах ставилися п'єси на теми з історії Київської Русі. Почаївська василіянська друкарня нерідко користувалася текстами з православних друкарень, а її керівники і працівники друкарні Києво-Печерської лаври таємно від ієрархів обох церков надавали одні одним практичну допомогу¹⁹.

В цілому, зміна спектра мов була лише одним із виявів зміни коду культури, вона супроводжувалася зміною стилів у всіх видах мистецтв. Протягом розгляданого періоду барокко остаточно утвердилося як провідний стиль у літературі, театрі, архітектурі, музиці. Характерно, що саме в автономній Гетьманщині і пов'язаній з нею Слобідській Україні виробився оригінальний варіант бароккової архітектури, який слушно називають українським барокко. На інших українських землях бароккова архітектура не виявила такої національної своєрідності, за винятком хіба що народної дерев'яної архітектури, в якій подекуди помічається злиття традиційних форм з новими, позначеними впливом барокко. Щодо культури в цілому, то її слушно визначають як синкретичну, вказуючи на співіснування і взаємодію залишків середньовічної спадщини (візантійсько-слов'янської і західної неосхоластики) й бароккової освіченості (яка зберегла чимало від ренесансу), врешті, на появу елементів передпросвітницької ідеології та просвітництва. Питання про суспільні пов'язання цих напрямів, їх співвідношення і взаємодію поставлене в ряді праць, але, звичайно ж, вимагає дальшого вивчення. Дослідниками слов'янського барокко нерідко заперечується прийнята раніше теза про його пов'язаність з контрреформацією. Правильніше було б лиш обмежити зв'язок цих явищ, але не заперечувати його зовсім, особливо якщо в поняття контрреформації включати не тільки реформу католицької церкви, але й згадувані вище аналогічні рухи в православній церкві.

Ті аспекти культури, які були зумовлені зовнішніми контактами, виділити легше: їх принаймні є з чим порівнювати. Вирізніти оригінальні частини, показати своєрідність національної культури як відображення своєрідності національного характеру важче, хоч не безнадійно. Оригінальною була насамперед культура як цілісна структура, в якій елементи, вичленовувані для потреб дослідження, функціонували невідокремлено. Об'єктивної методики дослідження національного характеру нема, і якщо не рахувати окремих яскравих узагальнень в працях визначних вчених, те, що писалось на цю тему, зводилось

до надто загальних тверджень або вкрай суб'єктивних міркувань. Залишається висловити надію, що нагромадження фактичних матеріалів наблизить нас до етапу їх теоретичного осмислення. Не ставлячи тут цього складного питання в цілому, відзначимо, що оригінальність обличчя культури українського народу великою мірою визначалась взаємозбагаченням професійної і народної культури. В обох напрямках – не тільки вплив фольклору, але й вплив на фольклор – розгорталась взаємодія фольклорних і професійних варіантів архітектури, образотворчого мистецтва, музики. Поряд із відображенням фольклору у різних жанрах літературної творчості доведено і вплив писаної ("штучної", за визначенням літературознавців минулого століття) літератури на фольклор. Один із наочних прикладів – утвердження літературного за походженням коломийкового вірша у народній пісенності або перетворення у народні колядок та псалм, написаних окремими монахами чи мандрівними дяками. Такі факти важливі як самі по собі, так і з точки зору їх значення для загальної оцінки культури середньої доби. Скажімо, щодо архітектури чи музики в науковому світі нема сумнівів, що ця доба була безумовно плідною, стосовно ж літератури, науки і освіти голоси поділилися. У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. серед вчених переважало негативне ставлення до "києво-могилянської" освіти як відірваної від народних джерел і потреб народу. Як своєрідна реакція тепер поширилось позитивне ставлення до всіх сторін тодішньої культури, і голоєним методом тут стає виявлення збіжностей з "передовими" течіями тієї доби і наступних епох. Такі збіжності важливі, але дають право на висновки тільки за умови системного їх вивчення. Один із елементів системи – саме взаємозв'язок шкільної освіченості з глибинними пластами народної культури. Вплив школи на народну творчість засвідчує, що для сучасників ця школа і пов'язана з нею культура аж ніяк не були відірваними від життя. Дуже важливе в цьому плані свідчення Т. Шевченка. Як підкреслив професор Г. Грабович, впливу давньої літератури на Т. Шевченка не слід перебільшувати; його творчість була принципово новим явищем, а не простим продовженням літературного процесу. Але з другого боку, Шевченко не став би поетом, якщо б у селах Наддніпрянщини в час його дитинства не було шкіл-дяківок, справжніх реліктів шкільної системи, започаткованої братствами і Києво-Могилянською академією. Сам поет відзначав заслуги академії і мандрівних дяків, згадував, що по неділях його батько читав для родини "Мінею" – очевидно, "Життя святих" Дмитра Туптала-Ростовського. Шевченко-школяр переписував

твори Григорія Сковороди (напевне, вірші зі "Саду божественних пісень") і "Три царі со дари" – коляду, ймовірно, з почаївського "Богогласника" або якогось рукописного збірника пісень і псалм. Отже, серед творів, які обрав для переписування малий Тарас, були представлені і традиція київсько-лівобережна (Сковорода), і західноукраїнсько-правобережна, василіянська, з якою пов'язане поширення релігійних пісень і колядок літературного походження. Свого позитивного ставлення до цих творів Шевченко не змінив і пізніше, із зворушенням згадуючи, як він колись "вистіпував та плакав". Устами найвидатнішого представника української новочасної культури зайвий раз засвідчено її спадкоємний зв'язок з культурними надбаннями попередніх поколінь.

Національно-культурний розвиток українського народу не був суцільним, безперервним. Після початкового спалаху культурної творчості прийшов спричинений іноземним поневоленням спад, його змінило культурне і національне відродження доби братств, Острозької та Києво-Могилянської академії, і знову неминучим виявилось нове сповільнення розвитку. Літературне, а відтак політичне відродження XIX – першої чверті XX ст. видавалось остаточним, але його перервала трагедія 30-х рр. і наступних десятиріч. У ті періоди, коли спостерігалось політичне і культурне піднесення, зростало розуміння важливості для нації її культурних традицій. Зацікавлення історичними коріннями культури передувало і нинішньому культурно-національному відродженню, стало одним із його чинників. На початкових етапах відродження переважає утилітарне ставлення до культурних надбань, прагнення використати їх для утвердження національної ідентичності. Лише остаточне утвердження засад національно-політичного відродження може створити умови для тієї впевненості в майбутньому, яка виключить кон'юнктурне ставлення до історії і тим самим створить сприятливіші умови для об'єктивного вивчення історичного минулого та культурної спадщини.

¹ Не торкаємось тут різниці між термінами "етнічний" і "національний". Другий з них багатьма істориками вживається лише стосовно модерних етнічно-політичних спільнот. У той же час ясно, що в основі національної свідомості завжди лежить свідомість етнічна. Див. про це: Smith A. *The Ethnic Origins of Nations*. – Oxford, 1988.

² Tolochko P. Volodimir Svijatoslavič's Choice of Religion: Fact or Fiction? // *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 12/13; Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus-Ukraine. – Cambridge, Mass., 1988 / 1989. – P. 816 – 829.

³ Djurova A. L'integration du monde slave dans le cadre de la communauté orthodoxe (IXe – XIIe siècles) // Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus-Ukraine. – Cambridge, Mass., 1988 / 1989. – P. 644.

- 4 *Исаевич Я. Д.* Из истории культурных связей Галицко-Волынской Руси с западными славянами в XII – XIV вв. // Польша и Русь: Черты общности и своеобразия в историческом развитии. – М., 1974. – С. 261 – 275.
- 5 Див. про це, зокрема, статтю І. Дзюби у цьому збірнику. Полемізуючи з висунутою Д. Чижевським тезою про "неповноту" української літератури і нації, Г. Грабович слушно підкреслив, що культура, яка відбиває життєвартості, інтереси певної спільноти, витворює властиво даній ситуації систему і тому є повною за самою своєю суттю (Див.: *Grabowicz G.* *Toward a History of Ukrainian Literature.* – Cambridge, Mass., 1981. – P. 87 – 90). Все ж поняття більшої чи меншої повноти, хоч неточне, може вживатись при порівнянні культур народів, які діють у подібних умовах і співставні за напрямом своєї культурно-політичної орієнтації.
- 6 *Исаевич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1983. – С. 18.
- 7 *Бібліотекознавство і бібліографія.* – 1969. – Вип. 7. – С. 109 – 117.
- 8 В ряді праць, виданих в Україні, середньовічний період продовжують до середини XVII ст. і навіть далі. Однак нема підстав застосовувати щодо України іншу періодизацію, ніж та, яка прийнята щодо загальноєвропейського культурно-історичного процесу. Пізні середньовіччя тривало на заході Європи до кінця XV ст. або до початку XVI ст., в Україні цей період продовжується приблизно до середини XVI ст. Нові явища в культурі другої половини XVI ст. – початковий період нової ("ранньомодерної", якщо вжити термінологію, прийняту щодо Західної Європи) доби в розвитку української культури.
- 9 *Hall B.* *The Trilingual College of San Indlefonso and the Complutensian Polyglot // Studies in Church History.* – 5. – 1969.
- 10 *Frick D. A.* *Meletij Smotryckyj and the Ruthenian Language Question // Harvard Ukrainian Studies.* – 1985. – Vol. 9., nr. 1/2. – P. 35.
- 11 Вживана у діловій писемності і дедалі більше також у літературній творчості "руська" ("західноруська" за термінологією, яка нині вже сприймається як застаріла) актова мова і "проста руська" книжна мова – це різновиди спільної білорусько-української писемної мови. Слово "проста", яке вживали самі автори, які цією мовою писали, інколи тлумачиться дослідниками в тому розумінні, що це мова, "близька до народно-розмовної" або "побудована на її основі". Насправді це не зовсім так. Ті, що писали "простою" мовою, наближували її до розмовної настільки, щоб зробити зрозумілішою, і в той же час прагнули впровадити риси, які засвідчили б, що це все ж не просторіччя, а своєрідний "середній стиль" писемної мови. По суті, вони свідомо робили цю мову штучною, насичуючи її "нерозмовними" словами, формами і зворотами. Частішими, ніж слов'янськими, серед них були полонізмами, бо "проста" мова протиставлялась і церковнослов'янській, і польській, але щодо останньої достатнім засобом диференціації вважалась кирилична графіка.
- 12 *Golbdlatt H.* *On the Language Beliefs of Ivan Vyshenskyj and the Counter-Reformation // Harvard Ukrainian Studies,* 1991, vol. 15, nr. 1 / 2. – P. 30.
- 13 *Філософія Відродження на Україні / Відп. ред. М. В. Кашуба.* – К., 1990. – С. 79 – 143.
- 14 *Жолтовський П.* *Художнє життя на Україні в XVI – XVIII ст.* – К., 1983.
- 15 *Martel A.* *La langue polonaise dans les pays Ruthènes: Ukraine et Russie Blanche, 1569 bis 1667.* – Lille, 1938.
- 16 *Виноградов В. В.* *Различия между закономерностями развития славянских языков в донациональную и национальную эпохи.* – М., 1963.
- 17 Див.: *Исаевич Я.* *Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI – XVII вв. // Федоровские чтения,* 1976. – М., 1978. – С. 71 – 72.
- 18 Окремого вивчення заслугове участь українців у польському культурному житті і поляків – в українському. Тут багато питань навіть не поставлено, зокрема серйозно не обговорювались критерії зарахування до числа українських польськомовних письменників в Україні. Слід мати на увазі, що деякі польські історики та письменники внесли значний вклад у поширення знань про історію і культуру східнослов'янських народів. Згадаймо хоча б Мацея Стрийковського, Шимона Окозького, Клемена Ходкевича. Збе-

- реглися також записи українського фольклору, здійснені поляками в XVII – XVIII ст.
- 19 Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків на Україні. – Львів, 1984. – Кн. 2, ч. 1. – С. 12.

Надійшла до редакції 15.02.1991 р.

The author considers the development of a distinct Ukrainian culture from its medieval origins to the 18th century. In discussing the changing influences, he proposes a systematic periodization of Ukrainian culture.

Ф. СИСИН

ПОНЯТТЯ НАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 1620 – 1690 рр.

Розглядаються елементи уявлень про націю в українській історіографії XVII ст. У статті проаналізовано Львівський і Густинський літописи, "Хроніка" Ф. Софоновича, "Синопис"; приписувані І Гзілка.

Історики давно виявили, що національна свідомість є предметом, феноменом, який важко визначити, оскільки нелегко ідентифікувати її прояви, дати їм кількісні характеристики. Це особливє слушно щодо раннього періоду, приблизно до XIX ст. У Європі нації та національні почуття виникли раніше, але лише з XIX ст. консолідувалися національні рухи, ідеологія яких сприймалася широкими колами населення. Проте задовго до того вже формувалися спільноти, члени яких усвідомлювали свою ідентичність на основі таких ознак, як мова, культура, історія, походження, сталість території. Такі слова, як "patria" та "patio", вже вживалися для характеристики почуттів політичної та культурної спільності. Щоправда, лишається спірним, чи поняття "patio" на базі спільної території та "patria" на підставі спільної "народності" було типове саме для європейських націй¹.

Дослідники, які цікавляться початками сучасної національної свідомості, нерідко зосереджували увагу на вивченні усвідомлення суспільством історії. У вступі до збірника статей на цю тему його видавець і редактор Орест Ранум зауважив, що дослідження такого фактора, як сприйняття історії, дозволило авторам виділити складові національної свідомості та прослідкувати еволюцію. "Сприйняття минулого є тим доступним для вивчення аспектом, який дає змогу визначити роль нації як суспільного явища"². В тій же книзі Дж. Покок називає історію "формою політичної культури та відгалуженням національної свідомості"³.

Для дослідника суспільної свідомості націй особливо важливими є твори, які висвітлюють "національну" історію цих націй. Описуючи і коментуючи минуле, вони є прикладом функціонування історії як "форми політичної культури і ділянки національної свідомості". Звичайно, такі твори не репрезентують всієї сукупності писемних свідчень про сприйняття історії суспільством. Свідчення про минуле розпорошені по багатьох різноманітних джерелах, таких як листування, ділові документи, художня література тощо. Проте на особливу увагу дослідників заслуговують праці, які не лише відображають, але й формують ставлення суспільства до минувшини. На відміну від інших джерел, які інформують про конкретні випадки та події, узагальнюючі історичні праці подають хід минулих подій в упорядкований спосіб.

Понад п'ятдесят років тому Михайло Грушевський доводив, що козацькі літописи початку XVIII ст. небагато чого варті як джерела до історії України XVI – початку XVII ст., проте вони є неоціненними свідками суспільно-політичної думки доби, за якої ці твори були написані⁴. Літописи Григорія Грабянки та Самійла Величка мали на меті обґрунтувати історичну та політичну законність козацької гетьманської держави як батьківщини українського ("малоруського") народу. Козацькі історики проголошували, що прагнуть описати історію свого народу та рідної землі. Хоч наукова література про національну свідомість на початку XVIII ст. дуже незначна, всі дослідники покладаються на ці літописи, зокрема розглядають теорії Грабянки про походження козаків і "малоросів", згадки Величка про "Україну Малоросійську, нашу батьківщину" про "наших власних сармато-козацьких предків та їх звитягу"⁵.

Якщо питання про джерела для вивчення національної свідомості українського суспільства у XVIII ст. вже розглядалися дослідниками, то значно менше вивчено стан джерел за попередні періоди. Тема цієї статті – ставлення до національної проблематики в історичних творах 20 – 90-х рр. XVII ст., тобто на ранньому етапі розвитку новочасної української історіографії. В історії української культури цей період посідає спеціальне місце, бо на той час вже утвердилась суто українська літературна традиція, причому усвідомлення української окремішності приходило на зміну концепціям про спільність "руської" (білорусько-української) спадщини.

Після більш як двох сторіч, протягом яких літописання майже не велось в культурних центрах українських земель, приблизно з 1600 р. зросло зацікавлення історією. Історичну творчість доби Київської Русі, Галицько-Волинського та Вели-

кого Литовського князівств почали використовувати та переробляти стосовно потреб України XVII ст. Хоч відродження історіографії певною мірою стимулювалося господарським і демографічним розвитком XVI ст., вирішальним фактором стало поживлення освітньо-культурної діяльності православних русинів (білорусів і українців), спрямованої проти загрози з боку поляків та латиномовної культури. Польські історики, які вже раніше зверталися до давньоруських джерел, пишучи про історію українських земель, ставали для українських книжників джерелом інформації та зразком історичного мислення. Водночас спроби католиків і протестантів привернути православних до своєї віри, а також суперечки в питанні про Берестейську унію спонукали православних шукати історичного обґрунтування власних традицій. Набула поширення полемічна література, насичена посиланнями на історію, як у православних, так і в уніатських творах. Це сприяло повторному відкриттю давньоруських історичних текстів якраз тоді, коли руські освічені люди закликали сучасників зацікавитися витокami власної історії. В таких умовах на початку XVII ст. з'явилися твори, спеціально присвячені історичному минулому українського народу.

Авторами цих історичних праць були церковні діячі, які становили традиційну інтелектуальну еліту і спиралися на традиції слов'янської православної культури. В той же час ці діячі були обізнані з культурою "латинського" Заходу, читали праці античних авторів і тогочасних польських істориків.

В результаті цього їх твори поєднували елементи традиційних літературних форм з новими ідеями. Для вивчення світогляду і встановлення інтелектуальних праць цих істориків необхідне глибоке вивчення джерел, на які вони спирались.

Характеризований тут період української історіографії закінчився приблизно у 80-х рр. XVII ст., коли православні церковні діячі перестали працювати над оригінальними творами з історії України. Наприкінці сторіччя авторами більшості історичних творів стали світські люди. Більшість українських історичних праць початку XVIII ст. були написані представниками адміністрації козацької гетьманської держави. Вони, хоч і виховувались в одних школах з духовенством, були менше обтяжені традиціями та формами православної історіографії. Вони скеровували увагу більше на історію та першопочатки Гетьманщини і козаччини, ніж на релігійне минуле Русі.

На політичний та культурний контексти української історіографії 1620 – 1690 рр. мали вплив три головних чинники: домінування латинської та польської культур, панування інозем-

них правителів і держав, соціальні перетворення, започатковані повстанням 1648 р.

Порівняно з історичними творами інших тогочасних православних слов'ян українські праці мають великою мірою відбиток "західництва". Це не означає, що пристосування латинських і західних елементів до слов'янської й православної культурних традицій проходило без проблем. Втім в Україні XVII ст. можемо спостерігати сприйняття православною слов'янською культурою нових форм історіографії, яка зазнала впливу мови, освіти та суспільної думки "латинського" Заходу. Зіткнення двох традицій сприяло виникненню нового різновиду історіографії, яка порвала з хронологічно-щорічною манерою літописів і запозичила елементи форми та ідейного змісту гуманістичної ренесансної історіографії, що розвинулася значно раніше на "латинському" Заході.

Українські історичні твори створювалися в неспокійні роки, коли мінявся весь політичний і соціальний лад країни. Напередодні 1648 р. в українських землях під владою Польщі загострювалися релігійні, національні й соціальні суперечності. Після 1648 р. повстання Хмельницького і встановлення козацької гетьманської держави привело до стабілізації суспільної структури, контрольованої козаками як "політичною нацією". Політична і суспільна думка в Україні пристосувалася до релігійного перелому лише поступово. Історичне обґрунтування "перевороту" було значною мірою здійснене козацькими істориками початку XVIII ст., але події того часу висвітлювались також церковними письменниками попереднього періоду. Ці письменники описували хід повстання, розповідаючи про претензії московського царя на українські території після 1654 р.

Загалом тогочасна українська історіографія мала консервативну спрямованість і не була схильна висловлювати новаторські погляди і подавати чітко сформульовані оцінки національної свідомості⁶.

Щоб виявити їх, як і щоб прослідкувати появу нової національної і політичної термінології, слід звернутися до політичних трактатів і листування української світської верхівки (частина цих текстів написана польською мовою). Тут такі терміни, як "natio" чи "gens", вживались стосовно власної етнічної спільноти вже в XVI ст. У "руських" і слов'янських пам'ятках почав вживатись термін "народ" для позначення українсько-білоруської спільності⁷. Як і визначення "нація", нові терміни щодо держави (панство) і батьківщини (отчизна) були запозичені з польської мови і застосовувалися також щодо Русі та України. Навіть автори з духовенства своє розуміння висловлювали

частіше в релігійних полемічних працях, ніж у літописах. Отже, сама поява нових розумінь "націй" в історичних творах засвідчує, що ці введені поняття стали одним з визначальних елементів нової української культури.

Аналізовані в цій статті пам'ятки можна в найбільш загальному розумінні віднести до категорії "національної" історії. Сюди не входять локальні та монастирські літописи, житія святих і мемуари, полемічні твори. Генеалогічні та епістолярні пам'ятки також не розглядаються. Публікація і вивчення творів української історіографії поки що залишаються в зародковому стані. Мало досліджено питання про джерела інформації. Не здійснювалось текстологічне дослідження, зокрема питання про включення до нових пам'яток давніших історичних робіт. Тим не менше, доступні тексти давніх історичних творів можуть бути джерельною підставою для дослідження тогочасного розуміння національності.

В цій праці розглядатимуться Львівський і Густинський літописи, "Хроніка" Феодосія Софоновича (або Сафоновича) та "Синопис", традиційно приписуваний Інокентієві Гізелю⁸. Слід зауважити, що уніати, хоч і вели полеміку на історичні теми, не змогли виробити концепції української історії в традиційній формі літописів, написаних по-слов'янськи або по-руськи. Тому в цій статті розглядається православна точка зору. Оскільки православні взяли на себе роль захисників національної традиції, то концепція нації належить, на нашу думку, переважно, якщо не винятково, саме їм.

Написаний "руською" (середньоукраїнською) мовою твір, названий згодом "Львівським літописом", є частиною рукописного збірника, що містить також документи та примітки Михайла Гунашевського, який 1649 р. подарував цей збірник Львівському братству. Ймовірно, Гунашевський був автором літопису. Він належав до дрібної шляхти Брацлавського воєводства, прийняв духовний сан і жив різний час у Кракові, Замості та Львові. В 1638 р. він брав участь у козацькому повстанні, а після 1648 р. служив писарем і дипломатом у Хмельницького. Гунашевський підтримував антимосковську політику гетьмана Івана Виговського. Свою кар'єру він закінчив священником у Перемишлі, поза кордонами Гетьманщини. Львівський літопис, який зберігся у складі збірника Гунашевського, не має жодної присвяти і розрахований на православних міщан Львова, які потребували інформації про основні події сучасності. Укладений за роками, літопис включає події, що цікавили тодішніх українців, починаючи від XVI ст., однак основна час-

тина матеріалу стосується XVII-ст., особливо козацького повстання 1630 р. Додаток охоплює ранні роки Хмельниччини⁹.

На відміну від написаного рідною мовою Львівського літопису, Густинський літопис було написано "русько-слов'янською" мовою десь у 20-ті рр. XVII ст. Його названо за місцем, де рукопис переписав 1670 р. Михайло Лосицький, – Троїцьким монастирем у Густині. Назва, найбільш ймовірно, походить не з оригінального твору, а зі списку 1670 р. Вона дає короткий виклад змісту. "Кройника, которая начинается отъ потопа первого міра, и столпотворением, и раздѣления языкъ и разсѣянія по всей вселенъй, и о разныхъ народахъ, также и о початку Славенского Россійського народу, и егда съде Кіевъ и како крести благовѣрный князь Володымеръ Рускую землю, и о великомъ княженіи Киевскомъ и о Греческих царѣхъ"¹⁰. Авторство літопису приписували Захарії Копистенському, архимандритові Києво-Печерської лаври, авторові полемічного твору "Палінодія". Твір, безумовно, служив інтересам православних установ Києва 20-х рр. XVII ст. – відновленої 1620 р. митрополітичної кафедри, заснованого 1615 р. Богоявленського братства, а також лаври, яка перетворилася на визначний видавничий центр. Всі три установи потребували текстів, що могли б дати історичне обґрунтування здійснюваної ними політики захисту православ'я та національних інтересів.

Густинський літопис починає історію слов'ян і Русі від біблійної давнини, особливо зосереджується на подіях IX – XIII ст. і доводить розповідь до 1597 р. Предметом основної уваги є минуле "руського" народу та українських земель. На одній з перших сторінок автор повторює запитання, поставлене автором Початкового літопису, замінюючи термін "земля" на "народ": "Чому наш народ зветься Русь?" Наприкінці літопису висвітлено історію козацтва та Берестейської унії. Розглядаючи найважливіші історичні події, літописець основним стрижнем оповіді обирає позиції політичних правителів. Хоча твір написано у формі літопису за роками, у ньому часто трапляються заголовки розділів. Теми розділів та їх заголовки відображають труднощі при написанні історії України, зосередженої на особах монархів, оскільки в українських землях часто не було вітчизняних правителів. Спершу розділи називалися так: "Про Київ, київських князів і про заснування Києва, та які наші слов'яни були підкорені варягами та хозарами", "Про великого князя Рюрика, від якого панують великі князі Русі, й чому наша нація була названа Русь", "Про прийняття слов'янських літер і переклад книжок слов'янською мовою з грецької". Далі йдуть розділи, присвячені правлінню окремих князів аж до 1243 р.,

за винятком одного розділу про "Навернення Русі" до нової віри. В цьому місці заголовки припиняються, й фіксуються лише роки та події до 1392 р. Наступним є розділ під назвою "Скиргайло, князь у Києві", у складі якого виділено підрозділи про Свидригайла. Під 1471 р. занотовано, що після смерті "київського князя" Семена Олельковича було назначено воєводу: "І відтоді князів у Києві більше не було, а натомість воєвод було запроваджено". Заголовки розділів виникають знову лише наприкінці твору, представляючи три великі загальнонаціональні теми: походження козацтва, запровадження нового календаря та Берестейська унія. Про важливість Берестейської унії для поживлення інтересу до історії може свідчити те, що літопис закінчується детальним критичним описом унії та її осудом. Незважаючи на труднощі з упорядкуванням своєї роботи за подіями, пов'язаними з політичними правителями в Україні, авторові поталанило реалізувати спробу неперервної історії української землі та народу.

Переписуючи Густинський літопис 1670 р., Лосицький захоплював читачів ознайомитися з історією своєї "батьківщини", проте не пов'язував цю історію, яка закінчувалася подіями 1597 р., з безпосередніми подіями XVII ст. Натомість, коли Феодосій Софонович закликав своїх читачів вивчати історію, то він запропонував їм текст з викладом подій до 1672 – 1673 рр., тобто до часу написання твору.

Вихідець із родини київських міщан, Софонович у 1630-ті рр. навчався у Київському колегіумі. 1649 р. він супроводжував групу київських священослужителів до Москви, а в 1654 р. знову відвідав російську столицю. Він був ректором Київського колегіуму від 1653 до 1655 р., в 1655 – 1677 рр. – ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, а від 1669 аж до смерті у 1677 р. – намісником Київської митрополії у Гетьманщині. Загалом, дотримуючись опозиційного ставлення щодо посилення впливу Московської патріархії на Київську митрополію, Софонович проводив нерішучу політичну лінію: шукав допомоги російських урядових кіл у 50-х рр., підтримував спроби компромісу із Польщею в 60-х і повернувся до промосковської орієнтації під час татарських і османських нападів на Україну в 70-х рр. Крім "Хроніки" він написав релігійні, агіографічні та поетичні твори і переписав "Пом'яник" монастиря. Софонович писав свою "Хроніку" українською книжною мовою. Він поділив її на три частини: "Кройніка о Русі", "Кройніка о початку і назвіску Литви", "Кройніка о землі польской". Кожна частина починається від біблійної давнини, щоб показати, як постала Руська держава та як виникли і залучались до історії Ру-

сі Литовська й Польська держави. Центрами уваги Софоновича були правителі; в історії Русі він приділив особливе місце Данилові Галицькому. Але переходячи від історії литовських і польських можновладців до подій в Україні, він змінив акценти. Литовська частина зосередилася на руських князях, і насамперед на князеві Костянтині Івановичеві Острозькому, після чого – на Гетьманщині після 1648 р. В усіх трьох частинах Софонович розглядає церковні установи та події, в тому числі пише про Берестейську унію та відновлення православної ієрархії 1620 р.¹¹ На відміну від донедавна не опублікованої "Хроніки" Софоновича, четвертий з розглядуваних нами текстів – "Синопис" – вийшов друком трьома виданнями між 1674 і 1681 рр., а згодом мав понад тридцять передруків. Написаний церковнослов'янською, а не "руською" мовою, цей твір став головним джерелом знань про історію Київської Русі в Московському царстві та Російській імперії. Його повна назва така: "ΣΥΝΟΠΣΙΣ", или краткое собрание отразныхъ лѣтописцевъ о началѣ Славно-Россійскаго народа, и Первоначальныхъ Кн [А]зей Б[о]госпасаемано града Києва, ѿ житіи св[А]того Бл[а]говѣрнаго Великаго Кн[А]за Київскаго и ВсеА Россіи Первѣйшаго Самодержца Владимира и ѿ Наслѣдникахъ Бла[а]гочестивыА державы его РоссіскіА даже до Преесвѣтлаго и Благочестиваго [ѿ] Г[о]с[по]д[а]ра н[а]шего ЦарА и Великаго кн[я]за Алексія Михайловича ВсеА ВеликіА МалыА и БълыА Россіи Самодержца". Чимало питань щодо нього залишається нерозв'язаними¹²⁻¹³. Одне з них зводиться до того, чи існувала давніша версія, яка була піддана цензурі перед публікацією 1674 р. Ймовірним автором найчастіше вважають архимандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля, який, за згадкою в "Синописі", благословив видання. Критики цієї гіпотези вказують, що Гізель з його німецьким походженням був надто добре освіченим, надто лояльним щодо ідеї самоврядування української церкви і надто опозиційним до прямої влади Московії в Україні, щоб створити текст, що характеризується численними помилками, досить низькою ерудицією та несхитною відданістю політичним потребам московських царів. Захисники авторства І. Гізеля твердять, що з тексту "Синопису" випливає необхідність для Києва мати сюзереном московського царя, але водночас цей твір подає в схвальному світлі образ Києва, Печерську лавру і автономну українську церкву, а отже, такий виклад відповідає поглядам Гізеля¹⁴.

Хоч автор "Синопису" залишається невідомим, його покровителя та читачів визначити легко. На противагу творам Лосицького й Софоновича, "Синопис" не розпочинається заохотою читачів

до вивчення історії, що, мовляв, необхідне справжньому вірному синові батьківщини. На перших же сторінках міститься архимандритове благословіння, а назва пов'язує політику тодішнього російського царя з політикою Володимира; тому монастир і московський цар можуть розглядатись як покровителі цієї першої друкованої історії, призначеної як для українських, так і для російських читачів.

"Синопис" розглядає версію про біблійне походження слов'ян, Русі та інших споріднених народів, приділяє значне місце також Володимирові та хрещенню Русі, а також перелічує володарів Києва до татарської навали. Після розповіді про руйнування Батиєм Києво-Печерського монастиря і спустошення околиць Києва він розповідає про перемогу великого князя московського Дмитра Івановича над Мамаєм у 1380 р. Далі йдеться про долю Києва після його зруйнування Батиєм і про поділ Київської митрополії навпіл. Редакція 1680 – 1681 рр. також містить сюжет про перетворення Московської митрополії в патріархію. Врешті, перелічено київських князів і воевод аж до Адама Киселя (1649 – 1653). Детальніше та докладніше схарактеризовано "повернення" Києва під "законну" царську владу Олексія Михайловича, а слідом у виданні 1678 р. додано опис чигиринських походів.

Львівський літопис, Густинський літопис, "Хроніка" Софоновича та "Синопис" були створені за різних історичних обставин і з різною метою; вони також відмінні за мовою та структурою. Проте їх автори цікавляться проблемою "нації" чи "народу" і вживають, за винятком Львівського літопису, ці терміни в оповіді про русинів. Щодо кожного з текстів, можна б докладніше проаналізувати зміст поняття "нації". Таке дослідження потребувало б детального аналізу як термінології, так і характерної для кожного з цих текстів політичної ідеології та культурного спрямування. У цій статті усі чотири тексти розглядаються для визначення кола тем, що становили складові елементи концепції національності. Йдеться про поняття національності, що виникли в мінливих культурно-політичних обставинах 1600 – 1690 рр. Генеза слов'янських народів і погляди на їх мови тут не розглядатимуться, оскільки це потребувало б ширшого вивчення рукописів і джерел. Предметом дослідження будуть такі аспекти концепції національності, як етнічна термінологія, визначення території, розмежування від інших народів, погляди на історичну спадкоємність, соціальну структуру та еліту, релігію та характер політичної культури.

Спершу нам слід поглянути на термінологію стосовно країни та народу, вживану в цих працях. У зв'язку з різноманіт-

ним і подекуди суперечливим вживанням термінів, похідних від слів "Русь", "Россія" та "Україна", стосовно українського народу та території – це складна справа. Термінологічна плутанина була характерною для української національної свідомості аж до ХХ ст. Висвітлюючи взаємини "русинів" з "ляхами" або "поляками", автор Львівського літопису вживає слово "Русь" у значенні множини від слова "русин". Слово "Україна" часто в тексті вживається тільки в звичному для ХVІІ ст. значенні при описі українських земель вздовж Дніпра¹⁵. Густинський літопис також послуговується варіантами слова "Русь" щодо земель України та її мешканців. Тут теж назва "Україна" стосується лише Наддніпрянщини, хоча процес перетворення цього терміну на рівнозначну назву національності "Русь" стає виразним у розділі "Про походження козаків"¹⁶. Дедалі частіше вживаний грекофільським православним духовенством Києва після 20-х рр. ХVІІ ст. термін "Россія" зрідка використовується, коли йдеться про ранній період, але зовсім не виявлено його варіантів "Малая Россія" та "Великая Россія". Однак у вступі до літопису 1670 р. Лосицький послуговується терміном "Малая Россія" для визначення своєї батьківщини та теми літопису. Стародавню державу Володимира він характеризує як "Россію"¹⁷, проте невідомо, хто обрав назву літопису – його автор чи Лосицький. Вживане у літописі поняття "славенській російській народ" відображає факт, що клерикальні кола надавали перевагу термінові "Россія", а рівно ж свідчить про інтерес до слов'янського походження.

Звертаючись до України та її населення, Софонович використовує похідні слова від іменника "Русь". У вступі, наприклад, він зазначає, що розповідь "руским с[и]ном", як постали Русь і Руська держава (панство); він пише також про "руську віру" та "руську націю"¹⁸. Назва "Україна" спочатку вживалася стосовно Наддніпрянщини, але з формуванням козацької державності вона набирає ширшого значення¹⁹. Хмельницький, присягаючи на вірність цареві, репрезентує "всю Україну обох берегів Дніпра"²⁰. Софонович вдається до назви "Малая Россія" тільки наприкінці свого літопису, він рідко вживає термін "Россія" й ніколи "Великая Россія"²¹. Ці назви не трапляються і при титулуванні московського царя²². Хоча в "Синописі" князі та літописці зрідка називаються "руськими", проте автор при характеристиці князів і народу давньої України воліє користуватися терміном "російській". Він називає державу Володимира "Росією". Перевага, що надається цьому термінові, є очевидною у розділі "О народъ русском или свойственне росіиском". Тут автор "Синопису" вживає вираз

"славно-російській" як синонім слова "російській"²³. Розповідаючи про чигиринські походи, прикметники "малоросійській" і "запорозький" він вживає стосовно до козацького війська Гетьманщини, а "великоросійський" або "московський" – щодо російського війська²⁴. Означення "великоросійський" вжито також щодо московського митрополита та собору російської церкви, на якому Московську митрополію було піднесено до рангу патріархії. В "Синописі" ширше вживаються терміни "Велика Русь" та "Мала Русь", які після 1654 р. з'являються у царському титулі. Використання слів "російський" чи "славно-російський" віддзеркалює свідомий вибір на користь інкорпораційних дій Московії, оскільки ці терміни вживаються для характеристики людності, яка заселявала Україну та Росію. Наприклад, описуючи створення окремих митрополичих престолів у Києві та Москві у XV ст., "Синопис" зазначає, що в "Росії" постало двоє митрополитів.

У період від 1620 до 1690 р. клерикальні автори додали означення "Россія", "російський народ" і "славно-російський народ" до традиційних "Русь" і "руський народ", що домінували в юридичних і адміністративних текстах XVI ст. Крім того, так само як термін "Россія" починає визначати Московське царство, так частіше починають вживатися і назви "Малая Россія" та "малоросійській". Вже в Софоновича є ознаки того, що давніше значення назви "Україна" як винятково географічного терміну щодо земель Наддніпрянщини перетворювалося на "національний" термін, що асоціювався або ототожнювався з Гетьманщиною. В "Синописі" слово "запорозький" трапляється при описі гетьманського війська. В історичних творах цієї доби немає жодної сталої термінології, оскільки для акцентування уваги на специфічних культурних і політичних чинниках і явищах застосовувалися різноманітні терміни. Це термінологічне різноманіття стало підставою відбору національних визначень у козацьких літописах наприкінці XVII – на початку XVIII ст. і в пізніших російських пам'ятках.

Другим елементом концепції національності є територія, яка знаходиться в центрі уваги авторів. До якої міри всі вони зображали українські терени як певну цілість, так чи інакше відмінну від навколишніх земель?

Обмежившись фактично розглядом XVII ст. після того, як нові політичні умови Люблінської унії 1569 р. включили майже всі українські землі до Королівства Польського та відокремили від білоруських земель, Львівський літопис більшою мірою від будь-якого іншого тексту XVII ст. описує події в усіх українських краях, включаючи Галичину та Наддніпрянщину з дуже

невеликою увагою до суміжних країн. У значно довшому часо-всму проміжку, який охоплює Густинський літопис, українські землі зазнавали поділів та переподілів. Вміщуючи матеріали також і про навколишні держави та землі, автор, проте, зосереджує увагу на українських землях з Києвом і київською політичною традицією на першому плані. Літопис згадує і про інші території, включаючи все царство Рюриковичів і таку популярну серед польських істориків "Сарматію" (до якої включає землі полян, древлян, сіверців, кривичів та інші, або Московію, Білу Русь, Волинь, Поділля, Україну, Підгір'я тощо)²⁵. Але насправді навіть Білорусія залишається поза його увагою. На Україні зосереджується також Лосицький, коли він згадує "Малу Росію" в післямові до свого списку.

Хоч географічні межі Софоновичем не окреслено точно і їх нелегко визначити за його не завжди чіткою розповіддю, вони охоплюють всю Україну. В першій частині хроніки він зосереджується на південно-західних східнослов'янських землях, особливо на Галицько-Волинському князівстві як державі – спадкоємиці Києва. В Литовському розділі йдеться про князів і події переважно на українських теренах; у польській частині – про політичні та релігійні події в Україні й пізніше – про Гетьманщину. Хоч автор "Синопису" також звертається й до читачів поза Україною, він подає послідовну, безперервну історію саме щодо подій в українських землях, або точніше подій, так чи інакше пов'язаних з Києвом та Київським князівством. Втім, літописні розповіді про "Моґох" і заснування Москви²⁶, про перемогу Дмитрія Донського над Мамаєм²⁷, про поділ Київського митрополичого престолу і виникнення двох митрополій у "Росії"²⁸ свідчать про зацікавленість автора не тільки подіями в Україні.

Жоден із історичних творів чітко не окреслював географічних меж, проте в усіх чотирьох центром уваги є територія України. Брак визначених кордонів відбиває реальність як IX – X, так і XVII ст. Розглядати українські землі як певну цілість на початку XVII ст. спонукав тодішніх істориків вплив двох чинників: політична єдність українських земель у складі Литви і згодом Польщі та відродження ролі Києва як традиційного центру політичного та культурного життя в Україні. Люблінська унія 1569 р. мимоволі надала певної цілісності теренам, анексованим тоді Польщею в Литві. Включені за Люблінською угодою до польських корінних земель Волинське, Київське та Брацлавське воеводства (а з 1618 р. – Чернігівська земля) одержали однакові привілеї й часто визначалися як Русь або Руські воеводства. Контакти між обома регіонами з українським

населенням посилювалися з включенням вищезгаданих теренів до тієї самої держави. Йдеться про зв'язки східноукраїнських територій із Руським, Белзьким і Подільським воєводствами. Економічне, культурне й, нарешті, політичне відродження Києва сприяло частішим згадкам про часи, коли Київ панував над усіма цими землями. Після 1648 р. усвідомлення цього факту утвердилось внаслідок виникнення Гетьманщини, яка у 1649 р. претендувала на землі Русі аж до "Львова, Холма та Галича". Усвідомлення єдності українських земель відображено і в документах про царські зазіхання на терени "Малоросії" (на противагу до "Білої Русі"). Проте згодом розуміння природної цілісності Львова та Західної України з рештою українських земель почало розмиватися, бо у політичній реальності воно відбивало становище, яке існувало між 1569 і 1648 рр. Остаточ-но ж усвідомлення єдності українських областей, об'єднаних владою Польщі згідно з Люблінською унією, зблякло, коли увага істориків зосередилася на Гетьманщині, яка втратила більшість цієї території. Втім, програма об'єднання обох берегів Дніпра під владою козацької Гетьманщини теж вимагала історичного обґрунтування. Проте в козацьких літописах та історіях цю тенденцію можна було простежити лише у загальних контурах. Сприйняття цілісності українських земель (чи то під назвою "Русі", або "руських земель Королівства Польщі", чи "Малої Росії") стало переважаючим аж у XVII ст.

Що ж до навколишніх країн, то концепція спільності українських земель з Польщею, Литвою, навіть Білорусією поступово підривалася. До появи "Синопису" в творах української історіографії було мало зацікавлення землями тогочасної Росії, хоча зосередження уваги на давноминулій добі Володимира засвідчувало колишній зв'язок між українським та російським теренами.

Третім елементом розглядуваної проблеми є питання про те, наскільки автори літописів відрізняли українців від навколишніх народів (поляків, росіян, литовців, білорусів тощо). Чи вони дивилися на русинів як на окрему спільноту й чи розрізняли вони русинів українських земель від русинів на білоруських теренах?

Львівський літопис ясно відрізняє "Русь" від поляків. Ця відмінність разом з її релігійним підтекстом є цілком очевидною в зауваженні з приводу взаємної різанини 1630 р., що приписувалось гетьманові Станіславові Конецпольському: "...є унія – русини лишаються [в смерті] разом з поляками"²⁹. Літописець рідко згадує Росію, але, роблячи це, не бачить зв'язку між росіянами та русинами³⁰. Густинський літопис постійно протесе-

жує відмінності між русинами та поляками, литовцями, татарами й турками чи іншими сусідніми народами, але не між білорусами та українцями³¹. Про Свидригайла сказано, наприклад, що цей "князь Литовський, неспокойний, приведе Татаръ на Литву и Ляхи. Татаре же, пришедше, поразумѣша силу Лаховъ и Литвы, сего ради не идоша на Литву и Ляхи, токмо землю его Рускую поплъниша, около Кѣва и Чернѣгова, огнемъ и мечемъ, безъ числа христьянъ въ плѣнь поведоша". Різницю між росіянами та українцями відбито, проте, досить двозначно. На початку літопису Московію включено до переліку українських і білоруських земель як частину Русі: "Но обаче аще и различіе есть во именованіи волостямъ: но вѣстно есть всѣмъ, яко сіи всѣ единокровни и единораствлны, се бо суть и нынѣ всѣ общеединымъ именемъ Русь нарицаются. Но откуда взятися сему славному народу сіе именованіе Русь, лѣтописци различнѣ повѣдають"³². Незважаючи на цю заяву, літописець часто відзначає різницю між росіянами, їх правителями та царством (щодо нього анахроністично вживає назву "Московське" вже від XII ст) і, з другого боку, руською спільнотою³³. Прикладом є твердження про те, що Свидригайло "паки начатъ много зла зъ Москвою творити Литовской землѣ и Руси"³⁴. Найбільш ясно усвідомлення відмінності простежується у прагненні литовського володаря мати окремого митрополита для своєї країни, який би опікувався Софійським собором у Києві. Це було актуальним, бо ж "митрополитове пришедши зъ Москвы о сѣмъ токмо пекутся, еже оборѣтше што красно въ Софїи себѣ взяти, такожде и дани отъ священниковъ инныхъ христолюбцевъ собравши въ Московскую землю со собою отнести, и сожаль о томъ, еще же размысли и се, да не умаляется богатство въ землѣ Руской"³⁵. При описі подій XVI ст. розповідається про мандрівників, які подорожували "з Московїи на Русь"³⁶. Всупереч ранішому твердженню, що "московити" також звалися "Русь", Густинський літопис у розповіді про запад руської нації перераховує, поряд з поляками та литовцями, також і "московитів" як нападників, що своїми навалами руйнували та спустошували "нашу Руську землю" і спричинялися до занепаду руської нації. При описі подій 1432 р. зазначається: "Свидригайло же, яко неспокоенъ, не преста брани со окольными Литвою, Ляхи и зъ Москвою, яко и всѣ такожде на него востаха, и от всюду великими бранми Рускую землю удручуша. И оттоль Рускіе князи начаша оскудѣвати и обнищевати"³⁷.

Переповідаючи минуле литовців і поляків, Софонович ясно відрізняє їх від русинів. Сама побудова твору підкреслює, що

автор розрізняє шляхи, якими литовці та поляки ввійшли в історію Русі. Софонович також розрізняє русинів від "московитів" і навіть білорусів, хоч їхньої історії торкається побіжно. Він розглядає династичний зв'язок між останніми московськими і київськими князями та походження й виникнення статусу Москви як столиці "руських великих князів". Він не виявляє особливої зацікавленості історією Московії, за винятком схвалення перемоги Івана III над татарами. Розповідаючи про події XVII ст., він вважає "Москву", "царя Московії" та "москочитів" чужинськими силами, які втрутилися до справ Русі-України. "Синопис" пише про "нації" частіше, ніж про правителів, лише в початкових розділах, де слов'яни, сармати, роксолани тощо розглядаються як предки литовців, поляків, поморян, вслинян та інших груп. Все це становить вступ до розповіді про походження "слов'яно-руської" нації чи "російського народу". В цьому розгляді збережено притаманну давнішим оповіданням XVII ст. відмінність між Московією ("Москвою") та Руссю. Щодо частини Сарматії Софонович твердить: "Втора идеже Москва, Русь, Поляки, Литва, Прусы и проч[іе] обитают"³⁹. Хоча концепція походження різних східноєвропейських народів у "Синописі" є складною й суперечливою, вона знаходить кульмінацію в прямому виведенні "руських" чи "російських" політичних утворів та династії від прийняття Володимиром християнства. Пізніша "Росія" розглядається як така, що охоплює Росію разом з "Руськими" землями Речі Посполитої.

Важливим стимулом до повного відкриття власного минулого була загроза русинам і православної церкві з боку поляків і католицтва. Тому, незважаючи на політичне існування українців у складі Польщі, підкреслюється історична і тогочасна відмінність між русинами та поляками. Виражено також "інакшість" литовців. Натомість не виявляється чітко різниця з "русинами", які населяли Велике князівство Литовське, тобто білорусами. Ця різниця, щоправда, мається на увазі, оскільки літописець зосереджується на Україні та політичній історії Києва, виключаючи з-під своєї уваги події в Білорусії. Це відображено також у вживанні понять "Малая Россія" з виключенням Білорусії, що термінологічно відбиває політичну дійсність після 1648 р.

З-поміж питань, пов'язаних з усвідомленням національної ідентичності, найскладнішим є сприйняття росіян. У першій половині XVII ст. розуміння понять "Москва" та "Русь" як двох різних "національних" спільнот було загальноприйнятим. Відзначалася слаба спорідненість русинів з московитами та їх державою. З другого боку, увага до Київської Русі служила

підкресленню династичних зв'язків Московії з цією державою та відбивала погляд про спільне походження народів, які успадкували традиції давньої Русі. Звідси випливає, що Софонович у 70-х рр. XVII ст. міг вбачати в московитах і Московії народ і культуру, чужі українцям, тоді як у той же час "Синопис" розпочав трактувати обох як частини "Россії", хоч і продовжував розрізняти "Малу Россію" від "Великої Россії".

Четвертим складовим елементом національної свідомості є усвідомлення історичної спадкоємності. Писання історії в національних межах мало на меті піднести українську національну свідомість, пов'язуючи життя українців XVII ст. із подвигами їх предків. Чим докладніше в тексті змальовується народ Русі від давніх часів аж до сьогодення, тим безпосередніше це служить посиленню національного самоусвідомлення.

Львівський літопис містить ще порівняно мало матеріалу про події до кінця XVI ст. й подає мінімальні відомості для простежування історичної неперервності. Два зауваження польською мовою, очевидно, зроблені автором, що передують подіям 1498 р., засвідчують інтерес до поєднання українців XVII ст. з їх давнішою політичною історією. Під 1339 р. згадано здобуття Львова Казимиром, королем Польським, а під 1471 р. зазначене примусове перетворення Київського князівства на воеводство⁴⁰.

Набагато більше наголошує неперервність історичного процесу Густинський літопис, який стисло викладає історію Київської Русі й супроводжує це оглядом від XIII до XVI ст. Охоплення ним подій XIV та XV ст. не рівнозначне за обсягом з розповіддю про події більш раннього періоду, коли можна було користуватись старими літописами, але Густинський літопис містить докладніший розгляд важливих подій XVI ст.

Софонович подає найповнішу послідовну історію з-поміж усіх чотирьох розглядуваних джерел. В "Кройніці" автор визначає своєю аудиторією "руських синів", які могли би простежити свою історію від біблійних першопочатків через Київську Русь до Галицько-Волинської держави й далі аж до 70-х рр. XVII ст., читаючи про походження та розвиток Литовської та Польської держав, які контролювали Україну. Софонович зберігає впевненість у спадкоємності (щоправда, децю непрямым шляхом) і тоді, коли говорить про зміну політичної приналежності України, й, зосередившись на державах, куди входили українські землі, подає "русинам" повну історію їх батьківщини.

"Синопис", у свою чергу, представляє лише схематичний нарис того, які правителі володіли Києвом у різні часи. Україн-

ського читача поінформовано про київських князів від доби Володимира до монгольської навали. Слідом за докладним описом боротьби Дмитрія Донського проти Мамає автор переходить до опису долі Київського князівства після Батия, переселення митрополитів до Москви, приєднання Київського князівства до Великого князівства Литовського, заснування двох митрополій і перетворення Київського князівства на воєводство. Читач знаходить інформацію про київських воєвод перед "поверненням" міста під владу Олексія Михайловича, "самодержця всієї Великої, Малої та Білої Русі". У пізніших виданнях висвітлено чигиринські походи, проте "Синопис" не дає суцільної розповіді про "руський" народ українських земель.

Хоч у Густинському літописі та "Хроніці" Софоновича українці не виступають у ролі народу, абсолютно відмінного від інших східних слов'ян у період Київської Русі чи від білорусів у пізніші часи, обидві ці праці подають українцям неперервну історію їх землі й народу, що сягає вглиб сторіч аж до часів Київської Русі й більш ранніх. Відновленням знань про Київську Русь і Галицько-Волинське князівство та пов'язуванням цих держав з українцями XVII ст. обидві роботи допомагали розвивати національне самоусвідомлення. Український науковець Ю. А. Мищик називає Софоновича прихильником концепції "Галича – другого Києва"⁴¹. "Синопис" натомість, не подаючи безперервної історії країни та народу, виявляв тенденцію до створення історії країни та народу, на основі дуже відмінної від цієї свідомості, акцентуючи на династичній спадковості та історичній спільності цілої "Россії".

Важливим аспектом дослідження є взаємозв'язок між соціальними групами та національною спільнотою. В тогочасній східній Європі "нація" спершу часто розглядалася втіленою в певних соціальних прошарках, найвиразніше у шляхті. В Україні XVII ст. зв'язок соціальних станів з національною спільнотою досить складний. Соціальні стани західного типу серед українського населення виникли пізно. У XVI та XVII ст. численні представники панівного стану, себто шляхти, відмовлялися від зв'язків з русинською спільнотою через перехід до західної віри, а козацтво становило унікальний соціальний прошарок, невідомий в західних суспільствах.

На відміну від інших тогочасних історичних творів, що приділяли значну увагу вихвалянню руської православної шляхти, особливо князя Костянтина-Василя Острозького, Львівський літопис зображає у ролі захисників Русі козаків⁴². Густинський літопис, будучи насамперед історією правителів і держав, усе ж подекуди торкається специфічних рис певних соціальних

верств. Наприклад, розділ "Про унію, як вона розпочалася в Руській землі" визнає важливість руської шляхти як представниці цілої країни⁴³. Автор літопису, мабуть, все ж таки збагнув, що в українському народі виникає новий провідний суспільний стан. У розділі "Про початки козацтва" йдеться про позицію шляхти у Речі Посполитій, яка проголосила православ'я незаконним і цим примусила прихильників цієї релігії звернутися до козаків за підтримкою. В цьому розділі Густинський літопис надає існуванню козаків історичної законності як "політичній нації" Русі, пов'язуючи їх історію з київською давниною та характеризуючи їх як захисників Руської землі.

Софонович звертається до розповіді про соціальні верстви, намагаючись написати неперервну українську історію, але як представник православного духовенства він схильний створити натомість історію церков і династій. У "Кройніці о Русі" він пише про правлячих князів, але в розповіді про литовські часи доводиться звертатися думкою до таких нащадків колишніх князів, як Костянтин Острозький, та до руської шляхти⁴⁴. Зображаючи їх роль у релігійному житті "руського народу", він зауважує: "Руські магнати й шляхтичі, так само як руські церковнослужителі, не прийняли унію", тим самим висуваючи на перший план впливових мирян⁴⁵. Хоч Софонович завершує свій твір описом повстання Хмельницького та історією Гетьманщини, він не подає добре продуманого пояснення появи козацтва, а його перехід від історії Польщі та її русинів до історії Гетьманщини є несподіваним. Він підкреслює історичні коріння ролі козаків в українській історії, твердячи про їх існування уже в XIII ст.⁴⁶ Натомість "Синопис", зосереджуючись на політичних володарях і не звертаючи уваги на різноманітні верстви суспільства Русі, стоїть осторонь решти тогочасних українських історичних творів.

Питання соціальної верстви є особливо важливим для української національної свідомості у зв'язку з браком руської династії чи політичного утвору та внаслідок трансформації політичної еліти в Україні XVII ст. Для розуміння еволюції в українських історичних текстах необхідно врахувати зміни в розумінні нації в польській політичній думці та історичних творах від початку XVI до XVII ст. Рання ренесансна концепція формування польської історико-лінгвістичної нації з кількох станів була заміщена концепцією "шляхетської нації". По суті, "політична нація" шляхти розглядалась як втілення польської державності та всього польського народу. Саме поняття "політичної нації" справило вплив на визначення руської нації XVII ст., хоч давніші руські традиції князівсько-магнатської

еліти відрізняються від шляхетських, а в дальшому заміна шляхетського устрою козацьким спричинилась до істотної відмінності української ситуації від польської.

Автори українських історичних творів XVII ст. були схильні представляти українське минуле історією династій та держав, що під їх владою розвивалася руська нація. У викладі подій XV ст., коли Київське князівство було перетворене на воєводство, тільки "Синопис" зосереджується виключно на урядових структурах, перелічуючи литовських і польських воєвод київських. Густинський літопис і "Хроніка" Софоновича згадують роль київських родів і права, надані русинській шляхті, особливо при обґрунтуванні опору унії. Похвала Софоновича Костянтинові Острозькому, зокрема, відтворює спробу православного духовенства прославити генеалогію руських князів початку XVII ст. з метою надати законності, здобути підтримку своїй справі. Узаконення історичної ролі козацтва є очевиднішим в Густинському літописі, ніж у "Хроніці" Софоновича, але остаточно піднесення козаків до української політичної нації відбулося тільки згодом, у козацьких літописах. Слабкий розвиток поняття шляхетської чи козацької політичної нації в церковній історіографії 20 – 90-х рр. XVII ст. дозволяє зрозуміти, чому "Синопис" з його династичною історією виявився настільки привабливим, а також чому духовні особи припинили писати "національну" історію після 1690 р., залишивши світським людям завдання викладу козацьких політичних вимог.

Шостою складовою частиною поняття національності є релігія. Йдеться, зокрема, про православ'я як чинник, що відрізняв українців від поляків, не відокремлюючи їх від білорусів та, врешті, і від росіян. Слід враховувати також значення антиісламських настроїв у формуванні національної самосвідомості. Недаремно всі літописи цієї доби приділяють особливу увагу релігійним справам. Автор Львівського літопису, з його палкою відданістю православ'ю, відводить особливе місце церковним сюжетам, включаючи вибори на митрополію Петра Могили⁴⁷. Літописець менш ворожий до ісламу, ніж до католицизму. Він з величезним обуренням пише про релігійну унію, вважаючи її польською експансією проти Русі. Те ж саме можна сказати про автора Густинського літопису: розглядаючи Берестейську унію, він засуджує уніатів за "відступництво": "Сии же апостаты Рымскіе унѣты, даже и донынѣ, отторгшеся отъ Востока въ томъ раздѣленіи пребываютъ, непрестанно гоняще церковь Божію"⁴⁸.

Твір Софоновича витримано в дусі вірності православ'ю, хоч у його власній кар'єрі це проявлялось не завжди: 1658 р. автор

підтримав політичний союз з католицькою Польщею. У "Хроніці" він згадує православ'я московського монарха, щоб виправдати його ворожу позицію щодо угоди з Польщею⁴⁹. Ставлення Софоновича до турків і татар пояснюється не лише руйнуванням ними України, але також їх мусульманством: з таких міркувань Софонович критикує союз Хмельницького з ними⁵⁰. "Синопис" характеризує також головні події церковної історії, зокрема руйнування Печерського монастиря татарами, історію Київської митрополії та Московської патріархії. Цей твір так само витримано в антимусульманському тоні, особливо при розповіді про Мамаєве побоїще і чигиринські походи.

Боротьба проти турків і татар є боротьбою православного "руського народу", а об'єднані збройні сили Московії та козаків Гетьманщини становлять "православне" військо. На противагу решті історичних творів "Синопис" навіть не згадує Берестейської унії. Таке упущення ще більшою мірою, ніж відсутність згадки про повстання Хмельницького, ілюструє той факт, що зусилля автора зосереджувалися на династичних претензіях московського царя більше, ніж на українській історії XVI та XVII ст. Адже справі непохитного в православ'ї царя Московії Берестейська унія начебто навіть не загрозувала.

Релігійні чвари позначилися на працях з історії. З дезінтеграцією релігійної єдності русинів і невдачею спроб її поновити на передній план виступають суперечки навколо нових культурно-національних проблем. Загалом православні продовжували наполягати, що їх віровизнання є підставою ідентичності Русі. При цьому в історичних творах, як правило, не було подробиць про релігійну полеміку та взаємозв'язок релігійної та національної приналежностей. У Львівському та Густинському літописах і "Хроніці" Софоновича уніати є "відступниками", які відокремилися від руської спільноти. В усіх чотирьох творах і римські католики, і поляки (або "ляхи") вважаються ворогами. Коли ж римсько-католицька та уніатська небезпека зменшилась у 60-х рр., а турецько-татарська загроза зросла в 70-х, то головним ворогом уже вважалися мусульмани. Таку ж позицію зайняли і автори пізніших праць.

Таким чином, релігія правила за засіб вирішення та зміцнення національного почуття. Проте релігія не посилювала української самосвідомості щодо росіян, які були також православними. З набуттям православним царем і патріархом Московським більшого впливу православні державні діячі від опору московському впливові переходили до обґрунтування пільг і переваг, що мали випливати з лояльності до православ-

ного царя і держави та до впливової православної патріархії. В 20-х рр. XVII ст. Густинський літопис виправдовував зусилля великих князів Литовських щодо створення окремої митрополії в Києві, щоб зменшити грабування руської церкви митрополитами, які мали резиденцію в Москві⁵². В "Синописі" автор фактографічно згадав подія митрополичого престолу виникненням двох митрополитів у "Росії"⁵². У "Синописі" 1681 р. додано фрагмент з витриманим у пророчих тонах виправданням піднесення митрополії Москви до рівня патріархії⁵⁴. Православ'я й церква пізніше фігурують у спробах інтегрувати русинів, або малорусів, та "московитів", або великорусів, у єдиний "російській народ".

Сьомим складовим елементом національної свідомості є визнання певної політичної лояльності та підкреслення належності до специфічного типу політичної культури. Документуючи давність "руської" нації, історичний текст наголошував на державності Русі за княжих часів. Першопочатки новочасного національного самоусвідомлення українців були, зокрема, окреслені проблемою політичної законності їх повстань. Історія мала обґрунтувати законність українських політичних прагнень, і при викладі подій XVII ст. у висвітленні таких понять, як "нація", "батьківщина" й "державна" в історичному контексті, праці з історії надавали політичне значення руській спільності.

Львівський літопис засвідчує палку відданість автора руській спільності та містить оцінки, що мають антипольську спрямованість. У зв'язку з сумним зауваженням "Початок козацької неволі", наприклад, наводиться іронічна заява щодо польських дій 1636 р. проти козаків: "Того ж року ляхам пощастило"⁵⁵. Проте розгляд подій до 1648 р. часто ведеться лояльно щодо польсько-литовської держави, й навіть виклад після 1648 р. виявляє відносну неупередженість у ставленні до Богдана Хмельницького та польського уряду. З другого боку, схвалюються дії козацтва під час повстань 1620 і 1630 рр. і простежується дедалі більша напруга у взаєминах між православними русинами та польсько-литовськими політичними вождями. При викладі перших двох сюжетів спостерігається певне усвідомлення руських політичних традицій: в згадці про завоювання Галицького князівства Казимиром 1339 р. та в іншому місці – про скасування Київського князівства 1471 р.⁵⁶ Останню подію, що означала завершення на той час окремого політичного розвитку України, відзначено і в інших історичних творах.

Автор Густинського літопису зберігає лояльність щодо

правителів і держав, які контролювали Україну, в тому числі щодо польсько-литовської Речі Посполитої. Проте, свідомо чи ні, він готує українське суспільство до зміни політичної орієнтації, доводячи, що колись Київ був центром держави, а Русь мала власних монархів. Він також наголошує, що політичний занепад Києва та перетворення князівства ("князство Кіевское") на воеводство відбулися всупереч волі киян, які опиралися призначенню Мартина Гаштовта, що він не був князем і, більше того, тому що був "ляхом" (а це тут означало католика). Літописець стверджує історичну роль козаків у захисті руських національних інтересів і, що так само важливо, пропонує відповідь на питання, звідки походять русини. Густинський літопис констатує історичний континуїтет руського народу, простежуючи ретроспективно його історію до часів держави та цивілізації, що не поступалися важливістю "ляхам". Текст подає одну з найдетальніших заяв про національну свідомість, наводячи історичну аргументацію спадкоємності української культури:

"1516. Въ сіе лѣто начашася на Украинѣ козаки, о нихъ же откуду и како начало свое пріяша нѣчто речемъ: Аще и отъ начала своего сей нашъ народъ Рускій бранми всегда употребляшеся, и отъисперва въ нихъ сие художество бѣ, оружїе и брани, якоже вышше простарнѣе речеся въ главъ той, откуда изыйде народъ Словенскїй; посемъ егда начаша князя быти, наста въ нихъ лучшее строенїе и обычаи прїятнѣйшыи въ земль нашей: но единаче сей народъ нашъ бранилюбный не преста строити брани, аще не со околными народы, си естъ. Греки, а потомъ Половци, Печенѣги, то сами межи собою, якоже въ семъ Лѣтописци естъ видѣти, донелѣ же презъ Батїя Татарського царя, иже землю нашу Рускую пусту сотвори, а народъ нашъ умали и смири, ксему же еще и отъ Ляховъ, и Литвы, и Москвы такожде и междособными бранми зѣло озлобленны и умалены быша, а потомъ и князи въ нихъ оскудѣша; тогда сей нашъ народъ мало упокоися" ⁵⁸.

Згодом, пов'язуючи організацію козацтва в Україні з тією самою історичною традицією, літописець каже, що після походів проти татар і турків, польсько-литовських володарів війська рекрутувалися в Україні:

"Въ лѣто же вышейречное, егда король забавляшеся зъ Москвою а Миндикерей поплѣни землю нашу, якоже о томъ вышей; посла Жигмонть король посла ко Минникерей, глаголя: "почто миръ илѣмъ со мною, поплѣнили еси мою землю" Миндикерей же отвѣща: "кромѣ моя воля се безчиницы нѣкія сотвориша, ихъ же азъ не могохъ возстагнути". Жигмонть король хотя ему

сей смѣхъ отдати, посла Прецлава Лянцкоруского на Украину собирати люду и такожде Татаромъ пакостити; онъ же собравъ охотниковъ скилка сотъ, поиде съ ними аже подъ Бѣлагородъ и тамо забра множество товара, и коней, и овецъ Татарскихъ и Турецкихъ, и возвратися съ ними. Татаре же и Турци, собравши-еся, гониша по нихъ и постигоша ихъ аже подъ Очаковомъ, у Овидова озера, и бишася съ ними; но наши поразиша ихъ и со великимъ добытіемъ во здравіи возвратишася. И потомъ брани-любивый сей народъ, засмаковавши себѣ зъ добычъ, наставиша себѣ старейшину зпосередѣ себе, нарицаемого Козака, отъ него же и сами потомъ козаками нарекошася, и начаша сами часто въ Татарскую землю ходити, и оттуду многія добытія приноси-ти; день же отъ дне примножашеся ихъ, иже по времени умно-жишася, и даже доселѣ непрестають пакости творити Татарамъ и Туркомъ. А старѣйшину себѣ избирають зпосередѣ себе, мужа храбра и смысленна, по своему древнему обычаю; живутъ же всегда на Запорожю, риби ловяще, ихъ же безъ соли на солнцу сушать; а на зиму расходятся каждо во свой градъ, толко зъ килка сотъ оставляють на куренѣ стрещи стрѣлбы и чолновъ, а на лѣто паки собираются. И симъ образомъ козаки начало свое пріяша”⁵⁹.

Згідно з Густинським літописом козакам відводиться влас-не місце в розпочатій давно боротьбі на захист руської землі й народу. Цим обґрунтовано історичну закономірність дій тих русинів у 20-х рр. XVII ст., які всупереч польському королю та урядові, за ствердженням православної ієрархії звернулись за підтримкою до козаків.

Роблячи список Густинського літопису 1670 р., Лосицький знав, що козацтво набуло набагато більшого політичного значення, ніж могло мати в 20-х рр. На той час вони були не тільки захисниками православної церкви від поляків-католиків, але й тримали під контролем значну частину українських земель. Хоч Лосицький не робив додатків до історичного викладу Густинського літопису, його передмова віддзеркалює зростання політичної та національної свідомості України. Вперше з-поміж чотирьох творів у цій передмові вживається слово "отчина" щодо України.

"Прирожоная есть якаясъ хуть и милость противко отчизнѣ своей жадному чоловѣкови, которыя каждого не иначе едно яко магнесь камень желѣзо такъ до себе потягаеть, що оный поэта Грецкій Гомерусъ яснѣ до ихъ въ своемъ текстѣ выразиль, же ни о що недбаючи, кгда былъ отъ родства своего отдалений презъ поиманье и южь ся вернути не мogle, прагнуль видѣти наветь дымъ своєю отчизны. Такъ и сіе авторове Кройники сей

Російське любо были людми смертклыми и знали запъвне, же смертію закросчити мусяць, прирочною милостію противко отчизни своеи знаты будучи, прагнули того, абы и по ихъ зей-стоу послѣднему роду не были прошлые рѣчи, а мяновите наро-дови Россійскому скрытие: що описали и свѣту ясно выразили, придавши напредь отъ потопа, кгда по выистю зъ ковчега Ное якъ землю сыномъ своимъ роздѣлили, и которые зъ ныхъ якую часть осѣли, и яковый стаиъ которому сынови благословили отъ Бога данный мѣти, зъ которыхъ народове розные выишли и въ сторонахъ розныхъ поосѣдали, и о войнахъ залечныхъ. Дотого тежъ въ Кройницѣ сей обачишь чительнику ласкавый, о монар-хii Грецкой, якъ валечная бывала, и о початку крещенія свя-того черезъ благовѣрного великого князя Володимира Кіевь-ского, который Россію окрестивши балваны поганские покру-шили, и якъ Турокъ Грецію осѣль. Для чого кождому чоловѣко-ви читанье гисторий есть барзо потребно: бо кгда бы не описа-но и свѣту не подано, заразы бы зъ тѣломъ безъ вѣсти все сходи-ло въ землю, и люде бы якъ у тмѣ будучи не вѣдали, що ся прошлыхъ вѣковъ дѣяло. Которою Кройнику, прочитавши, мо-жешъ подати до увѣдомленя и прочимъ потребуемымъ юнѣй-шимъ: до которыхъ с пророкъ Моисей мовить: вступи отца твое-го, и возвѣстить тебѣ, старца твоя, и рекутъ тебѣ. Але я не баячи предмовою сею, далей въ книгу сію отсылаю для лѣпшого зрозумѣня всѣхъ нашихъ милостей, хто схочетъ прочитати, и вашимъ милостямъ душевного спасенія и тѣлесного здравія. Зичливый писарь тоеи Кройники іеромонахъ недостойны Ми-хайль Павловичъ Лосицкій” 60.

Пишучи через два роки після Лосицького, Софонович також підкреслив своє прагнення, щоб його сучасники знали свою національну минулість. Він зробив свою працю доступнішою, пишучи її середньоукраїнською (“русинською”) мовою.

Намір інформувати широкий загал висловлено в передмові: “В Руси я уродившися в вѣре православной, за слушную рѣчь почиталем абымъ вѣдал и самъ иншимъ Рускимъ с[ы]номъ сказал отколь Русь почалася и якъ паньство Руское за початку ставши до сего часу идѣт. Кждому бовѣмъ потребная есть рѣчь о своей отчизне знати и иншимъ пытающимъ сказати бо своего роду незнаючихъ людей за глупыхъ почитаютъ. Що теды из розныхъ лѣтописцовъ Рускихъ и кроникъ Полскихъ вычиталемъ тое пишу” 61.

Софонович заходився розповідати історію вітчизни своїм землякам на той час, коли вони прожили чверть сторіччя політичних конфліктів. Він не захищав політичної революції і не засуджував лояльності русинів щодо Литви та Польщі. Не на-

магався він і виправдати козацьке повстання і новий політичний лад. Пишучи про власну добу, він висловив вірність московському цареві, але взяв до уваги і непевний перебіг політичних подій, а отже, утримався від критики на адресу гетьмана Петра Дорошенка, який планував віддати Україну під османський сюзеренітет⁶². Софонович докладніше формулював свої політичні погляди, коли йшлося про віддалені часи. Він ганив польських істориків на наклепи щодо руських князів XI ст. та обстоював точку зору, що Галицько-Волинська держава XIII ст. була наступницею Києва⁶³. Стосовно сучасного періоду його погляди були нечіткими, бо ж і перспективи залишалися неясними. У своєму викладі він показував, що українцям належить певне місце серед інших тогочасних народів, проте це місце не можна було вважати надійним. Нетривкість політичної культури України XVII ст. відбилася навіть у термінології. Вихований на польському, а не на російському політичному досвіді, Софонович знайшов необхідним повідомити й розтлумачити читачам, що хтось був "боярином", тобто сенатором⁶⁴. Але якщо політично нерішучий архімандрит не висував політичних поглядів, він принаймні нагромадив матеріал для докладного викладу історії України до 70-х рр. XVII ст. Кажучи сучасникам, що їхнє руське "панство" мало тривалий розвиток від найдавніших часів, він забезпечував українців об'єктом для відданості та вірності, який існував 1672-го р. так само, як 1072-го, а отже, простягав безперервний ланцюжок власної давнини від XI ст. впродовж сімнадцяти наступних. Використане ним для змалювання ранньої історії Русі слово "панство" могло означати "державу" в українській мові XVII ст., хоча ширша інтерпретація як країни краще узгоджувалась з його наполегливими твердженнями про безперервну тривалість цього явища аж до сучасної доби; вступне слово й сама історія стосувались українських земель, що не становили окремої держави в XVI – на початку XVII ст. Україна в ролі руського "панства" 1670-х рр. була зародковим політичним формуванням. Та незалежно від значення слова "панство" очевидним і незаперечним залишається той факт, що для Софоновича Московщина не становила Руського "панства".

З погляду на політичну термінологію "Синопис" пропагує концепцію, згідно з якою "самодержавіє" є властивою для Києва формою правління, а московські царі стали наступниками стародавньої династії київських князів. Здобуття московськими правителями Києва подається як повернення міста його законному сюзеренові. На відміну від інших тогочасних українських праць, що підкреслюють роль боротьби проти Берестей-

ської унії в консолідуванні опозиції польській владі та не сумніваються в ролі козацтва в поваленні цієї влади, в "Синописі" поява росіян виникає знічев'я як логічний наслідок династичних претензій законного московського монарха. Дійсно, "Синопис" був написаний для виправдання царських претензій. Козаки згадуються тут лише у розділі про походження народів⁶⁵. У всіх друківаних виданнях, хоча це більшою мірою впливає з публікації 1680 – 1681 рр. порівняно з 1674 р., Московщина поєднується з київською історією для створення "Росії" та ствердження прав царів її на "Великую Росію, Малую Росію и Белую Росію". Ствердженням спільного правителя, походження та історії конструювались аргументи для обґрунтування закономірності утвердження "єдиної" Росії. Хоча "Синопис" не є історією "всеросійської" нації, проте він споруджував основу для "всеросійських" історій XVIII та XIX ст., базованих на династичній легітимності, а також для концепції перенесення політичних традицій з Києва до Москви. Як відзначив М. Грушевський, така історична концепція виключала будь-який систематичний виклад подій в Україні від монгольської навали до Хмельницького.

Коли українські автори взялися за перо для написання історії двох десятиріч XVII ст., вони відчували потребу, щоб руський народ – шляхта, духовенство, міщанство, козацтво і можливо навіть письмена частина селянства – розуміли минуле своєї спільноти, руського народу. Одним з їх мотивів було прагнення захистити позиції православної церкви, істотного носія руської культури. Хоча ці автори були церковними діячами й репрезентували слов'янську православну традицію, надто відмінну від нових концепцій про функціонування суспільних структур і роль політичних націй, що на той час були поширені в українському суспільстві, проте їх освіта польського західного зразка також впливала на будову цих творів. Вони писали історію спільноти, що не мала ні власної державності, ні тих привілейованих верств, наявність яких вважалась потрібною для визнання її нацією, але все ж таки залишалася життєздатною та динамічною. Вони надавали цій спільноті історичної легітимності, що уможливлювало ставити руську націю поряд з польською та литовською, навіть якщо вона не мала в XVII ст. якогось еквіваленту Короні Польській чи Великому князівству Литовському. Вони показали історичний континуїтет Києва і Руської землі та пов'язували їх з історією стародавніх руських князів і держави. Якби руська шляхта XVII ст. викристалізувалась у стабільну політичну націю православної Руської землі, то церковні діячі могли б стати її істориками.

Але релігійна криза не лише активізувала зацікавленість історією, але й внаслідок переходу шляхти до іншої віри також позбавила письменників та істориків їх потенційного об'єкта уваги, як і патронів, зацікавлених в написанні історії Русі. Густинський літопис надав козакам "національного" значення, але це було скоріше відчайдушним відрухом розпаду православних українських інтелектуалів, ніж виразом цілком сформованої політичної ідеології.

Після 1648 р. церковним колам довелося мати справу з новою козацькою державністю, а після 1654 р. – і з православним сузереном. Хоч Софонович наслідував традицію Густинського літопису щодо включення козаків у схему логічного викладу, праця залишалася більшою мірою гієрерахуванням подій, ніж висвітленням генези козацтва в контексті національної історії. Проте Софонович залишався твердо на позиціях традиційного висвітлення історії "руського" народу та України. "Синопис" відійшов від цієї традиції, створюючи концепцію "російської" ідентичності українців і московитів з династичною спадкоємністю на додачу до концепції спільних витоків "російського народу". Хитка та розпливчаста національна номенклатура "Русі" ("Россії") уможливила таку мішанину. "Синопис" відійшов від традицій також і тим, що не дав докладної та чіткої історії України. Це в остаточному підсумку створювало підставу для формування політичної культури та відповідної національної свідомості в контексті імперської Росії, трансформованої петровськими реформами.

У 1620 – 1690-х рр. поняття національності у творах з української історії було нестійким, як і саме культурно-політичне становище в Україні. Однак слово "народ" вживається для означення "руської" спільноти, і відповідно "нація" стає об'єктом викладу в історичній та релігійній сферах. З виходом козацтва на перший план у роботах з історії важливим стає з'ясування відмінності між русинами українських земель (Малоросії) та русинами білоруських земель. Наголос на історію українських земель спонукав істориків вживати слово "батьківщина" саме стосовно них. Вже в 20-х рр. XVII ст. Густинський літопис відобразив досить чітко формування української національної самосвідомості. Хоч історичні праці замальовували минуле політичне існування українських земель, ці території могли бути дійсно "батьківщиною" тільки тоді, якщо вони мали політичну структуру і в сучасності. Поняття "natio" і "patria" можна було застосувати повною мірою тільки після 1690 р., коли українська історіографія зосередилася на нових політичних чинниках – козацтві як політичній основі нації і на Гетьманщині

як вітчизні. Завдання написання нових історій, що враховували нову політичну культуру козацької України, перейшло до козацьких урядовців. Після 90-х рр. XVII ст. українські церковні діячі задовольнялися династичною та релігійною історією; світські інтелектуали-козаки не підтримували цієї концепції. Вони прагнули пояснити історію своєї країни, походження козацького стану та появу Гетьманщини.

На початку XVIII ст. інтерес до історії "руської нації" мав трансформуватися в уславлення "козацько-сарматсько-малорусько-української" нації цієї доби. Українська історіографія нового часу розвивалася у тісному зв'язку зі становленням національної самосвідомості XVIII – XIX ст. При цьому набули дальшого розвитку концепції історіографії XVII ст., яка обґрунтовувала національно-політичну програму своєї доби історичними аргументами. Хоч конкретні вияви національної самосвідомості модифікувались залежно від обставин, творення національної історії і утвердження засад континuitету політичних і культурних традицій залишались вагомим фактором процесів самоусвідомлення.

Переклав з англійської М. В. Кірсенко

- 1 Lukács G. Historical Consciousness on the Remembered Past. – New York; Evanston; London, 1968. – P. 199 – 200.
- 2 National Consciousness. History and Political Culture in Early Modern Europe. Ed. by O. Ranum. – Baltimore; London, 1975. – P. 3 – 4.
- 3 Ibid. – P. 98.
- 4 Грушевський М. Об украинской историографии XVIII века: Несколько соображений // Известия АН СССР. – 1934. – С. 215 – 233.
- 5 Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Прага, 1936.
- 6 Основними працями української історіографії, що містять інформацію про публікації та наукову літературу, є: Ковальський М. П., Мицик Ю. Українські літописи // Вопр. истории. – 1985. – № 10. – С. 81 – 94; Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII века на Украине: Истор. сборники. – К., 1985; Мыцик Ю. А. Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978; Дзира Я. І. Українські літописи XVI – XVII ст. в радянській історіографії // Истор. джерела та їх використання. – 1968. – № 3. – С. 177 – 189; Марченко М. І. Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. – К., 1959; Багалій Д. І. Нариси української історіографії. В 2-х т. – К., 1923 – 1925; Doroshenko. Survey of Ukrainian Historiography // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and of Sciences in the US. – New York, 1957. – P. 5 – 68. Про форми історіографії: Keenan E. The Trouble with Muscovy. Some Observations upon Problems of the Comparative Study of Form and Genre in Historical Writing // *Medievalia et Humanistica*. – 5 (1974). – P. 103 – 126. Guennée D. Histories, annales, chroniques. Essai sur les genres historiques au Moyen Age // *Annales; Economies, Societes, Civilisations*, 28. – № 4, 1973. – P. 997 – 1016; Hay D. *Annalists and Historians; Western Historiography from the Eighteenth Century*. – London, 1977.
- 7 Крип'якевич І. П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1966. – № 2. – С. 82 – 84. Живання латинських термінів "natio" і "patria" зустрічається в XVI ст. у творах С. Оріховського. Лист С. Оріховського до папи Юлія III, 1551: "Sum gente Scythia, natione Ruthena, utroque autem modo Sarmata, quod ea Russia, quae mihi patria est, in Sarmatia Europae sit posita dextra habens Daciam sinistra

- Poloniam, ante illam est Ungaria, post very Scythia vergi ad orientem solem // *Chrzanoski J., Kot St. Humanizm i Reformacja w Polsce: Wybor zrodel dla cwiczzen uniwersyteckich.* – Lwów, Warszawa; Krakow, 1927. – P. 328.
- 8 З інших текстів найважливішою є частина другого українського Хронографу під назвою "Хроника славяноруская о панствах руских, польских и литовских". Фрагменти було вміщено в "Літописі Григорія Грабянки" (К., 1854. – С. 274 – 300) та опубліковано М. М. Улашиком в "Толном собрании русских летописей" (Москва, 1975. – Т. 32. – С. 15–127), а також Н. І. Павленко (Становлення історичної белетристики в давній українській літературі. – К., 1984. – С. 232 – 273). На додачу до літератури, вказаної там, див.: Науменко В. Хронографы южнорусской реакции // Журн. мин. народ. просвещения. – 1885. – № 5. – С. 34 – 82; Князьков Ю. П. Некоторые вопросы публикации украинского хронографа // Анализ публикации источников по отечественной истории. – Днепропетровск. – 1978. – С. 75 – 82; Попов А. Н. Обзор хронографов русской редакции. – М., 1866 – 1869. Мицик вважає, що другий український хронограф було написано після 1611 р., правдоподібно між 1632 і 1648 рр.
- 9 Найновішу публікацію див. у кн.: Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – 1970. Див. мій огляд цього видання: *Recenzija*, 3, № 2 (Spring, 1973). Див. також: *Грушевський М.* О так называемой Львовской летописи (1498 – 1648) и ее предполагаемом авторе // Изв. АН СССР, сер. 7. Отд. общ. наук. – 1931. – № 5. – С. 569 – 587. Я наведу біографічні відомості про Гунашевського за Ю. Мициком (Українські летописи. – С. 114), але я не згоден з його зарахуванням цієї праці до категорії "локального літопису".
- 10 Неповний текст Густинського літопису було опубліковано як додаток до "Летописи по Ипатскому списку" в ПСРЛ. – Т. 2. – С. 233 – 373. Варіант відруковано з рукопису, що є пізнішим переписом тексту. Як припускає більшість науковців, було надруковано текст, що вважається ранньою версією. Щодо інформації про рукописи та публікації див.: *Мишко Д. І.* Густинський літопис як історичне джерело // Укр. іст. журн. – 1971. – № 4. – С. 69 – 73; *Ершов А.* Коли і хто написав Густинський літопис? // Зап. НТШ. – Львів. – 1930. – Т. 100. – С. 205 – 211. Мишко повторює твердження Ершова, що твір написав Копистенський.
- 11 На додаток до вже згадуваних див.: *Borelius C. Safonovic's Chronik im Codex QD 10 der Vasteroser Gymnasialbibliothek.* – Upsala, 1952 // *Publications de l'Institut slave*, 6. Ця книжка містить відомості про рукописи та публікації уривків, а також деякі фрагменти. Пізніше уривки було опубліковано в книзі О. Павленко "Становлення історичної белетристики". – С. 213 – 232. Див. також: *Рогозинский А.* Хроника Феодосия Сафоновича и ее отншения к "Киевскому Синопису" Иннокентия Гизеля // Изв. отд. рус. языка и словесности Император. академии наук, 15. – № 4. – 1910. – С. 270 – 286; *Бевзо А. О.* Феодосій Софонович і його Хроніка // Укр. іст. журн. – 1968. – № 8. – С. 101 – 104. Ю. А. Мицик останніми роками друкував багато матеріалів на цю тему: *Мицик Ю. А.* "Хроника" Феодосия Софоновича как исторический источник и памятник украинской историографии XVII века. Автореф. канд. дисс. – Днепропетровск. – 1975; *Його ж.* Влияние "Хроники" Феодосия Софоновича на киевский "Синопис" // Некоторые вопросы историографии и источниковедения. – Днепропетровск. – 1972. – С. 129 – 136; *Його ж.* "Хроника о початку и назвиску Литвы" Феодосия Софоновича и ее источники // Некоторые вопросы соц.-эконом. и полит. истории Украинской ССР. – Днепропетровск. – 1973. – С. 158 – 167; *Його ж.* "Хроника о земли Польской" Ф. Софоновича как источник по истории народно-освободительных движений XVII в. в Восточной Европе // Вопросы рабочего и нац.-освобод. движений. – 1974. – № 1. – С. 164 – 169; *Його ж.* Вопросы изучения "Хроники" Феодосия Софоновича в историографии // Вопросы отечеств. историографии и источниковедения. – 1975. – № 2. – С. 76 – 92; *Його ж.* Феодосій Софонович – видатний представник історичної думки (300-річчя з дня смерті) // Укр. іст. журн. – 1977. – № 12. – С. 113 – 115; *Його ж.* Вопросы публикации текста "Хроники" Феодосия Софоновича // Анализ пуб-

- ликації источников по отечест. истории. — Днепропетровск. — 1978. — С. 58 — 74; *Його ж "Хроника о землі Польской" Ф. Софоновича про Визвольну війну українського народу 1648 — 1654 рр. і возз'єднання України з Росією // Укр. іст. журн. — 1979: — № 6: — С. 116 — 123. Мій розгляд ґрунтується на дисертації Ю. Мицика та дослідженні рукописів у Швеції, Санкт-Петербурзі та Києві.*
- 12 — 13 *Sinopsis. — Kiev, 1681. Rothe H. Facsimile mit einer Einleitung. — Köln; Wien, 1983 (Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven, 17). Вступ подає огляд наукової літератури. Особливо уваги заслуговує публікація: Еремін І. П. К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII века // Труды отдела древнерусской литературы. — 1958. — Т. 15. — С. 284 — 298.*
- 14 Проблема розглядається в публікації Г. Роте "Sinopsis..." — Р. 42 — 64. Ю. Мицик вважає автором Пантелеймона Кохановського (Українские летописи. — С. 25 — 26).
- 15 *Беззо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 115.*
- 16 ПСРЛ. — Т. 2. — С. 368.
- 17 Там же. — С. 283.
- 18 *Borelius C. Safonovic's Chronik. — P. 95.*
- 19 Державна публічна бібліотека, Санкт-Петербург (далі: ДПБ). Відділ рукописів, шифр Ф. IV. 215 — С. 347. Софонович пише про обрання козаками Дем'яна Многогрішного, "котрого имь Царь подтвердити и даль великий волности, из всей Украины доходы Гетману и Козакомь поступить" // Рукопис "Обширный Синописис Руский" Пантелеймона Кохановського.
- 20 ДПБ. — Ф. IV — 215. — С. 349.
- 21 Щодо "Малой России" див. там же "Росія" (з одним "с") вживалось у титулі Володимира. Див.: *Павленко О. Становлення історичної белетристики. — С. 229.*
- 22 Цар визначається як "православний". — ДПБ. — Ф. VI. 215 — С. 339.
- 23 *Rothe H. Sinopsis. — P. 149.*
- 24 *Ibid. — P. 372 — 373, 387, 388.*
- 25 ПСРЛ. — Т. 2. — С. 236.
- 26 *Rothe H. Sinopsis. — P. 156 — 157.*
- 27 *Ibid. — P. 281 — 344.*
- 28 *Ibid. — P. 353 — 354.*
- 29 *Беззо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 110.*
- 30 Там же. — С. 112 — 113.
- 31 ПСРЛ. — Т. 2. — С. 354.
- 32 Там же. — С. 236.
- 33 Там же. — С. 311, 315.
- 34 Там же. — С. 352.
- 35 Там же. — С. 353 (1415 р.).
- 36 Там же. — С. 370 (1589 р.).
- 37 Там же. — С. 354 (1432 р.).
- 38 *Павленко О. І. Становлення історичної белетристики. — С. 221.*
- 39 *Rothe H. Sinopsis. — P. 151.*
- 40 *Беззо О. Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 99.*
- 41 *Мицик Ю. А. "Хроника" Феодосія Софоновича как исторический источник. — С. 16. Софонович називає Данила королем Русі // ДПБ. — Ф. IV. 215. — С. 366.*
- 42 Про звеличення Острозького в "Острозькому літописі" див.: *Беззо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 131 — 132. Щодо прокозацької позиції див. у Львівському літописі розповідь про козацький закат 1630 р. та опис заклоту 1638 р. Перший уривок (с. 105) включає заляву: "Жолніре до Киева приїхали з тим інтендом аби впрод козаков, а затим во вшисткой Україні русь вистинати аж до Москви". Другий (с. 115) містить маргіальну помітку: "Початок козацької неволі". Про узаконення козаків як лицарів див. розповідь про промову Сагайдачного перед королем 1620 р. (с. 104). Див. також с. 116 щодо 1636 р.*

- 43 Густинський літопис також зауважує про надання русинській шляхті у 1434 р. рівних з поляками прав. – ПСРЛ, – Т. 2. – С. 354.
 44 ДПВ. – Ф. IV. 215. – С. 382, 388.
 45 Там же. – С. 327.
 46 Там же. – С. 366.
 47 Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – С. 111.
 48 ПСРЛ. – Т. 2. – С. 373 (1597 р.).
 49 ДПВ. – Ф. IV – 215. – С. 340.
 50 Там же. – С. 382.
 51 В публікації "Синопсису" під ред. Г. Роте див.: "Весь Православный російский народ" (с. 364), "Православнороссийский край" (с. 365), "Православное воинство" (с. 393).
 52 ПСРЛ. – Т. 2. – С. 353.
 53 Rothe H. Sinopsis. – P. 408 – 409.
 54 Ibid. – P. 353 – 358.
 55 Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – С. 115.
 56 Там же. – С. 99.
 57 ПСРЛ. – Т. 2. – С. 358.
 58 Там же. – С. 367 – 368.
 59 Там же. – С. 368.
 60 Там же. – С. 233.
 61 Borelius C. Safonovic L. Chronik. – P. 95.
 62 ДПВ. – Ф. IV – 215. – С. 345 – 346.
 63 Це висновки з кандидатської дисертації Ю. А. Мицика "Хроника" Феодосія Софоновича как исторический источник и памятник украинской историографии XVII века. – Днепропетровск. – 1975.
 64 ДПВ. – Ф. IV. – 215. – С. 345.
 65 Rothe H. Sinopsis. – P. 361 – 362, 153.

Надійшла до редакції 15.02.1991 р.

The paper is devoted to the concept of the nation in Ukrainian historiography of the 17th century. The Lviv and Hustynia chronicles, "Chronicle" by Feodosii Sofonovych, and "Synopsis" attributed to Innokentii Gizel are analyzed.

Б. М. ФЛОРЯ

**ЗАПОРІЗЬКЕ КОЗАЦТВО
І ПЛАНИ ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ ВЛАДИСЛАВА ІV
(політика верхів і суспільна свідомість низів)**

Висвітлюється історія політичного життя Речі Посполитої середини XVII ст., роль запорозького козацтва в планах турецької війни польського короля Владислава ІV.

Події середини XVII ст. у Речі Посполитій надовго визначили шляхи розвитку всієї Європи, і не дивно, що увага дослідників наполегливо зосереджувалась не лише на вивченні загальних закономірностей (що вказали генеральну лінію розвитку), а й на не менш вагомим, але реальних факторах, що впливали на політичну ситуацію.

© Б. М. Флоря, 1992

ISBN 0869-2580. Україна: культурна спадщина... 1992. Вип. 1.

79

Чому грандіозний вибух в Україні відбувся саме в 1648 р., наскільки він був спричинений планами війни з османами, висунутими королем Владиславом IV, і конфліктом між правителем та пануючим класом Речі Посполитої, який виник через це? Такі питання привертали увагу ряду вчених вже у XIX ст. Своєрідним підсумком їх роботи стала виконана на високому (не тільки для свого часу) професійному науковому рівні монографія польського історика Владислава Чермака¹. Спеціально розглянувши дані джерел про діяльність козацтва в 1646 – 1647 рр. і взаємовідносини козаків з королівською владою, дослідник звернув увагу на великі труднощі, які виникали при їх вивченні, – малу кількість свідчень про тогочасні події осіб, які мали безпосередні контакти з козаками, і водночас наявність численних невірогідних, ненадійних свідчень, які спотворюють факти, що становлять основне коло відомостей (до них належать свідчення мемуаристів, які писали вже під впливом пізніших подій)². Справді, особистий архів Владислава IV не зберігся, від листування магнатів – землевласників в Україні, наділених тут адміністративною владою, залишилися тільки поодинокі документи. Щоправда, відомо дуже багато сучасних подіям свідчень послів ряду європейських держав (на цих матеріалах значною мірою побудована робота В. Чермака), але ці обізнані і компетентні спостерігачі політичного життя у Варшаві знаходилися далеко від України, доволі туманно уявляли собі стан справ в цьому районі і, зрозуміло, не мали жодних контактів з козаками.

Після монографії В. Чермака так і не з'явилось жодного великого дослідження, присвяченого історії політичного життя Речі Посполитої і козацтва тих років. Головна причина цього – відсутність істотного розширення джерельної бази. Співставляючи висвітлення аналогічних питань в книзі В. Чермака і книзі В. О. Голобуцького³, яка вийшла більш як на 70 років пізніше, можна встановити, що за цей час кількість джерел зросла за рахунок використання деяких нових свідчень мемуаристів, яким властиві такі ж недоліки, як і всій літературі цього типу. Все ж доволі різноманітні джерела, що стосуються теми, нагромадилися в різних фондах російського воєнного і дипломатичного відомств – Розрядного і Посольського приказів. Дотепер вони залишаються практично невідомими дослідникам соціально-політичної історії тих років. Цей комплекс можна умовно розбити на дві групи. До першої входять різні матеріали про взаємини російського уряду з урядом Речі Посполитої і окремими магнатами, в яких порушується питання участі козацтва у війні проти Криму і Османської імперії. До другої належать

відомості про становище в Україні, що надходили у розпорядження російської влади від вивідувачів, купців, осіб, що з різних причин переїздили через ці землі, переселенців з Речі Посполитої на російську територію. Джерела першої групи не потребують жодної додаткової характеристики. Про джерела другої групи треба сказати декілька слів. Відомості, що містяться в них, безсистемні, уривчасті, не завжди достовірні, і лише у співставленні з іншими, вже відомими джерелами, їх можна використовувати для реконструкції подій. Водночас ці повідомлення мають, безумовно, дві переваги. По-перше, вони майже сучасні подіям, які відбувалися, – у свідомості людей, від яких вони походять, повстання під проводом Хмельницького ще не могло глибоко осмислитись. По-друге, виходячи від осіб, що неодноразово безпосередньо контактували з козаками, вони в деяких випадках дозволяють зрозуміти настрої і уявлення, реакцію на подію тієї верстви населення, якій в недалекому майбутньому судилося стати головною рушійною силою народно-визвольної війни.

Метою даної статті є спроба з'ясувати, як дані цих джерел можуть уточнити і доповнити картину подій в Україні 1645 – 1646 рр., яку змалював В. Чермак і в основному прийняв у монументальній "Історії України-Руси" М. С. Грушевський.

Поява у російських джерелах з початку 1646 р. значної кількості відомостей про становище в Україні, і насамперед про козацтво, тісно пов'язана зі зростаючою роллю, яка в той час відводилася в російських зовнішньополітичних планах запорозькому козацтву.

Як відомо, не пізніше січня 1646 р. у Москві було прийняте рішення про організацію сухопутного і морського походу на Крим, щоб покласти край грабіжницьким походам кримських татар на південні повіти Російської держави. Через це загострилося питання про залучення всіх сил, які могли б допомогти виконати це завдання. Погляди російських політиків, природно, зверталися насамперед в напрямку Речі Посполитої – держави, яка також постійно зазнавала татарських набігів і з якою вже в 1645 р. з ініціативи польсько-литовської сторони велися переговори про союз проти татар. Схильність польських політиків і, звичайно, самого короля Владислава IV до укладення такої угоди не викликала в Москві жодних сумнівів. Однак тут також добре знали і про хронічну відсутність коштів у державній скарбниці і про необхідність скликання сейму для вироблення будь-яких важливих політичних рішень. Все ж для здійснення задуманого плану воєнної кампанії в Москві потрібна була не так загальнополітична домовленість (яка, зви-

чайно, стала б дуже важливою для планування загального політичного курсу в майбутньому), як конкретна воєнна допомога, що могла б бути надана в якнайближчому часі. За таких умов тут з'явилася ідея добитися у Варшаві дозволу для запорожців вийти на Чорне море ("отпереть им Днепр" – за тогочасною термінологією). Такий крок не вимагав би від польсько-литовського уряду значних фінансових витрат і, як знали про це в Москві, відповідав би прагненням самих козаків: ще в 1643 р. російський гонець І. Свіязев повідомляв у Москву, що "черкасы просились у короля на Черное море войною" ⁴. Тому одним з завдань відправленого на початку 1646 р. у Річ Посполиту "великого посольства" на чолі з В. І. Стрешньєвим було добитися такого дозволу.

На переговорах з сенаторами у Варшаві в березні – квітні 1646 р. "великие послы" звернулися до них із проханням, щоб король "велел отпереть Днепр и поволит днепровским казакам ... з донскими казаками вместе крымские улусы воевати за одно" ⁵. Виконуючи доручення, послали, як вони згодом повідомляли у Москву, "многими речми и широкими разговору" переконували сенаторів прийняти їх пропозиції ⁶. Однак, як виявилось, результат їх намагань був негативним. Сенатори відповіли, що вихід козаків у Чорне море означав би порушення мирного договору з Османською імперією, а такий крок можна було зробити лише після його схвалення всіма станами суспільства. Сенатори обіцяли внести це питання на обговорення майбутнього сейму ⁷. Все це мало влаштовувало російську сторону, тим більше, що в той час, коли веліся переговори, навіть час скликання цього майбутнього сейму не був відомий.

Здавалося, весь план зійшов нанівець, однак у той час до російських послів почали надходити відомості, які інакше відтворювали стан справ. Так, таємний інформатор російського уряду у Варшаві Я. Сідовський тоді ж повідомляв у Москву, що запорозьке військо "тотчас по весне за позволеньем королевским на море Черное пошло тайно как бы то король не ведал" ⁸. Та й самі "великие послы", що знаходилися у Варшаві, збираючи дані про діяльність венеціанського посла (який просив допомоги Венеціанській республіці проти османів), також могли встановити дещо дуже цікаве для царя і його радників. З'ясувалося, що хоч венеціанський посол зі своїми пропозиціями також був скерований на сейм, король мав намір надати Венеції допомогу таким чином, щоб запорозькі козаки діяли спільно з венеціанцями нібито "без его королевського ведома самовольством" ⁹.

Таким чином, у Москві зрозуміли, що крім офіційної полі-

тики Речі Посполитої у неї існує і неофіційна, яка ведеться в іншому напрямку і відкриває можливості для здійснення російських пропозицій.

За таких умов стало вкрай необхідно уважно стежити за розвитком подій в Україні. Не випадково командуючий російськими військами на південному кордоні М. І. Одоєвський у своїй грамоті Донському війську настійливо просив з'ясувати: "Запорожские козаки, не крымские и нагайские улусы, которые кочуют за Перекопью, прихаживали ли, и на море ... Запорожские козаки Днепром ходят ли и с Турскими людьми у них на море бои бывали ль"¹⁰. Це звернення було не єдиним документом такого типу. Виконуючи отримані з Москви вказівки, воеводи прикордонних міст намагались одержати відповідь на ці та інші питання, відряджаючи в східні райони Речі Посполитої гінців і вивідувачів, опитуючи купців і переселенців з цих земель, які прибували на російську територію. В результаті з початку 1646 р. у Посольському і Розрядному приказах накопичувалась інформація, яка відбивала різні аспекти становища в Україні.

Перш ніж перейти до її розгляду, слід коротко охарактеризувати результати, отримані в минулому столітті В. Чермаком. Суперечності між відомостями російських дипломатів відображали реальні протиріччя між офіційною політикою пануючого класу Речі Посполитої, зацікавленого у збереженні мирних відносин з Османською імперією і Кримом (що було також певною гарантією стабільності існуючого становища в Україні), і особистою політикою короля Владислава IV, який бачив у вдалій війні з османами засіб зміцнення своєї влади в країні. Король був готовий розпочати військові дії без санкції сейму і тим самим примусити стани суспільства вести війну, що не відповідала їх інтересам. В планах, які обмірковувалися в оточенні Владислава IV, козацтву належала помітна роль. Не зв'язане з пануючим класом Речі Посполитої і зацікавлене у війні з османами козацтво своїми "самовільними" набігами на османські володіння мало викликати бажаний для короля конфлікт між Османською імперією і Річчю Посполитою. Щоб козацтво виконало цю роль, король був готовий здійснити певні кроки назустріч його побажанням.

Офіційно питання про вихід запорожців у Чорне море поставало восени 1645 р., коли венеціанський посол у Варшаві заявив про готовність його уряду дати кошти для організації набігу козаків на османську територію¹¹. Тоді ж визначилась і офіційна, протилежна бажанням короля, позиція – передати це питання на вирішення сейму¹². Протягом кількох місяців супе-

речки про козацьку "диверсію" на Чорному морі точилися в колі політиків без будь-яких відчутних практичних наслідків. Становище почало змінюватись лише після того, як у січні 1646 р. король досяг домовленості з венеціанським послом про виплату субсидій козакам¹³. За цим першим кроком були здійснені і наступні. Близько 10 / 12 квітня 1646 р.¹⁴ відбулась зустріч Владислава IV з представниками козацької старшини. Король передав їм 18 тис. золотих на будівництво суден для морського походу. Одночасно старшині були вручені королівські привілеї, які надавали їм повноваження для підготовки походу і дозволяли збільшити кількість "реєстрового" війська з 6 до 12 тис. чоловік. Оскільки жодної санкції станів на такі кроки Владислав IV не мав, "привілеї" були стверджені не державною, а його особистою печаткою¹⁵. За спостереженнями В. Чермака, зустріч відбулася в такій таємниці, що про неї не знали навіть звичайно добре поінформовані іноземні послы. Найбільш зацікавлена і близька королівським планам особа – венеціанський посол Дж. Тьєполо довідався про неї лише в серпні 1646 р. Основну масу пізніших повідомлень про цю зустріч містять спогади козаків – учасників повстання під проводом Хмельницького, які виправдовували свій виступ посиленнями на королівський авторитет. Звідси вчений дійшов висновку, що зустріч була таємною, а прийняті на ній рішення слід було зберігати в таємниці до виникнення сприятливішої ситуації (яка так і не наступила). Один із найважливіших доказів на користь своєї тези В. Чермак бачив у тому, що видані Владиславом IV привілеї не були обнародовані і таємно зберігались у "старших" реєстрового війська, що брали участь у зустрічі¹⁶.

Відомості з російських джерел дають змогу не лише доповнити, але й дещо скоригувати створену дослідниками картину. Так, вже на початку лютого 1646 р. гінець халкідонського митрополита Данила, який проїздив через Україну, розповідав в Посольському приказі про пропозиції венеціанського посла, "чтоб литовский король велел запорожским казакам итти на Черное море, чтоб им с обе стороны, с Черного моря и с Белого моря турского потеснить"¹⁷. З цього видно, що дипломатична ініціатива Венеції ще до звернення Владислава до козаків не була таємницею для населення України, і козацькі "старші" мали достатньо часу для того, щоб обдумати, як вона може вплинути на становище козацтва.

Особливий інтерес становлять ті порівняно малочисельні відомості, які свідчать про становище в Україні напередодні зустрічі Владислава IV з козаками. Перше, що тут слід відзна-

чити, – це активна діяльність козацтва, яке прагнуло до війни з османами і татарами раніше і не залежно від королівських розпоряджень. Показова в цьому плані реакція запорожців на розповсюджені чутки про початок війни між Росією і Кримом. Вже на початку квітня в прикордонні російські міста стали приходити загони козаків, які хотіли найнятись на російську службу і йти проти татар на Дон. Вони повідомляли, що в Україні з цією метою збирається 5-тисячне козацьке військо. Рух запорозьких загонів на Дон тривав і в наступному місяці – травні¹⁸. У червні про запорозькі загони в російській армії на Дону було вже добре відомо і в Бахчисараї, і в Стамбулі¹⁹.

16 квітня питання про пересування запорожців на Дон в розмові з російськими послами у Варшаві поставив коронний підканцлер А. Лешинський. Посилаючись на листи, отримані від гетьмана М. Потоцького, підканцлер повідомив, що "запорожские черкасы сослались с донскими казаками, и идут на Дон многие люди, а на Дону ... готовят им донские казаки стругов, а з Дону хотят те черкасы итти на Крым войною морем"²⁰. З цього повідомлення зрозуміло, що рух запорожців на Дон був результатом угоди між Донським і Запорозьким військом, яку запорожці уклали, не очікуючи королівських вказівок.

Водночас можна відзначити й те, що в офіційній політиці щодо козацтва певні зміни сталися ще за кілька місяців до зустрічі Владислава IV з козацькою старшиною. Одним з елементів системи управління, встановленої в Україні після придушення повстання 1637 – 1638 рр., стало використання комплексу заходів, спрямованих на те, щоб не допустити концентрації козаків за дніпровськими порогами. Спорудження на Дніпрі фортеці Кодак було здійснене саме з такою ціллю. З тією ж метою – не допустити небажаної концентрації козаків – на Запоріжжі стояла постійна "залогова" зі складу "реєстрового" війська²¹. Козацтво було обтяжене таким становищем і прагнуло його змінити²².

З урахуванням усіх цих обставин можна оцінити важливість записаного у Москві 18 квітня 1646 р. повідомлення "вихідця" Івана Трофимовича про те, що Владислав IV "нынешнее зимы (тобто зимою 1645 / 1646 рр.) поволил всяким людем быти в Запорогах, и ныне, де, в Запорогах черкасы есть"²⁴. Таким чином, вже досить рано було вирішено змінити одне з правил управління Україною, явно з метою полегшення умов для воєнного виступу козаків. Якими обмеженнями супроводжувалось це рішення і чим було викликане, можна встановити за допомогою повідомлення російських гінців С. Литвинова та

І. Черепова, яких путивльський воєвода В. П. Львов відправив у березні 1646 р. до найбільших власників земель в Україні – Я. Вишневецького та А. Конецпольського, щоб з'ясувати їх ставлення до планів війни проти Криму²⁵. С. Литвинов, який повернувся 8 квітня з Вишнівця, повідомляв, що "Днепра... король польський не велел, а воевать, де, крымские улусы не заказывает, а отпускают черкас по невелику, а не всех, опасючи от них дурна к себе"²⁶. Таким чином, дії запорозьких козаків допускались тільки на суші – проти Криму, але не на морі проти Туреччини, і пропусkaliсь вони туди лише невеликими загонами, щоб уникнути небажаних наслідків. Хто і яких наслідків побоювався, з повідомлення С. Литвинова не зрозуміло. Однак в цьому пункті його відомості можуть бути доповнені свідченням іншого гінця С. Черепова. В квітні 1646 р. він так передавав у Москву розмову, яку чув у резиденції А. Конецпольського: "А только, де, Днепр отпереть и казаки, де, и все выдут, и им, от тех казаков и самим будет тесно"²⁷. Співставлення цих повідомлень, очевидно, свідчить на користь того, що зазначені обмеження походили від магнатів, які були зацікавлені у союзі з запорожцями проти татар, однак не бажали допустити жодних значних самостійних дій козацтва. В цьому плані передача Владиславом IV грошей козацькій старшині на будівництво кораблів для морського походу була вчинком, який не лише порушував встановлені в Речі Посполитій норми права, але й суперечив інтересам магнатів.

Варто додати, що козаки швидко скористались дозволом розпочати військові дії проти Криму. 7-тисячне військо "черкас" ходило до Перекопу, щоб здійснити напад на кримські кочовища, але попереджені перебіжчиком татари встигли перейти за перешийок. Про цей напад згадується у відписці Донського війська від 12 травня 1646 р. Підготовлений він був, безумовно, раніше, ще до поїздки козацьких "старшин" у Варшаву²⁸.

Залишається розглянути ще одне джерело – "допитувальні промови" царицинського стрільця Фомі Іванова, що пройшов через турецький полон. Він повідомляв, що чув у Києві, ніби туди надіслана королівська скарбниця для спорудження 50 стругів, а король "запорожским казакам велел итти на море. А то он, Фомка, видел сам, что струги в Киеве делают"²⁹. Оскільки запис "допитувальних промов" датовано 8 квітня, то все бачене стрільцем відбувалось до зустрічі Владислава IV з козаками. Правда, повідомлення про надходження "королівської скарбниці" звучить неправдоподібно: у короля хронічно не вистачало коштів, і він, як переконливо довів В. Чермак, дав козакам гроші, щойно отримані від венеціанського посла.

Однак варто зазначити, що про це стрілець тільки "чув", а будівництво стругів бачив на власні очі. Таким чином, будівництво кораблів почалося ще до зустрічі козаків з Владиславом. Тут варто зауважити, що, як встановив В. Чермак, козаки були викликані у Варшаву королівським гінцем. Очевидно, дізнавшись від нього, навіщо їх "старших" запрошують у столицю, козаки відразу розпочали будувати кораблі, не очікуючи остаточної королівської санкції.

Щодо питання про зустріч Владислава IV з козаками і її реальні наслідки, слід визнати повну необґрунтованість твердження В. Чермака, що зустріч була оточена таємницею, і все, що відбувалось під час її, було відомо вузькому колу осіб. Дослідник, очевидно, має рацію лише в одному: в таємниці зберігались видані Владиславом IV привілеї (про них дійсно немає згадок в сучасних джерелах). Але сам факт зустрічі і характер досягнутої на ній домовленості досить швидко стали майже загальновідомими.

Якщо все це так відбулося у вивченому В. Чермаком листуванні польських політиків, то, напевно, тому, що вся домовленість, будучи гідною осуду сама по собі, відступала перед здійсненою на той час спробою Владислава IV набрати регулярну армію для війни з османами, незважаючи на позицію станів. Тільки в історичній перспективі, коли повстання під проводом Хмельницького потрясло Річ Посполиту до основ, факт цієї зустрічі набув для польських політиків вагомшого значення.

Європейська дипломатія також не звернула уваги на цю домовленість, оскільки мало цікавилась українськими справами, які явно знаходилися на периферії політичного життя держави³⁰. Але російський гінець Іван Плакідін, для якого питання про позицію козацтва становило, з наведених вище міркувань, першочерговий інтерес, вмістив до свого "вістового списку", поданого в Посольський приказ 1 липня 1646 р., опис зустрічі з козаками, що містить ряд деталей, відсутніх в інших джерелах³¹. Дуже цікаво, що гінець приписував ініціативу переговорів запорізьким послам, які, почувши, що "у короля с турским война ныне учинитца", хотіли дізнатись, "где им велит быти". Така версія, хоч і не підтверджується поки іншими джерелами, добре узгоджується з наведеними вище даними про активність козацтва в першій половині 1646 р. За словами Плакідіна, король дав їм кошти для купівлі спорядження для 100 стругів ("на пенку и на прядену, и на смолу и на парусные холсты") і "велел им итти на море и промысл чинити над турскими людьми". Цікаво, що мотиви дій польського монарха були для російського дипломата повністю зрозумілими – ба-

чуци, "что сенатори тое воины против турка ему не позволили", король наказав козакам напасти на турків, "чтоб турский царь сам учинил к войне какую причину". Ще до того, як Плякідін відправив своє донесення в Посольський приказ, відомості про угоду короля з козаками почали надходити до російського уряду з різних джерел. Найраніші з них походили від "слуг" Я. Вишневецького, які приїхали в Путивль 11 червня. Вони твердили, що, виконуючи наказ короля, "черкаси" вже вийшли в море³². 16 червня про розпорядження короля козакам будувати кораблі для морського походу повідомили торгові люди, які повернулись з ярмарку в Старому Константиніві³³. 20 червня про це ж повідомив білгородських воевод отаман Данило Васильєв, який виїхав на російську службу³⁴; 21 червня про це ж розповідали "черкаси", які приїхали в Лихвин з Переяслава³⁵. І ці свідчення можна доповнити. Як часто буває в таких випадках, першими отримали інформацію ті, кого це безпосередньо стосувалось, – кримські татари. Вже 20 травня в Білгород надійшли з Дону вісті про прихід в Азов ханського гінця з повідомленням, що король "реку Днепр запороским козакам отпер"³⁶. Очевидно, і Владислав IV не збирався робити таємниці з цієї частини домовленості. У грамоті від 11 травня 1646 р., що збереглась в Посольських книгах Литовської Метрики, він повідомляв у Москву про своє рішення "зараз отпереть Днепр" для запорозьких козаків³⁷. Козацькі "старші" також не робили секретів із домовленості з королем, і те, що король "поволил" козакам вийти на море, в Україні було добре відомо.

Оскільки В. Чермак вважав угоду козаків з Владиславом IV таємною, перед ним не стояло питання про практичні наслідки їх зустрічі. Однак, оскільки таємниця цієї домовленості не збереглась, виникає питання, як реагувало на неї козацтво. Повідомлення, які надходили до російського уряду, з неминучими за усних переказів розходженнями в конкретних деталях, відтворюють, по суті, ідентичну картину. Скрізь йдеться про широкий розмах будівництва стругів ("суды делают"). Російські купці, які відвідали Константинів, засвідчили будівництво 60 стругів³⁸, а отаман Данило Васильєв 20 червня 1646 р. повідомляв, що вже "зделано ... в Запорогах для морського ходу семдесят челнов"³⁹. Якщо всі ці особи самі не були в Запоріжжі і могли скористатися неперевіреними чутками, то вихідець з турецького полону Андрій Склянський йшов на батьківщину в червні 1646 р. саме через Запорожжя, де він зустрічався з полковником Голубом – начальником загону "писемних козаків" (1000 чоловік), треба думати, командиром "заста-

ви”, про яку згадувалось вище⁴⁰. У Москві Скляньський розповідав, що сам бачив, ”как по Днепру в судех и сухим путем в Запороги идут многие люди ... и по Днепру многие суды делают”⁴¹. Таким чином в Україні розгорнулись, а точніше, тривали розпочаті ранньою весною приготування до виходу на море і збір з цією метою козаків в Запоріжжі. У повідомленнях, що надходили до Москви, зазначався навіть термін, коли козаки повинні вийти в море, – 1 липня або ”Оспожин день” – 15 серпня⁴².

Чим же закінчилась ця операція, якими були її практичні результати?

В. Чермак звернув увагу на те, що в депешах іноземних послів у Варшаві влітку – на початку осені 1646 р. постійно з’являються згадки про вихід козаків на море. Зауваживши, що такі згадки спиралися найчастіше на повідомлення короля Владислава IV і не знаходять підтвердження в інших джерелах, зокрема венеціанських (автори яких були повно інформовані про становище в Османській імперії), дослідник дійшов висновку, що такі чутки спеціально розповсюджувалися польським монархом, щоб переконати іноземних дипломатів в реальності його планів турецької війни⁴³.

Дійсність була, очевидно, складнішою. Повідомлення про виступ козаків у похід на турецькі володіння та на Крим неодноразово з’являлися в той час і у відписах, які надходили до російського уряду. Найраніші з них датуються травнем – повідомлення Михайла Баки про те, що козаки за наказом короля вийшли в море в Михайлів день – 23 травня⁴⁴. Про вихід ”черкас” на море розповідали 11 червня в Білгороді слуги кн. Я. Вишневецького⁴⁵, а 21 червня в Ливнах ”черкаси” з Переяслава повідомляли, що ”черкас ... пятьдесят челнов пошли на море”⁴⁴. Такі чутки, найімовірніше, з’являлися стихійно, відображаючи бажання і прагнення козацтва, а Владислав IV ладен був їм охоче вірити, тому що це відповідало його планам.

В основному, однак, і російські джерела підтверджують висновок В. Чермака, що до виходу запорожців на море справа так і не дійшла. Про морський похід запорожців нічого не знали ні донські козаки, які були з ними в постійному контакті, ні російські послы в Стамбулі, ні російські агенти в Османській імперії. Полонені татари, захоплені під час воєнних дій на Дону, також досить чітко заявили, що ”запорожские козаки и иные никакие литовские люди нынешнего лета к Перекопи и на крымские улусы не прихаживали и рекою Днепром на море запорожские козаки мимо Крыма нынешнего лета не прохаживали”⁴⁷.

Що ж перешкодило козакам спорудити струги і влітку 1646 р.

вийти в море? Російські джерела не дають відповіді на це питання. З літа 1646 р. у російських матеріалах потік повідомлень про становище в Україні уповільнюється: отримавши відомості про опір магнатів і шляхти антиосманським планам Владислава IV, російський уряд став відходити від свого початкового плану наступальної війни проти Криму і відповідно до цього втрачав інтерес до намірів і дій козаків. Не дають відповіді на це питання і малочисельні фрагменти листування польських магнатів, розглянуті в книзі В. Чермака. В цій ситуації можна висунути лише деякі логічні міркування⁴⁸.

Враховуючи наведені вище факти, неймовірно, щоб козаки відмовились від морського походу з власної ініціативи. Очевидно, дії козаків наштовхнулись на значний опір українських землевласників, ще від самого початку незадоволених цим планом, і найбільш впливового серед них – коронного гетьмана М. Потоцького, якому було підпорядковано козацтво за ординацією 1638 р. У цьому плані заслуговує на увагу текст листа Потоцького Владиславу IV від 21 / 31 березня 1648 р. В ньому Потоцький пояснював королю, що поки не може організувати морський похід запорожців, так як *"czolny jedne jeszcze nie wygotowane druge lubo gotowe, nie wygotowane, inego aparatu et ordine aby godne, adybellum nawale byty"*⁴⁹. Оскільки будівництво стругів почалось в Україні не пізніше березня 1646 р., видається неможливим, щоб за час від 1646 р. до 1647 р. козаки (як шкільний був, напевно, думати В. Чермак, який також аналізував цей документ)⁵⁰ не зуміли побудувати кораблі і забезпечити їх спорядження. Очевидно, відповідна діяльність була перервана силою, а судна залишилися в незавершеному вигляді або просто спалені, як це неодноразово бувало в 30-х рр. (роботи відновилися, коли коронний гетьман визнав це за можливе).

Підсумовуючи все вищесказане, можна дійти висновку, що думка М. С. Грушевського про пасивне ставлення козацтва до планів турецької війни Владислава IV⁵¹, яка ґрунтувалася значною мірою на результатах дослідження В. Чермака, виявилась неправильною. Навпаки, ми бачимо, як протягом першої половини 1646 р. козацтво добивалось виходу в море. Воно використовувало для цього всі можливості, що відкривалися з появою планів турецької війни, і насамперед домовленість козацької старшини з Владиславом IV.

За такої ситуації цілком логічно поставити питання, який вплив всі ці події (і особливо виступи магнатів проти адресованого "черкасами" королівського "повелення") мали на свідомість українського суспільства (насамперед, його соціальних низів

і козацтва). Деякі, хоч і нечисельні, відомості про це можуть бути виявлені в російських джерелах.

Як відомо, головною подією політичної історії Речі Посполитої в 1646 р. був конфлікт між пануючим класом цієї країни і монархом, який, незважаючи на позицію станів, набирав армію для боротьби з османами. Хоч суттю конфліктів були виступи магнатурії і шляхти проти монарха, який перевищив свої прерогативи в області зовнішньої політики, в свідомості шляхти, постійно одержимої страхом перед "absolutum dominim", ці події відтворювалися по-іншому. Серед послів шляхти, що приїхали восени на сейм, розповсюджувались чутки, що король готує переворот, рушієм якого мали стати іноземні війська, набрані буцімто для війни з османами⁵². Однак вони досить швидко вщухли після розпуску Владиславом IV набраних військ і ожили знову лише з початком повстання під проводом Хмельницького.

Ці розмови не обмежувались шляхетським середовищем і проникли в інші кола суспільства, набираючи інколи абсолютного фантастичного характеру. Російський гінець Г. Кунаков, проїжджаючи через Білорусію в грудні 1646 р., записав розмови, ніби королева-француженка обурювалась тим, що чоловік її "в государстве своем не владетелен, а владеют и сильны во всем паны-рада", а слід би йому "быть над подданными своими владетельну". На її прохання французький король надіслав Владиславу IV 10-тисячний корпус, ймовірно, щоб силою придушити противників⁵³. Подібні розмови велися не лише в Білорусії, але і в Україні. Так, повернувшись в листопаді 1646 р. з ярмарку в Ромнах, вивідувачі розповіли путивльському воеводі Ю. А. Долгорукому, що на сеймі король висловлював побажання, "чтоб быть ему, королю, вольну, как в иных государствах цари и короли вольны и все люди в послушанье", але пани "тово не похотели". "И чают, – продовжували вивідувачі, – ... все литовские люди, чтоб быть у короля с паны межусобою большую"⁵⁴. Цікаво, що тоді ж і київський митрополит Петро Могила, який листувався з путивльським воеводою, повідомляв йому про міжусобиці в Речі Посполитій, які були викликані тим, що король "хочет по воле своей делать все и владетельну быть"⁵⁵. Розмови на цю тему не припинялись і пізніше. Наприкінці весни 1647 р. перекладач Богдан Ликов, їдучи через Україну, також повідомляв в Посольський приказ, що справжні наміри Владислава IV полягали зовсім не в тому, щоб "на турки итти, только поляков и литву под свою власть привести и вольность их разрушить, как иные великие государи самодержавствуют"⁵⁶, а далі, що "паны-рада на все на то..." (хоча кі-

нець фрази втрачений, але навряд чи можна мати сумнів в тому, що вона закінчувалася словами "не поволили" або подібними).

Всі ці сповіді відтворювали, але з деякими суттєвими змінами, створену в шляхетському середовищі версію про наміри Владислава IV оволодіти всією повнотою влади в державі. За ними противниками Владислава IV виступає не шляхта, не весь пануючий стан Речі Посполитої, а "пани-рада" – магнати, які володіли сенаторськими кріслами. В цій невеликій, на перший погляд, зміні стихійно відбилось уявлення "простих" людей про те, в чиїх руках знаходилась влада в Речі Посполитій. Друге, що слід зазначити, – впевненість, що конфлікт між монархом і панами не закінчився і триватиме. Ці чутки формували уявлення людей про події, що відбувались, накладаючись на існуюче у них уявлення про Владислава IV, його політику і прагнення різних груп магнатської верхівки в Речі Посполитій.

Зародження легенди про Владислава IV як "руського патріота" М. С. Грушевський схильний був пов'язувати з подіями початку повстання під проводом Хмельницького і розповсюдженнями в зв'язку з цим чутками⁵⁷. Однак чітке уявлення про Владислава як захисника козаків вперше знаходимо в джерелах 20-х рр. XVII ст.

Осіною 1622 р. датується запис розмов про різке зіткнення королевича з батьком через козаків. Архієпископ нібито рекомендував королю "перевести всех козаків", а "королевич, де, за то абибискупа ударил по щеке, а говорил, что он приводит короля на зло; как, де, запорожскаво войска не будет, и Польша, де, вся пропадет. И король, де, за то королевича обранил мечом по левому плечу, королевич, де, осердьясь, пошел от короля к себе на двор"⁵⁸. Не дивно, що в той час, зустрівшись в московському стані, "черкаські сотники" висловлювали надію на те, що Владислав "нечто будет у короля и у поляков уприсит: что на черкас не пойдут, и они, де, будут жить в Запорогах"⁵⁹. Так міркували представники козацької верхівки, що прагнули до угоди з урядом. В колах, настроєних більш непримирно, роль королевича вважалася іншою: з січня 1623 р. надходили повідомлення, що Владислав, "разбраньясь с отцом", попрямував до Києва "на то запорозских казаков затыгивать: король, де, хочет веру католицкую держать, а королевич, де, хочет з запорозскими казаками веру русскую держать"⁶⁰.

Таким чином, різні верстви українського суспільства вважали королевича Владислава на початку 20-х рр. захисником запорожців і "руської віри" від утисків несправедливого монарха.

Питання про те, як виникли такі уявлення, має бути предметом спеціального дослідження, але їх соціологічна функція зрозуміла – в них засуджуються існуючі порядки, втілені в особі старого короля, і виявляються "царистські ілюзії" – надія на існування в суспільних верхах сил, що захищають інтереси народу.

Від початку 20-х рр. такі уявлення про Владислава були реальним фактором суспільної свідомості українського народу. Згодом такі події, як від'їзд Владислава з країни на тривалий строк, поява в середині 20-х рр. чуток про наміри Сигизмунда III в обхід заступника передати трон молодшому сину Яну Казимиру⁶¹ і про те, що польські пани не хочуть бачити Владислава на польському троні⁶², лише зміцнили ці уявлення. Тому не дивно, що тоді, коли в 1628 р. запорожці готувались до походу в Крим, щоб посадити на ханський трон Шагин-Гірея, з'явилися чутки, що "королевич пошол в Запороги к Шагин-Гірею всход і к гетьману запорожскому"⁶³.

Владислав не був в уявленні "черкас" їх єдиним захисником у політичних верхах шляхетської республіки. Раніше в українському середовищі з'явилися аналогічні думки про біржанських Радзивіллів як захисників "руського народу" і "руської віри". 1619 р. датується запис розповіді про те, як Януш Радзивілл і Сагайдачний на сеймі "стояли за веру крестьянскую" і "говорили мнишком і поляком: будет, де, крестьянская вера вам превращать, и мы, все, де, готовы за крестьянскую веру помереть"⁶⁴. Такі уявлення, поштовхом до появи яких послужили виступи магната-кальвініста проти католицької церкви, згодом сприяли налагодженню постійних контактів між братом Януша К. Радзивіллом і запорозьким військом, коли гетьмани звернулись до нього з клопотанням про захист інтересів запорожців на сеймі⁶⁵.

Велика кількість "расспросных речей" вихідців з Речі Посполитої в різних російських архівних фондах дозволяє добре зрозуміти, як відтворювалась у суспільній свідомості українських низів політична боротьба за польський трон в 1631 / 1632 рр., і зокрема роль у ній Владислава IV і Криштофа Радзивілла.

Попри різноманітність записів, що передають розповіді вихідців з різних районів, в них постійно присутня одна і та сама схема протистояння сил – Владислава підтримують "белорусцы", "черкасы" і литовські люди, очолювані К. Радзивіллом⁶⁶. Литовський магнат навіть відрядив на Січ своїх послів, "чтоб, де, они им помагали, против поляков за веру стояли, а посадить бы, де, на королевство Владислава"⁶⁷. Про противників Владислава, що прагнули посадити на трон Яна Казимира, пос-

тійно згадувалось як про "поляків", їм приписувались наміри – "обрав Казимира на королевство ...ляцкую веру учинить во всех белоруских землях"⁶⁸, а про їх ставленика говорилось, що він (очевидно, на відміну від Владислава) "обляхшился в ляцкую веру"⁶⁹. Серед "поляків" як основних прихильників Яна Казимира "вихідці" найчастіше називали великого гетьмана коронного Станіслава Конецпольського як своєрідного вождя поляків, які нібито навіть дав запорожцям гроші, щоб їх "затягати" проти Владислава⁷⁰, а також коронного канцлера Т. Замойського, у якого через це навіть був "бій" з Радзивіллом⁷¹, київського воеводи Яна Тишкевича⁷². За таких уявлень і настроїв повністю закономірною здається і нова хвиля чуток, що Владислав "пошел в Запороги"⁷³. Отже, в уяві українських низів під час безкоролів'я 1632 р. Владислав був кандидатом "Литви" на чолі з Радзивіллом і "черкас", що виступали проти Яна Казимира і "поляків". Останні фактично ототожнювались з основними противниками козаків – землевласниками і одночасно вищими представниками державної влади Речі Посполитої в Україні. Зрозуміло, що обрання Владислава і офіційне визнання після цього київської православної митрополії козаки сприйняли як свою велику перемогу. Це, безумовно, стало однією з причин їх активної участі в Смоленській війні на стороні Речі Посполитої.

Після обрання Владислава становище козаків суттєво не змінилось на краще, тому, здавалось, думка про нього як про захисника "руського народу" мала б змінитись, не витримавши зіткнення з дійсністю. Однак сталось інше – з'явилося припущення, що влада в державі знаходиться в руках поляків, які неохоче обрали Владислава IV і не бажають допустити його до реальної влади. А звідси – уявлення про те, що життя держави заповнене боротьбою Владислава з "поляками", боротьбою, в якій мета його і козаків збігалися. Ці уявлення наповнювались конкретними деталями в моменти найбільших виступів запорожців проти влади Речі Посполитої в Україні.

Так, коли запорожці, очолювані Сулимою, взяли Кодак, з'явилась оповідь про те, що Владислава охрещено в православну віру, і з допомогою "руських" людей він бореться з Яном Казимиром і "поляками"⁷⁴. Під час козацького повстання 1637 – 1638 рр. його учасники, шукаючи порятунку на російській території, розповідали, що король наказав гетьману Потоцькому, "чтоб, де, он казаков не побивал"⁷⁵, і що "поляки самовольством запорожских казаков всех побили и города пожгли без королевского ведома"⁷⁶. Вони були переконані, що одночасно з козацьким повстанням в Польщі ідуть "бої" Владислава IV

і Радзивілла з Яном Казимиром, який намагався захопити корону, і його прихильниками (до їх числа належав, звичайно, і М. Потоцький, який придушував козацьке повстання). При цьому "Владислав король стоить за королевську веру, а королеви, де, Казимир стоить за ляхську веру". Поширювались чутки, що король послав Радзивілла з військом "запорожским казакам на поміч, щоб не дати полякам казаков побити" ⁷⁷.

Таким чином, протягом десятиріч у суспільній свідомості українських низів (і насамперед козацтва) існувало уявлення про те, що вони не самотні в боротьбі, що на їх боці стоять впливові в країні сили – Владислав IV і його прихильники в Польщі, Литві на чолі з К. Радзивіллом, яким, очевидно, лише неможливість об'єднати зусилля заважає здобути перемогу.

Апріорі можна припустити, що і такі події, як "повеління" короля "черкасам", на противагу встановленій раніше практиці, вийти в море, зрив цього розпорядження місцевою владою і проникнення із шляхетського середовища розповідей про невдачу спроби Владислава IV дістати повноту влади в державі, при такому рівні суспільної свідомості мали значний вплив на неї.

На жаль, інформацію про те, як сприймали козаки події 1646 р., ми можемо запозичити лише з двох свідчень, які заслуговують на уважний розгляд.

У травні 1646 р. у прикордонне російське місто вийшов "полоняник" Юхим Михайлов, який зустрів на Запорожжі козаків із загону отамана, відомого йому під іменем "Півтора кожуха". Ці козаки, як розповів "полоняник", мають намір "итти войною вскорі в Польшу на ляхов, щоб, де, им, казакам, ляхов побити за то, что, де, ляхи их, литовских людей, неволят, не велят им быть в крестьянской вере". Козаки знали про появу в Україні загонів німецьких найманців (сформованих Владиславом IV для війни з османами), але вважали, що "наймуть тех немецких людей польские люди, чтоб, де, тех казаков войною в Польшу на ляхов не пустить" ⁷⁸. Це свідчить, що на Запоріжжі, де від зими 1645 / 1646 рр. збирались козаки, нагромаджувався вибуховий матеріал. Але майже повністю відсутні безпосередні відгуки на події, що відбувались, і ставлення до всіх складових політичної ситуації (як бачимо з наведених вище свідчень, ворожість до "поляків" могла поєднуватись зі сподіваннями на допомогу Владислава IV і Радзивілла). Цю прогалину дозволяє надолужити таке цікаве джерело, як "распросные речи" старця Іова, який прийшов в грудні 1646 р. в Севськ з Києва.

Іов розповів про "рокош", влаштований панами проти Владис-

лава ". за його словами, головними організаторами "рокошу" були гетьман М. Потоцький, Я. Вишневецький, Д. Заславський, київський воевода Я. Тишкевич, тобто ті ж найбільші магнати-землевласники, які й раніше сприймалися у суспільній свідомості українських князів як провідники ворожих їм "поляків". Очевидно, саме на їх вимогу в серпні 1646 р. ("за чотири тижні до дня") було скликано сейм "на полі" під Любліном. Тут "сняли, де, с короля корону и ляску [тобто скіпетр], де у него взяли и лежа на лавке особливо [тобто окремо] весь сейм". Тільки Януш Радзивілл ("Хриштопів син") зумів не допустити детронації монарха, "розірвавши" сейм. "Однако, – продовжував далі старець, – на лета [мається на увазі, очевидно, літо 1647 р.], де, от панства на короля будет великой рокош, и чаят, де, что на лето короля с королевства ссадят". Опинившись перед загрозою втрати трону, Владислав IV звернувся по допомогу до запорожців: він поставив над ними гетьманом Барабаша, "дал волю по-прежнему, и пушки, и наряд". Сам король після сейму попрямував до Києва, щоб їхати звідси в "козацькі городи". Цей задум, проте, не вдався. "Князь, де, Вишневецкой с товарищи короля в казацкие городы не пустили" і змусили його повернутися у Варшаву. А потім "у запорожских казаков Вишневецкой с товарищи наряд поотнимали и воли им не дали и поворотили опять под свою власть".

На підтвердження своїх слів старець посилався на ігумена Михайлівського монастиря Ігнатія Кононовича та інших, кого митрополит нібито відрядив на сейм, але якщо врахувати, що ніякого сейму на полі під Любліном не було, то стає зрозумілою фіктивність його свідчень. Перед нами запис чуток, які поширювалися у цей час і відбивали сформовані тут уявлення про події, що відбувались. Очевидно, звістки зверху про зіткнення короля і магнатів і заходи, вжиті останніми, щоб не допустити виходу козаків за "повелінням" короля на море, викликали тут особливу тривогу і створювали враження зростання сили і значення магнатів – ворогів козацтва, які відверто не зважали на монарха і налаштувалися усунути від влади правителя, який дав "волю черкасам". Під волею розумілося скасування так званої ординації 1638 р., якою козацьке військо підпорядковувалося комісару і полковникам із середовища польської шляхти, – про це чітко свідчить вказівка на призначення Владиславом гетьмана із козацького середовища. Порівняння з більш ранніми розповідями свідчить, як змінилось уявлення про Владислава в суспільній свідомості. Для учасників повстання 1637 р. це був політик, який активно боровся за владу, спираючись на своїх прихильників у Польщі і Литві; від нього козаки чекали

допомоги. В розповідях старця Іова і король, і Радзивілл виступають як особи, фактично нездатні протистояти могутнім олігархам – землевласникам. У критичний для своєї влади момент сам правитель бачить єдиний вихід у зверненні за допомогою до запорожців. Із свідчень старця також досить чітко видно, що під впливом звісток про магнатський "рокош" королівські "повеління" черкасам, які спершу сприймалися ними буквально (козаки почали споруджувати струги для походу), перетворилися для них у приховані заклики про допомогу.

З цього радикально настроєні кола (а таких на Запоріжжі, як показано вище, було достатньо) вже навесні 1646 р. могли зробити висновок, що лише козацьке повстання може перешкодити повній концентрації влади у державі в руках ворожих магнатів і усуненню монарха, який піклувався про інтереси козацтва.

Спеціального розгляду заслуговує роль Я. Вишневецького. Саме цей український магнат, який донедавна не мав ніякої значної посади і лише в квітні став воеводою руським, був причетний до управління реєстровими козаками, а не командує армією і козаками гетьман М. Потоцький, виступає в цій розповіді (записаній за рік до повстання під проводом Б. Хмельницького!) як проводир противників і козаків, і Владислава IV. Це, очевидно, було пов'язано з провідною роллю Вишневецького і його особистих військ у приборканні козаків, які навесні – влітку 1646 р. спорудили струги для морського походу. Така деталь, як захоплення магнатом "наряду" (озброєння), надісланого запорожцям Владиславом IV, навряд чи не була відгомонам подій, які дійсно відбувались.

Однак особливість становища в Україні наприкінці 1646 р. полягала в тому, що не всі козаки ладні були бачити становище таким напруженим, як співрозмовники старця Іова.

Характерний в цьому плані виступ на крузі донських козаків 8 листопада 1646 р. прибулого з Кодака "черкашенина" Митьки Мигальова. Він оцінював становище в інших, оптимістичних барвах, "которые, де, были королевские заставы по Днепру в городках для походу были королевские заставы по Днепру для походу черкас, и те заставы сведены, и жалованье черкасам и всяким охочим людем роздано и велено им к весне готовить суды по всем местом, иттить им войною на турскова и на крымскова"⁸⁰. Очевидно, частина козаків вважала, що король буде домагатися виконання своїх "повелінь", і морський похід, який відкривав перед запорожцями перспективу отримання багатого здобичі, справді відбудеться навесні наступного року. Які настрої в суспільній свідомості мали взяти верх,

багато в чому залежало від подій, що відбудуться в 1647 р. Після того, як Владислав IV на вимогу шляхти змушений був офіційно відмовитись від планів війни з османами і розпустити в січні 1647 р. набране з цією метою військо, зацікавленість урядів сусідніх держав подіями, що відбувались у Речі Посполитій, значно зменшилася. Не була винятком і Росія, тим більше, що до кінця 1646 р. російський уряд вже відмовився від планів наступальної війни проти ханства і почав мирні переговори з Кримом і Османською імперією. Тому його вже не дуже цікавило, що відбувається в Україні, а це не могло не вплинути на кількість і якість повідомлень, що надходили в Москву від воевод прикордонних міст.

Деякі важливі факти все ж можна виявити в матеріалах "великого посольства" Адама Киселя у Москві, яке продовжувало в серпні – вересні 1647 р. розпочаті минулого року переговори про союз проти татар. Привертає увагу те, що серед заходів, які забезпечили б успішну оборону обох держав від татар, "великий посол" Речі Посполитої відводив чільне місце і діям козаків. На його думку, регулярні сили обох держав мали обмежитись захистом своїх кордонів, а запорозькі і донські козаки, щоб запобігти набігам татар, мали "приходить на Крым морем"⁸¹. Враховуючи те, що А. Кисіль мав відношення до розробки планів "турецької війни" і політики Владислава IV щодо козаків, ці висловлювання слід розглядати як свідчення того, що і в цей час ідея виходу запорожців у море цікавила королівське оточення⁸².

Ряд сучасників, однак, зробив записи вже *post factum*, а за ними і дослідники відводили важливе місце в історії взаємин Владислава IV з козацтвом поїздки коронного канцлера Е. Осолінського в Україну восени 1647 р. Під час цієї поїздки, здійсненої під приводом відвідин його українських володінь, канцлер вів переговори з представниками української старшини, в результаті яких досягнуто домовленості про вихід запорожців у море⁸³.

Повна відсутність будь-яких свідчень про подорож змусила В. Чермака дуже обережно формулювати свої висновки: збіг незалежних повідомлень дозволяє" визнати сам факт поїздки канцлера в Україну і припустити, що, можливо, на Задніпров'ї вона досягла околиць Батурина і Конотопа"⁸⁴. Дані російських джерел дозволяють дещо з'ясувати це питання. Так, збереглась відписка путивльського воеводи Ю. А. Долгорукого, з якої дізнаємось, що він використав приїзд Осолінського в Конотоп, щоб звернутись до нього із скаргою на захоплення його підданими прикордонних російських земель⁸⁵.

Відповіддю був лист Оссолінського з Конотопа від 8 / 18 вересня 1647 р., в якому канцлер обіцяв дати відповідь після зустрічі з Адамом Киселем⁸⁶. Про те, що така зустріч була однією з цілей поїздки, свідчать інші джерела. Серед матеріалів щодо перебування Киселя в Москві зберігся лист, поданий ним в Посольський приказ 25 серпня 1647 р. В листі А. Кисіль висловлював побажання про дещо швидше завершення переговорів, оскільки він отримав лист від Оссолінського з пропозицією переїхати в Батурин, куди канцлер "по указу его королевского величества прищол"⁸⁷. Це достовірне свідчення компетентного сучасника не лише дає можливість встановити приблизно час, коли розпочалася українська подорож канцлера (враховуючи відстані, необхідні для пересилки кореспонденції, Оссолінський мав прибути в Батурин не пізніше середини серпня)⁸⁸, але й дозволяє говорити про її офіційний характер, оскільки Кисіль характеризує її як здійснену за безпосередньою вказівкою короля.

Як інформував Кисіль дяків Посольського приказу, Оссолінський повідомив його, що, за даними із Стамбула, мирні переговори між Венецією і Османською імперією завершуються. Вважаючи, що із укладанням такого миру небезпека для східноєвропейських держав різко зростає, він пропонував своє формулювання ряду статей союзної угоди між Росією і Річчю Посполитою⁸⁹. Таким чином, питання про взаємини з Кримом і Османською імперією перебували в центрі уваги обох політиків, які планували зустрітись в Батурині. Всі ці спостереження, підтвержені надійними сучасними джерелами, свідчать на користь того, що канцлер дійсно вів з козацькою старшиною переговори про виступ козаків проти османців і турків.

Однак характер подій, що відбулись безпосередньо після повернення канцлера у Варшаву, в співставленні з тим, що нам вже відомо про становище в Україні у попередній час, дає змогу прогнозувати фінал цих переговорів дещо інакше, ніж це уявлялося ворожим канцлеру мемуаристам. Як відомо, безпосередньо після повернення Оссолінського у Варшаву відбулись виступи козаків проти татар і напади найбільших українських магнатів А. Конецпольського і Я. Вишневецького на кримські улуси⁹⁰. Очевидно, що такі виступи, надзвичайно вигідні для воєнних планів Владислава IV, були результатом домовленості між цими вельможами і канцлером, що репрезентував в даному випадку особу короля. Однак така угода практично мала виключити іншу домовленість – між канцлером і козаками, адже, як було доведено вище, українські магнати були рішучими противниками великих самостійних акцій козацтва⁹¹.

Тому, очевидно, переговори з канцлером не привели до будь-яких результатів, задовільних з точки зору козаків. Все це, мабуть, стало новим доказом перемоги "злик" панів над "добрим" королем і остаточно підштовхнуло масу козаків на шлях повстання. Викладені тут спостереження відносно суспільної свідомості населення України в 1646–1647 рр. можуть бути критично перевірені і порівняні із записами чуток, зробленими весною 1648 р., коли з початком повстання в Москві різко зріс інтерес до подій, що відбуваються в Україні.

Порівняння свідчить, що ці чулки надалі розвивали коло мотивів, що набуло чіткого вираження у свідченнях старця Іова. У багатьох з них повторюється згадка про "рокош" магнатів проти Владислава IV. Рятуючись від панів, які хотіли його вбити, король прямує в Київ⁹² – звідти він планує "идти за ослушанье на гетьмана Николая Потоцького да на князя Єремея Вишневецкого, что они его не слушают"⁹³. У Києві король хоче зупинитись в Печерському монастирі⁹⁴ і прийняти православ'я. А "после ржаной жнитвы и всех ляхов король хочет вводити в крестьянскую веру"⁹⁵.

Ще цікавіші відомості, в яких говориться про записи, що дав козакам Владислав IV, "что быть им черкасом вольным"⁹⁶, з чим ніби пов'язувався і сам "рокош" магнатів проти нього; повідомлення про надання королем Хмельницькому гетьманської булави супроводжувалось поясненням – "быть у панства с королем за козачество большому рокошу"⁹⁷.

Але в світлі вищезазначеного особливо цікавим є повідомлення про те, що метою дій повсталих було відвернути "рокош" магнатів: "подняли, де, казаки татар ... за то, что поляки хотели рокош чинить на короля, а ныне, де, казаки воюют на Вишневецкого и иных панов, которые хотели на короля рокош чинити"⁹⁸.

М. С. Грушевський, якому записи цих чуток були відомі, схильний був бачити в них результат агітації Хмельницького, який прагнув, розповсюджуючи такі чулки, підняти народ на повстання⁹⁹. Знайомство з фактами, тоді ще не відомими дослідникам, примушує з ним не погодитися. У цих чутках відбилися уявлення, які стихійно виникли в українському суспільстві ще перед тим, як Хмельницький під впливом обставин став на шлях боротьби з урядом Речі Посполитої, уявлення, які і він до певної міри поділяв. Однак інспіруючу роль чуток, що створювали сприятливу психологічну атмосферу для збройного виступу, М. С. Грушевський визначив правильно. Слід зауважити, що поява уявлень про "вільність", "дану черкасам" Владиславом IV, і про "рокош" магнатів, які загрозували

"черкасам" втратою вольності, а монарху – втратою трону, уявень, які відіграли певну роль на початку народного руху, що переріс у визвольну війну, була єдиним істотним результатом подій 1646 р.

Висвітлення подій, що передували повстанню Хмельницького, дозволяє зробити важливі висновки про суспільну свідомість козацтва і близьких до нього за соціальним становищем верств населення. Протягом десятиріч у цьому середовищі зберігалось чітке уявлення про те, що в Речі Посполитій становище "черкасів" нерівноправне, і вони зазнають переслідувань від коронних магнатів-землевласників. В той же час надії на краще вони пов'язували в ті роки не з розривом з Річчю Посполитою, і з відокремленням від неї (хоч ідея ця виникла за критичних обставин), а із сприятливими для козаків змінами характеру влади у цій державі. За свої кривди козаки покладали вину не на монарха чи весь панівний клас Речі Посполитої, а лише на ту частину панівних верств, з якою вони безпосередньо стикались. Правда, в цих магнатах вони вбачали представників ворожих їм "поляків" – отже, соціальний конфлікт набув у їх свідомості характеру зіткнення різних спірних начал і різних вір ("лядської" і "руської"). Це, однак, не поширювалось ні на короля, ні на феодалів, які дотримувалися не католицької, а протестанської віри, і з якими козаки безпосередньо не стикались. Свої надії козаки пов'язували з переходом усієї повноти влади в державі до "доброго монарха" Владислава IV, що спирався на підтримку друзів козаків – біржанських Радзивіллів, найвпливовіших феодалів Великого князівства Литовського. Саме тому такий могутній резонанс у козацькому середовищі мала угода короля з козаками, розповіді про його конфлікти з магнатами і спроби магнатів перешкодити виконанню козаками королівського "розпорядження". Питання про те, як ці уявлення, що відіграли чималу роль у подіях, що привели до спалаху народно-визвольної війни, були подолані, повинно стати темою окремого дослідження.

Переклала з російської Т. Д. Гошко.

1 Czermak W. Plany Wojny Tureckiej Władysława IV. – Kraków, 1895.

2 Ibid. – S. 214.

3 Голобуцкий В. А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа. – Киев, 1962. – С. 77.

4 Центральний державний архів давніх актів Росії. – Ф. 79 (Відносини Росії з Польщею), 1643 р., № 2. – Арк. 155 (далі: ЦДАДА).

5 Там же. – 1646 р., № 6. – Арк. 202.

6 Там же. – № 5. – Арк. 735.

7 Там же. – № 6. – Арк. 214. Пізніше до цього було додано доказ, що про висуп запорожців в даний момент взагалі не може бути мови, тому що усі "их челны позжены" (Там же. – Арк. 228).

- 8 Там же. — № 11. — Арк. 6.
- 9 Там же. — № 5. — Арк. 757.
- 10 Русская историческая библиотека. — Т. 24 (Донские дела), кн. 2. — Спб, 1906. — Стб, 906 (далі: РИБ).
- 11 Czermak W. Op. cit. — S. 49.
- 12 Ibid. — S. 67 — 69.
- 13 Ibid. — S. 74.
- 14 Подвійні дати вказуються в тих випадках, коли в джерелі наведено дату за новим стилем.
- 15 Czermak W. Op. cit. — S. 110 — 112, 391 — 395.
- 16 З думкою В. Чермака погоджувався і М. Грушевський, який вважав, що представники козаків, взявши у короля привілеї і гроші, не виконали королівського доручення, і невдовзі будь-які чутки про них зникли (Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1916. — Т. 8, ч. 2. — С. 463 — 464).
- 17 ЦДАДА. — Ф. 52 (Відносини Росії з країнами Балканського півострова і Близького Сходу), 1646 р., № 73. — Арк. 8.
- 18 РИБ. — Т. 27 (Донские дела, кн. 3). — 1909. — Стб. 8. Див. також: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 8, ч. 2. — С. 347 — 348.
- 19 ЦДАДА. — Ф. 89 (Відносини Росії з Туреччиною), 1645 р., № 1. — Арк. 194; Ф. 123 (Відносини Росії з Кримом), 1946 р., № 1. — Арк. 5.
- 20 Там же. — Ф. 79, 1646 г., № 5. — Арк. 170.
- 21 Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 8, ч. 2. — С. 339 і наст.
- 22 За повідомленням російського гінця І. Свіязева, навесні 1643 р. "черкасы прислали к королю послов своих, чтоб им король поволит жити на прежнем месте в Запорогах" (ЦДАДА. — Ф. 79, 1643 р., № 2. — Арк. 13).
- 24 Там же. — 1646 р., № 1. — Арк. 165 (дата запису "распросных речей").
- 25 Там же. — Арк. 72.
- 26 Там же. — Арк. 141.
- 27 Там же. — Арк. 156.
- 28 РИБ. — Т. 26. — Стб. 3; ЦДАДА. — Ф. 210 (Розрядний приказ / Білгородський стіл). — Стб. 209.
- 29 ЦДАДА. — Ф. 210 (Білгородський стіл). — Стб. 209. — Арк. 135.
- 30 Однак можливо, що необізнаність іноземців додана В. Чермаком (див. повідомлення про переговори Владислава з козаками), щоб "над ними більшою головою нікому не быти после смерти корунного поляного гетмана" в друкованих курантах, доставлених в Москву 15 червня 1646 р.) // Вести-куранты, 1645 — 1646, 1648 гг. — М., 1980. — С. 109.
- 31 ЦДАДА. — Ф. 79, 1646 р., № 12. — Арк. 197.
- 32 Там же. — Ф. 210 (Білгородський стіл). — Стб. 209. — Арк. 122.
- 33 Там же. — Ф. 79, 1646 р., № 13. — Арк. 113.
- 34 Там же. — Ф. 210 (Білгородський стіл). — Стб. 209. — Арк. 289.
- 35 Там же. — Арк. 292.
- 36 Там же. — Арк. 163.
- 37 Там же. — Ф. 389 (Литовська метрика). — Кн. 597. — Арк. 313 — 314.
- 38 Там же. — Ф. 79, 1646 р., № 13. — Арк. 113.
- 39 Там же. — Ф. 210 (Білгородський стіл). — Стб. 209. — Арк. 289.
- 40 Про канівського полковника Голуба див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 8, ч. 2. — С. 447.
- 41 ЦДАДА. — Ф. 210 (Приказний стіл). — Стб. 562. — Арк. 57.
- 42 Там же. — Ф. 79, 1646 р., № 13. — Арк. 11; ф. 210 (Білгородський стіл). — Стб. 209. — Арк. 288.
- 43 Czermak W. — Op. cit. — S. 150 — 151, 214 (пог. з. 400 — 402).
- 44 Вести-куранты, 1645 — 1646, 1648 гг. — Стб. 129.
- 45 ЦДАДА. — Ф. 210 (Білгородський стіл). — Стб. 209. — Арк. 122.
- 46 Там же. — Арк. 292.
- 47 Там же. — Стб. 250 (додат.). — Арк. 147.
- 48 Деякі непрямі дані на їх користь будуть наведені.
- 49 Jakuba Michałowsciego wojskiego lubelskiego, a pozniej kaszelana bieckiego ksiega ramietnicza. — Kraków, 1864. — S. 8.
- 50 Czermak W. Op. cit. — S. 401.

- 50 Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 8, ч. 2. — С. 461 — 464.
- 52 Див., наприклад, широко відомий запис таких чудок в щоденникових записах Альбрехта Радзивілла // *Radziwiłł A. S. Memoriale Rerum gestarum in Polonia.* — Wrocław, 1972. — Т. 3. — S. 258.
- 53 ЦДАДА. — Ф. 79, 1646 р., № 22. — Арк. 86.
- 54 Там же. — Ф. 210 (Білгородський стіл). — Стб. 235. — Арк. 184.
- 55 Там же. — Арк. 556.
- 56 Там же. — Ф. 89, 1647 р., № 1. — Арк. 46 а.
- 57 Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 8, ч. 2. — С. 462. В іншому місці він, щоправда, відзначає, що подібна легенда для цього часу була новою, посиляючись на чутки, що з'явилися під час повстання 1637 р. Але дослідник обмежився лише коротким посиланням. — Там же. — С. 491.
- 58 ЦДАДА. — Ф. 210 (Приказний стіл). — Стб. 9. — Арк. 138, 58 (два розміщені в різних місцях фрагменти одного тексту).
- 59 Там же. — Арк. 56.
- 60 Там же. — Стб. 3. — Арк. 222.
- 61 Там же. — Ф. 210 (Новгородський стіл). — Стб. 8. — Арк. 62 — 63.
- 62 Там же. — Арк. 89.
- 63 Там же. — Арк. 33.
- 64 Там же. — Ф. 79, кн. 38. — Арк. 28.
- 65 Дослідникам добре відомий ряд листів такого змісту, опублікованих у виданні: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. — Вильна, 1875. — Т. 7. — № 57, 60, 63.
- 66 Найраніше свідчення такого типу відноситься до червня 1631 р. // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. — М., 1954. — Т. 1. — № 65. — С. 114.
- 67 Там же. — № 74. — С. 127.
- 68 Там же. — № 74. — С. 129.
- 69 Там же. — № 65. — С. 114.
- 70 Акты Московского государства. — Т. 1. — Стб. 1890. — № 424. — С. 402.
- 71 Воссоединение ... — Т. 1. — № 65. — С. 114.
- 72 Там же. — С. 402.
- 73 Акты Московского государства. — Т. 1. — № 319. — С. 339.
- 74 ЦДАДА. — Ф. 210 (Білгородський стіл), Стб. 64. — Арк. 605 і наст.
- 75 Воссоединение ... — Т. 1. — № 113. — С. 185.
- 76 Там же. — № 116. — С. 195.
- 77 ЦДАДА. — Ф. 210 (Білгородський стіл). — Стб. 82. — Арк. 60 і наст. 124, 288, 239.
- 78 Там же. — Ф. 210 (Приказний стіл). — Стб. 562. — Арк. 10 — 11.
- 79 Запис його "речи" див.: ЦДАДА. — Ф. 210 (Севський стіл). — Стб. 131. — Арк. 239 — 240.
- 80 РИБ. — Т. 26. — Стб. 367.
- 81 ЦДАДА. — Ф. 79, кн. 72. — Арк. 476.
- 82 На цю заяву російська сторона не реагувала.
- 83 Аналіз відповідних свідчень див.: *Czerwik W.* Op. cit. — S. 300.
- 84 Ibid. — S. 301.
- 85 ЦДАДА. — Ф. 141 (Приказні справи старих років), 1647 р., № 63. — Арк. 98 — 99.
- 86 Там же. — Арк. 100 — 101.
- 87 Там же. — Ф. 79, кн. 72. — Арк. 620 — 629.
- 88 Маємо певні підстави для визначення тривалості перебування Оссолінського в Україні, оскільки, за свідченням Освенціма, під час поїздки канцлер дійсно зустрівся з Адамом Киселем, а Кисіль залишив російську територію 30 вересня 1647 р. // Там же. — Арк. 1018 — 1019.
- 89 Там же. — Арк. 620 — 622.
- 90 Про ці набіги див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 8, ч. 2. — С. 336 — 337.
- 91 В так званому реєстрі кривд Хмельницького вказано, що його звинувачували перед А. Конєцпольським в тому, що він "замішлял вивести військо на море".
- 92 Акт Московского государства. — СПб, 1894. — Т. 2. — № 342. — С. 216 (травень 1648).

- 93 Там же. — № 342. — (21 травня 1648 р).
94 Там же. — № 347. — С. 222 (24 травня 1648 р.).
95 Там же. — № 356. — С. 231.
96 Там же. — № 352. — С. 231 (8 червня 1648 р.).
97 Там же. — С. 112 (11 квітня 1648 р.).
98 Там же. — № 344. — С. 220 (28 травня 1648 р.).
99 Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 8, ч. 2. — С. 490 — 492.

Надійшла до редакції 15.02.1991 р.

The author studies the social and political views of the Zaporozhian Cossacks immediately prior to the Ukrainian national uprising of 1648. Specific attention is given to their attitudes towards the policies of the Polish King and the magnates.

А. КАППЕЛЕР

НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ УКРАЇНЦІВ У РОСІЇ ТА ГАЛИЧИНІ: СПРОБА ПОРІВНЯННЯ

У статті зроблено спробу дати порівняльний аналіз національного руху українців у Наддніпрянській Україні та Галичині в ХІХ — ХХ ст.

1. Український національний рух як тема дослідження. Українці — одна з великих націй Європи. Це стосується як 50 млн українців, які сьогодні живуть передусім на території колишнього Радянського Союзу, так і 35 млн "малоросів" і "русинів", які до першої світової війни були поділені між Росією та Австро-Угорщиною. З цими кількісними характеристиками контрастує маргінальна роль, що її відігравали українці в ХІХ і ХХ ст. у політиці, економіці та культурі. Заперечувалося саме існування української нації російською державою та панівними верствами Росії та Польщі. Українці вважалися складовою частиною російської або польської нації. В Західній Європі їх цілком ігнорували, що позначилось, зокрема, на стані вивчення українського національного руху.

Національний рух 31 млн (станом на 1914 р.) українців Російської імперії дотепер майже не досліджувався, в той час як існує певна кількість книг про національний рух 3 млн галицьких "русинів". Варто згадати узагальнюючі роботи І. Лисяка-Рудницького, В. Біля та П. Магочі¹, особливо монографії Я. Козіка та І.-П. Химки². Польський історик Ян Козік розглядав початки національного руху й революцію 1848 — 1849 рр., а канадський вчений Іван-Павло Химка зосередився на періоді від 1848 р. до кінця ХІХ ст. В роботах І.-П. Химки, до написан-

© А. Каппелер, 1992

ня яких широко залучалися джерела з історії українців Галичини, розвинуто ряд положень про типологію національних рухів, висунутих М. Грохом, ґрунтовно проаналізовано проблеми національного руху.

Результати дослідження національного руху українців, що проживали на території Росії, поки що незначні. Від 30-х рр. і донедавна ця тема лишалася практично замовчуваною і забороненою для дослідників в колишній УРСР. Нарешті, давалася взнаки та ситуація, що порівняно з Галичиною обриси українського національного руху в Росії виглядають досить неокресленими. Також на Заході з'явилося порівняно небагато праць: статті, розділи у ширших працях³, дві ненадруковані методично непереконливі дисертації⁴ американських дослідників, так само неопублікована, але вдала дисертація Бошика (1981) про першу українську політичну партію. Існують роботи з окремих аспектів теми радянських авторів, які обов'язково відмежовувалися від "буржуазних націоналістів"⁵. Назву також власну розвідку з історії українців у Росії⁶.

2. *Розвиток національного руху.* Періодизація національних рухів українців Росії та австрійської Галичини вкладається в трифазову схему М. Гроха, причому в обох регіонах типовою є запізненість темпів розвитку.

Як і для багатьох інших етнічних груп Європи, фаза А розпочалася наприкінці XVIII ст. проявами наукового зацікавлення мовою, літературою, фольклором та історією рідного краю. На Лівобережній Україні невелика група освічених дворян, нащадків козацької старшини розпочала наукові дослідження з української мови та фольклору. Їх представникам належить авторство першого літературного твору, створеного народною українською мовою ("Енеїда" І. Котляревського, 1798), першої національної історії українців ("Історія русів") тощо. В 1830-х рр. цей рух розгортається вже не лише в Харкові, але й у Києві, де було засновано університет. В київському регіоні виріс також українець-кріпак Тарас Шевченко, чия перша поетична збірка 1840 р. ("Кобзар") справила величезний вплив на розвиток національного руху завдяки поєднанню національного та соціального елементів, а також трагічній долі самого автора⁷.

Під впливом наддніпрянських українців, а також слов'янських народів Габсбурзької монархії в 30-х рр. У Львові сформувався патріотичний гурток греко-католицьких священиків і семінаристів. Найважливішим здобутком їх діяльності стали "руська" граматика і перший літературний твір розмовною українською мовою Галичини – альманах "Русалка Дністровая"

(1837). Отже, національний рух українців Галичини розпочався кількома десятками років пізніше, ніж у Росії.

Це відставання було ліквідовано вже на початку фази Б – доби розгортання національної агітації групами патріотів, які переслідували також певні політичні інтереси і ставили собі за мету поширення національної свідомості на різні верстви населення. Щоправда, можна вважати початком фази Б створення в Києві 1846 р. таємного товариства під назвою Кирило-Мефодіївське братство з його національно-українською програмою⁸. Проте вже наступного року товариство було викрито, його учасників і прихильників (серед них і Шевченка) заарештовано, а потім засуджено до тривалих термінів заслання.

Тож якщо у Східній Україні фаза Б не дістала розвитку, то в Галичині революція 1848 р. невдовзі стала коротким підготовчим етапом національно-культурного відродження і сприяла розгортанню динамічного політичного руху галицьких українців. Потужними рушійними силами тут були звільнення селян, організуюча роль греко-католицької церкви і, до певної міри, політика Відня, що використовував "русинів" у боротьбі з польським домінуванням в Галичині. Виникали національні організації, очолені Головною Руською Радою з 34 її місцевими осередками, з'явилась українська преса. Згуртуванню національних сил сприяли вибори до парламенту та діяльність у ньому українських депутатів, а також робота делегатів-українців у празькому Слов'янському з'їзді. Було розроблено національно-політичну програму, в якій проголошено єдність усіх українців і висунуто гасло поділу "коронного краю Галичини" з метою подолання переваги поляків у населеній переважно українцями Східній Галичині. Складена з цією метою петиція здобула підтримку не менш як 200 тис. підписів. Це було промовистою ознакою політизування широких верств населення.

Проте ця динамічна фаза тривала лише 277 днів. В умовах австрійського неоабсолютизму політичні національні організації зійшли зі сцени, а репрезентований клерикалами-консерваторами та русофілами-старорусинами національний рух повернувся знову до фази А.

Тим часом нечисленна українська інтелігенція Росії, скориставшись відносно ліберальною політикою напередодні й під час визволення селянства, зробила нову спробу перейти до фази Б. Поодинокі літератори та історики в Петербурзі гуртувалися навколо журналу "Основа", а в Київському університеті студенти створювали українські національні громади, які прагнули розгорнути просвітницьку роботу серед українських селян. Навіть такі помірковані вияви активності стурбували

владі й викликали в них підозри. Після вибуху польського січневого повстання 1863 р. почалися переслідування зародків "українофільського" руху, що цілком безпідставно розглядався як "польська інтрига". Валувєвським указом, прийнятим в червні того ж року, українській мові було відмовлено в праві на існування, а друкування книжок цією "неіснуючою" мовою заборонено. У контексті цих надзвичайно суворих заходів 60-х рр. слід розглядати третю спробу перейти до фази Б на початку 70-х рр. Були відроджені громади, а в інтелектуальних колах Києва університетські професори В. Антонович і М. Драгоманов разом зі своїми студентами накреслили більш диференційовані національно-політичні програми. Однак умови для розгортання національно-культурного руху незабаром погіршилися. Виявом стурбованості властей були їх репресивні акції, в тому числі Емський указ.

В той час як під впливом цих подій і внаслідок політичної реакції 80-х рр. український рух у Росії було знову відкинуто до фази А, національний рух у Галичині, починаючи від середини 60-х рр., поживляється. Передумовою цього стало утвердження австрійського конституціоналізму, що гарантував основні громадські права та уможлиблював політичну активність. Хоча врегулювання відносин Відня з поляками Галичини у 1868 р. погіршило становище українців, однак воно змобілізувало зусилля до боротьби за національно-політичне урівноправлення з поляками. Консервативне "москвофільське" угруповання старорусинів почало втрачати ґрунт під ногами, поступаючись молодшому поколінню "українофілів" або народовців. У Львові розквітла україномовна преса. Засновувалися національні організації, як, наприклад, "Просвіта" 1868 р., що з допомогою численних читалень поширювала на селі народну освіту та виховувала національну свідомість. Врешті, в 1873 р. засновується культурно-наукове Товариство ім. Шевченка, і у 80-х рр. виникають перші українські кооперативи. Агітацію в середовищі селянства інтелектуальні ватажки молодих українців провадили разом з греко-католицьким кліром. Це сприяло успіхові, але в той же час змушувало ставити значно поміркованіші цілі. Тому такі молоді інтелектуали, як І. Франко і М. Павлик, стали ініціаторами радикальної та соціалістичної течії, що розвивалася під впливом ідей М. Драгоманова, який з політичних мотивів 1876 р. емігрував з Росії. Вони заснували 1890 р. першу сформовану українську політичну партію – Русько-українську радикальну партію⁹.

Протягом 90-х рр. у Галичині завершився перехід до фази В, тобто до масового національного руху українців¹⁰. Вдалося

розбудити національну самосвідомість у частини українських селян, і вони мобілізували свої зусилля заради національної справи, гуртуючись у національних організаціях. Якщо у 1885 р. "Просвіта" налічувала лише 2525 членів, то напередодні першої світової війни їх було вже 36500 у 77 філіях, а на додачу 197 тис. чоловік, об'єднаних у майже 3 тис. керованих "Просвітою" читальнях¹¹. Крім того, вже діяли економічно орієнтовані організації українських селян, зокрема щільна мережа приблизно 550 (станом на 1911 р) кредитних, споживчих і закупівельних спілок; 92 українських споживчих кооперативи 1913 р. нараховували 12500 членів¹². Було створено спортивні товариства: "Сокіл", за чеським взірцем, і "Січ", що плекала козацьку традицію. Дуже швидко розвивалася в 90-х рр. україномовна періодика. Українські політичні партії продовжували диференціюватись, і десятиріччя перед першою світовою війною характеризувалося інтенсивним політичним рухом українців за автономію. Все це свідчить, що український національний рух у Галичині до першої світової війни набув масовості: в національний організм було включено значну частину селян.

Незважаючи на те що репресії та дискримінація щодо української мови не припинялись, український рух у Росії в 90-х рр. почав вчетверте активізуватися, і цього разу вже остаточно вступив у фазу Б. Це сталося на три десятиріччя пізніше порівняно з Галичиною, приблизно у той період, коли Україна включилася в процес індустріалізації. На зламі століть засновуються перші нелегальні політичні партії: національна і водночас соціалістична Революційна українська партія (РУП), яка у своїй діяльності поєднувала національні та соціалістичні лозунги, а дещо згодом поміркована Українська радикально-демократична партія. В ході революції 1905 – 1907 рр. було гарантовано громадські права українського населення, заборона української мови втратила силу, можна було засновувати нові національні організації. За галицьким прикладом виникали товариства "Просвіта" (понад сто) і селянські спілки. Чисельність членів партій та "Просвіти" зростала, проте дуже повільно. Такими ж повільними темпами розвивалася українська преса. Хоч україномовна періодика вперше дістала змогу розповсюджуватися вільно, проте жоден з її 19 (за станом на 1913 р.) органів не мав тиражу більш як 1000 примірників, що знов-таки було значно менше порівняно з 66 українськими періодичними виданнями в набагато меншій Галичині¹³. Вибори у дві перші Думи привели до певного політичного піднесення: обрано кільканадцять депутатів-українців, які об'єдналися в окрему фракцію.

Загалом пожвавлення національного руху українців у 1905 – 1907 рр. було незначним порівняно з масштабами російського соціалістично-революційного руху. В 1907 р. розпочався новий наступ політичної реакції, і чимало українських організацій та періодичних видань були заборонені. Хоч власті і не спромоглися деполітизувати рух і відкинути його назад, до фази А, проте подальше розгортання національно-політичної агітації натрапило на перешкоди. На відміну від українців Галичини російські українці не досягли до 1914 р. стадії масового руху.

Аналіз подій дозволяє зробити такі підсумки. Обидва варіанти українського національного руху відносно рано пережили фазу А й фазу Б, але вихід з фази Б було сповільнено й загальмовано. Тому фази В – етапу масового національного руху – було досягнуто досить пізно. Рух у Росії розпочався раніше ніж у Галичині, проте вже у 1848 р., а остаточно у 60-х рр. темпи розвитку національних процесів у Галичині випередили російські. Тільки в цьому регіоні вдалось на початку ХХ ст. перейти у фазу В.

3. *Соціальна структура українських національних рухів.* З огляду на переважаючу частку селян серед населення мобілізація селянської маси була ключовим питанням українського національного руху. Над селянами Росії й Галичини тяжіла важка спадщина кріпацтва. Визволення селянства становило передумову соціального й національного піднесення. При цьому треба брати до уваги, що певна частина українського селянства у Росії, серед них – нащадки українського козацтва, взагалі не була кріпаками, належачи до стану державних селян.

Українські селяни Галичини здобули волю раніше, ніж у Росії. Вже йосифінські реформи визначали перший крок у цьому напрямку, а остаточне скасування кріпацтва прийшло 1848 р. Щоправда, селяни залишилися переобтяжені боргами та податками, а в 50-х і 60-х рр. між українськими селянами та польськими шляхтичами виникали запеклі конфлікти й судові процеси за сервітуті – право власності лісів і пасовиськ тощо. Це зіткнення інтересів між двома етнічними та соціальними групами посилювало політичну свідомість українського селянства. Поглиблення соціальної диференціації призвело не лише до появи тонкого прошарку заможних селян, але й до зростання сільського пролетаріату, який на 1900 р. становив майже шосту частину всього сільського населення. У Росії звільнення селян 1861 р. зробило кріпаків суб'єктами права на 80 років пізніше, ніж в Австрії. Їхні економічні умови так само були незадовільними.

Наприкінці XIX ст. селяни-українці в Росії та Галичині відчували земельний голод, брак капіталів, в переважній більшості вони залишалися неписьменними. За ступенем соціально-політичного розвитку перевага належала, безумовно, українським селянам Галичини: перші роки XX ст. характеризувалися порівняно добре організованими аграрними страйками в Галичині та стихійними масовими заворушеннями на Лівобережній Україні.

Які ж соціальні верстви українського суспільства могли взяти на себе керівництво національним рухом у фазі Б й розвинути національну самосвідомість маси українських селян? Чи можливо було пов'язати соціальні інтереси селянства з національними цілями, розгорнути на цій підставі національний рух і, нарешті, інтегруватись в націю? Щодо Галичини ці питання розглянуто в роботах І.-П. Химки, а щодо Росії – в дослідженнях автора.

В обох частинах України існувала малочисельна місцевого походження шляхта. В Галичині давнє східнослов'янське дворянство тривалий час полонізувалося, однак, передусім у Самбірській окрузі, україномовна, греко-католицька, соціально декласована шляхта ще збереглася. Втім, незважаючи на етнічну ідентичність, соціально-економічну близькість і (від 1848 р.) правове зрівняння з українським селянством, ці селяни-шляхтичі, на думку І.-П. Химки, не відігравали хоч трохи істотної ролі в українському національному русі і нерідко навіть підтримували польсько-шляхетське угруповання¹⁴.

В українських областях Росії шляхта тривалий час полонізувалася, а потім русифікувалася, тому на 1897 р. ледве чверть спадкового дворянства України (56808 осіб разом з членами родин) визнавала українську мову рідною. Йдеться насамперед про колишню козацьку старшину Лівобережної України, яка ще дотримувалася локального патріотизму¹⁵. Проте в національному русі взяло участь хіба що декілька помітних діячів, передусім у ролі меценатів. Більшість української шляхти не була готова відмовитися від лояльності щодо російської держави та прихильності до російської чи польської системи цінностей заради залучення до української справи, що неминуче зашкодило б її привілейованому становищу. Щоправда, чимало з активістів української національної справи були дворянського походження та належали до інтелектуальних професій. Ці дворяни з числа нащадків козацької старшини виконували важливе завдання на Лівобережній Україні, плекаючи і розвиваючи у фазі А "малоруський" локальний патріотизм¹⁶, що

мало за наслідок залучення їх синів до національного руху у фазі Б¹⁷.

Між середніми верствами міського та сільського населення (ремісники, купці, дрібні крамарі, службовці) українці були представлені досить слабо. Щоправда, на Лівобережній Україні в XVII та XVIII ст. спостерігається зародження української буржуазії, проте купецтво значною мірою складалося з росіян і греків, а в XIX ст. також євреїв у межах їх розселення, причому протягом цього сторіччя основна міська верства (міщани) ставала дедалі більш єврейською та російською. У виникаючому на цей час класі промислових робітників, звичайно, були також українці, проте передусім їх використовували на некваліфікованій сезонній праці в легкій промисловості, тоді як пролетаріат гірничорудної та важкої індустрії в Південній Україні складався переважно із зросійщених українців та росіян. Серед 232 активістів українського національного руху в Росії не знайшлося жодного представника середньої верстви міських підприємців або індустріального пролетаріату; в Галичині ж у міських читальнях також брали участь лише деякі українські ремісники.

У національних рухах "малих" народів, які не мали аристократії та буржуазії, як правило, провідну роль відігравала інтелігенція. Про які ж групи йшлося у випадку українців? Традиційною інтелігенцією селянських народів є духовенство, а українці Галичини тут складають класичну картину сільського населення з елітою у вигляді священників: "хлопи й попи", як зневажливо казали поляки¹⁸. Революція 1848 – 1849 рр. і остаточне політичне врегулювання в 60-х рр. спричинилися до конфронтації греко-католицьких священників з поляками та зближення з українським рухом.

Тож не дивно, що греко-католицькі священники становили провідну групу в українському національному русі Галичини у фазах А і Б. Від священників походив рух культурного відродження в 30-х і 40-х рр., греко-католицька церква після 1848 р. становила інституційну основу національних організацій¹⁹. Священники складали істотну частину інфраструктури національного руху на селі: в середині 80-х рр. вони становили 60 голів читацьких товариств і спілок. Поряд зі священослужителями до групи духовенства належали також дяки, які стояли в соціальному відношенні ближче до селян і також відігравали важливу роль у русі. Вони становили приблизно чверть від загальної кількості діячів українського національного руху у 80-х рр.²⁰ Збіг релігійної конфесії з ідентичністю етнічної групи, спільне протистояння тискові католицької польської шляхти полегшували діяльність українських священників у селянсько-

му середовищі. Значення священників як національних активістів наприкінці XIX ст. (з переходом до фази В), звичайно, дещо зменшилось. Церква вчасно помітила небезпеку перетворення її на знаряддя світського соціально-політичного руху²¹. Поступово політична заангажованість активістів-селян та учителів відсувала священників на другий план. Почалися конфлікти із селянами та антиклерикально настроєними радикалами-інтелігентами. Проте, на думку І.П. Химки, священники обіймали центральне місце у національному українському русі до першої світової війни²².

У Росії православне духовенство так само було досить замкненою групою. Звичайно, освітній рівень сільських священників був нижчим порівняно з Галичиною, а на додачу значна частина їх були росіянами або ж зрусифікованими. За даними 1897 р. лише половина православних священників України (майже 50 тис., рахуючи з членами родин) визначала українську мову рідною. Православну церкву України вже в кінці XVII ст. було повністю підпорядковано Московській патріархії, уніатську церкву 1839 р. заборонено, священники в Росії вважалися державними урядовцями, зобов'язаними своєю лояльністю працедавцеві. Конфесійні та соціальні межі не відокремлювали українських селян і священників від російських дворян і бюрократії, як це було в Галичині між українцями та поляками. Отже, в Росії духовенство відігравало лише маргінальну роль в українському національному русі. Звичайно, серед інтелектуалів-активістів було чимало попівських синів, так що можна казати про непрямий вплив священників, як і дворян, на український рух. Приналежні до підпорядкованої державі православної церкви священники не мали змоги відверто зголошуватися до українства, і тому лише почасти передавали свій життєвий досвід синам.

Залишалася світська інтелігенція. В Росії вона складалася насамперед з нащадків дворян, потім духовенства, і утворила відносно рано тонкий прошарок україно- та російськомовних освічених людей, які виховувались у гімназіях та університетах України. Звичайно, освіта була суто російською, і більша частина суспільної верхівки підлягала асиміляції у русифікованих містах. І все ж світська інтелігенція цілковито домінувала між активістами українського національного руху аж до першої світової війни. За моїми спостереженнями, приблизно три чверті з них мали повну або незавершену вищу освіту, і понад 90 % – середню. Передусім це були студенти університетів, учні середніх шкіл та їх викладачі, після 1905 р. дедалі більше зустрічались фахівці в галузі комунікації (редактори, журналісти, пись-

менники, актори) та представників вільних професій (юристи та лікарі). Саме ці люди ставали організаторами, ідеологами і керівниками українського руху²³.

Наприкінці XIX ст. зростає кількість "нижчої" української інтелігенції на селі. Проте вчителі, подібно до священників, були тісно пов'язані з державними, цілком русифікованими школами. І лише вчителі, лікарі, агрономи та статистики, що до 1911 р. працювали у створених в Лівобережній Україні земських органах самоврядування, мали певну свободу руху. Частина цієї важливої групи, що перебувала в постійному контакті з селянством, зростає після 1905 р. до 20% загального числа активістів.

Хоч у Галичині в духовному житті українців довго домінували греко-католицькі священники, протягом другої половини XIX ст. у містах, насамперед у Львові, сформувався невеликий прошарок українських інтелектуалів. Між 70-ми рр. XIX та початком XX ст. вони дещо відсунули від керівництва національним рухом священників і самі виступили в ролі його організаторів (спершу "Просвіти", а згодом і партій) та ідеологів. Все ж для підтримання певного зв'язку з селом їм доводилося тривалий час співпрацювати з духовенством. Починаючи з 60-х рр. XIX ст. роль посередників у контакті з селянами виконували також вчителі початкових шкіл, які здобували освіту в семінаріях²⁵. Хоча вони не мали у громаді такого високого авторитету та шанобливої поваги, як священники, проте вже в середині 80-х рр. становили принаймні 15% загальної кількості активних учасників руху і відігравали важливу роль національних агітаторів на селі.

В результаті їх активної діяльності між 70-ми та 90-ми рр. дедалі більше українських селян Галичини залучалося до національної справи. З-поміж 368 ідентифікованих кореспондентів журналу "Батьківщина" селяни в середині 80-х рр. становили 37%, тобто були кількісно найчисленнішою групою²⁶. В місцевих читальнях селяни на цей час уже становили дві третини членів: питома вага селян з часом зростає і між членами товариства "Просвіта". Йдеться переважно про міцних господарів-землевласників з певним рівнем освіти. Поміж дослідженого І.П. Химкою селянського активу практично не було наймитів і неписьменних²⁷.

У Росії селяни відігравали в українському національному русі лише дуже незначну роль, хоч подібно до галицьких селян 1848 – 1849 рр. мали депутатів у Першій та Другій Думах 1906 – 1907 рр. Проте на початку XX ст. зростає питома вага інтелігентів селянського походження, що свідчило про поступову демократизацію цієї верстви.

Соціальна структура українських національних рухів в обох частинах країни відзначається послідовною відсутністю шляхти й середніх міських верств. Дуже істотною перевагою українців Галичини була наявність на селі прошарку освічених людей, які користувалися довірою селян і поступово схиляли їх до національної справи. Ключову роль у справі політичної активізації селян відігравали священники, хоч дяки та вчителі теж були включені в цей рух. Здобутком місцевої інтелігенції було те, що починаючи з 60-х рр. українські селяни Галичини зробили великий крок на шляху до соціально-політичного згуртування та ліквідації неписьменності українською мовою.

У Східній Україні ці явища спостерігались у значно менших масштабах. Українські селяни тут не відчували значної довіри до священників і вчителів, які розглядалися ними як представники російської держави і здебільшого утримувалися від національної агітації. Отже, в Росії не виявилось освіченої сільської інтелігенції, яка могла б посередничати між міськими інтелектуалами та селянами. Тільки на Лівобережній Україні деякі шляхтичі, а згодом і освічені земські службовці, намагалися виконувати цю ключову функцію, проте їм не пощастило мобілізувати масу селянства на боротьбу.

Відмінності та розбіжності соціальної структури мали за наслідок різницю між організаційними формами та програмами обох рухів. Якщо в Росії репрезентований винятково міською інтелігенцією рух спершу зосередився на культурно-освітній діяльності, причому допоміжну роль відігравала художня література та мистецтво²⁸, то в Галичині спектр організаційних форм був ширшим, а потреби селян різноманітнішими: поряд з "Просвітою" та її розвинутою мережею читалень важливу роль відігравали економічно орієнтовані кооперативні спілки та близькі до народу товариства для організації дозвілля. Моральні засади священників виявлялися хіба що в українському русі за тверезість, скерованому до певної міри проти поміщиків-поляків і шинкарів-євреїв²⁹.

Відповідно мета українського національного руху в Росії була передусім культурницькою. Як група, об'єднана навколо М. Драгоманова у 70-х рр., так і керована студентами молода генерація на межі сторіч перебували під впливом російського аграрно-соціалістичного, а згодом якоюсь мірою і соціал-демократичного руху, а отже, вважали національну мобілізацію сил селянства можливою лише під такими соціальними гаслами, як поділ великих маєтків, що належали здебільшого росіянам або полякам. Революційна українська партія також

намагалася сполучити аграрно-соціалістичні, соціал-демократичні та національні вимоги, однак їй не вдалося здобути прихильність широких мас. Надто великою була недовіра українських селян до держави, надто сильно виявлялася також конкуренція російських соціалістичних партій.

В австрійській конституційно-правовій державі цілі боротьби вирішувалися переважно парламентськими шляхами. Життєві соціально-економічні інтереси селян сполучалися в національній програмі з політико-культурними постулатами інтелігенції, які так само були спрямовані проти домінування польської еліти. Отже, селяни та інтелектуали разом виступали за поділ Галичини, за створення українського університету, проти дискримінації українців. Соціал-революційні гасла, проголошувані молодими радикалами, не були підтримані більшістю священників. Вони здобули популярність лише у фазі В, коли у політичний рух включилися бідніші верстви селян.

У Галичині було ясно, хто є ворогом національного руху: польські поміщики, єврейські адміністратори, лихварі, шинкарі, що перебували у них на службі³⁰. Обидві групи, взаємопов'язані з точки зору українців, були чужими за віросповіданням, мовою й способом життя, і водночас причетними до суспільних утисків та економічного гніту. Австрійська держава й цісар у далекому Відні ввижалися з огляду на це мало не захисниками українців.

У Росії в цьому відношенні етнічні й соціальні або ж, відповідно, політичні фронти не збігались; крім того, відмінною була соціоетнічна структура окремих складових регіонів. Подібно до революційного руху росіян український рух був передусім скерований проти самодержавства та його адміністрації, які придушували будь-яке виявлення вільної думки, й особливо національних прагнень українців. Тут українські інтелектуали якоюсь мірою опинились у спільних лавах з так само дискримінованими євреями та поляками, а також з російською інтелігенцією, яка прагнула повалити самодержавство. Щодо специфічних вимог і проблем українців, то тут російські, польські та єврейські опозиціонери, як правило, виявляли мало розуміння. Цілі українських селян були, отже, соціального порядку і спрямовувалися проти польських і російських великих земле-власників, чіми землями вони хотіли володіти, а також проти єврейського середнього прошарку, який сприймався як фактор експлуаторський і гальмуючий мобільність селян. Щодо цього їхні інтереси нерідко збігалися з прагненнями російських нижчих і середніх верств, до яких вони були близькі віросповіданням і мовою. Брак відчутних і ясних етнічних ліній по-

ділу, що було пов'язано з відсутністю збігу конфесійно-мовного антагонізму з соціально-політичним, без сумніву, був істотним чинником, що послаблював тут український національний рух³¹.

4. *Зробімо висновки.* Наприкінці хочу зробити деякі загальні зауваження про національні рухи в обох регіонах країни й відзначити найголовніші чинники, що зумовили той факт, що пізніше й за гірших економічних умов рух, розпочатий у Галичині, з плином часу протягом ХІХ ст. виявився набагато успішнішим, ніж у Росії.

1. Загальні соціально-економічні передумови та тенденції розвитку регіонів і недостатнє залучення українців до процесів модернізації суспільства гальмували темпи національного руху, але це не є істотними факторами для пояснення відмінностей у розвитку. Необхідними передумовами успіху фази Б були скасування кріпаччини і певний рівень письменності селянства, і в цьому українці Галичини мали, безумовно, ліпші вихідні умови.

2. Для етнічних груп, які майже винятково складаються із селян, завданням національного руху на фазі Б є об'єднання основних мас селянства. Вирішального значення для успіху національного руху набувало існування прошарку селянської інтелігенції (священиків, вчителів тощо), які здобули довіру селян і могли виступати посередниками між міськими інтелектуалами й сільським населенням.

3. Поряд із соціальними треба брати до уваги й політичні міркування. Панівна система без свободи преси чи зборів і без надання громадянам права участі в політичному житті надзвичайно ускладнювала фазу Б в національному русі. З другого боку, як це відбулось у Галичині, політичні та правові реформи могли відчутно поліпшити умови для національної агітації навіть у середовищі економічно менш розвинутого та соціально слабше диференційованого селянського населення. За умов самодержавства і соціального та культурного відставання гальмівним чинником щодо національної культури виявилися також репресивні заходи влади. Для гуртування та мобілізації сил для самозахисту більше можливостей було там, де репресіям протистояла вже усталена нація (як поляки в Росії), або ж у конституційно-правовій державі.

4. Мовне та культурне пригноблення було особливо руйнівним, коли відмежування етнічної групи від панівної нації не було чітким, і не існувало конфесійних бар'єрів проти інтеграції шляхом асиміляції. В Російській державі українці трактувались як росіяни, а на шляху їх інтеграції в російське господарство

не було перешкод, якщо вони послуговувалися російською мовою. За цих умов репресивна мовна політика сприяла асиміляційному впливові російського господарства й суспільства на українців, включаючи опозиційну інтелігенцію. Більшість української інтелігенції продовжувала дотримуватись подвійної лояльності і аж до першої світової війни не декларувала почуття однієї, виключної ідентичності у Галичині³². Асиміляційний натиск поляків на українців у Галичині був також помітним, але тут поставали конфесійні бар'єри, на перешкоді ставало також відчуття соціальної та культурної зверхності поміщиків щодо селян-”русинів”.

5. Заключний висновок М. Гроха про те, що етнічні чинники набувають особливого значення, коли збігаються з соціальними, господарськими, культурними та політичними конфліктами, підтверджується на прикладі національного руху українців у Росії та Галичині³³. Важливим чинником інтеграції селян з інтелігенцією була збіжність їх інтересів у конфлікті з етнічно відмінною панівною елітою. Натомість відсутність збігу етнічного розмежування з соціальним відіграла дезінтеграційну роль.

6. Конкуренція соціальних організаційних засад (клас проти нації) згуртування була істотною у тих випадках, коли фаза Б національних рухів збігалась з добою промислової революції та формування робітничого або й соціалістичного руху. Це позначилося на національному русі українців у Російській державі.

7. Віросповідна протилежність виявилася в українському національному русі важливішою від мовної, тим більше що мови були спорідненими, набувала поширення багатомовність. Церковна організація могла становити обрамлення інфраструктури для національної організації, і священники в такому випадку становили найактивнішу групу населення у фазі Б.

8. Відносно компактне розташування населення і монолітна соціоетнічна структура, а також управління регіоном з одного кристалізаційного центру (у випадку українців Галичини) виявилися перевагою порівняно з набагато розлеглишою, структурно різноманітною, адміністративно поділеною між окремими регіонами людністю (українці Росії).

9. Українці є прикладом народу, який, проживаючи в двох різних за суспільно-політичним ладом державах, витворив два різних типи національних рухів. Формування структурно відмінних ”субнацій” і змусило українців вести об'єднанчу політику. Ця проблема ускладнювала державне будівництво в Україні в 1917 – 1920 рр. і консолідацію українського національного

руху на наступних етапах. Різниця між західною і східною частинами України знайшла вияв і в сучасних національних змаганнях українців.

Переклав з німецької М. В. Кірсенко

- 1 Rudnytsky I. L. The Ukrainians in Galicia under Austrian Rule // Markovits, Andrei S. and Frank E. Sysyn. Nationbuilding and Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia. - Cambridge, Mass.-1982. - P. 23 - 67; Bihl, Wolfdieter. Die Ruthenen // Wandruschka. Urbanitsch P. Die Habsburgermonarchie 1848 - 1918, Bd. 3 Die Volker des Reiches; Magocsi, Paul Robert. Galicia: A. Historical Survey and Bibliographic Guide. - Toronto; Buffalo; London, 1983.
- 2 Kozik J. The Ukrainian National Movement in Galicia, 1815 - 1849. - Edmonton; 1986; Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. - Edmontone; London, 1988; Himka J.-P. Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860 - 1890). - Cambridge, Mass., 1983; Himka J.-P. The Greek Catholic Church and National-Building in Galicia, 1772 - 1918 // Harvard Ukrainian Studies. - 8 - 1984. - P. 426 - 452; Himka J.-P. Priests and Peasants: The Greek Catholic Pastors and the Ukrainian National Movement in Austria, 1867 - 1900 // Canadian Slavonic Papers. - 21. - 1979. - P. 1 - 14.
- 3 Rudnytsky I. V. The Role of the Ukraine in Modern History // Slavic Review. - 22. - 1963. - P. 199 - 216; Subtelny O. Ukraine. A History. - Toronto, 1988. - P. 221 - 242, 279 - 306.
- 4 Ivancevich A. M. The Ukrainian National Movement and Russification. Ph. D. Diss. - Northwestern University, 1976; Voskobiinyk M. N. The Nationalities Question in Russian Empire in 1905 - 1907: A Study in the Origin of Modern Nationalism, with Special Reference to the Ukrainians. Ph. D. Diss. - University of Pennsylvania, 1972.
- 5 Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х і на початку 80-х років XIX ст. - К., 1974; Марахов Г. П. Социально-политическая борьба на Украине в 50 - 60-е годы XIX века. - Киев, 1981.
- 6 Kappeler A. Ein "Kieines Volk" von 25 Millionen: Die Ukrainer um 1900 // Keeine Völker in der Geschichte Osteuropas // Festschrift Gunther Stok zum 75. Geburtstag. Hg. Von Manfred Alexander, Frank Kampfer und Andreas Kappeler. - Stuttgart, 1991. - P. 33 - 42.
- 7 Історичне значення творчості Шевченка для розвитку українського національного руху ще недостатньо досліджене, й можна згадати хіба що грацію з літературознавчої перспективи // Grabowicz G. The Poet as Mythmaker. A Study of Symbolic Meaning in Taras Shevchenko. - Cambridge, Mass., 1982.
- 8 Зайончковский П. А. Кирилло-Методиевское общество (1846 - 1847). - Москва, 1959; Кирило-Методіївське товариство: У 3 т. - К., 1990. - Т. 1 - 3.
- 9 Himka J.-P. Voluntary Artisan Associations and the Ukrainian National Movement in Galicia (The 1870s) // Markovits A., Sysyn F. Op. cit.
- 10 Rudnytsky I. The Ukrainians in Galicia under Austrian Rule // Markovits A., Sysyn F. Op. cit. - P. 51; Himka J.-P. Galician Villagers; Rudnytsky I. The Ukrainian National Movement on the Eve of the First World War // East European Quarterly. - 11. - 1977. - P. 141 - 154.
- 11 Rudnytsky I. The Ukrainians in Galicia. - P. 54.
- 12 Himka J.-P. Galician Villagers... - P. 172; Hryniuk S. Peasant Agriculture in East Galicia in the late Nineteenth Century // The Slavonic and East European Review. - 63. - 1985. - P. 228 - 243.
- 13 Ієнатієнко В. Вібліографія української преси, 1816 - 1916. - Х.; К., 1930.
- 14 Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement. - P. 212 - 214; Kozik J. The Ukrainians National Movement. - P. 18.
- 15 Kohut Z. E. The Development of Little Russian Identity and Ukrainian Nationbuilding // Harvard Ukrainian Studies. - 10. - 1986.
- 16 Kappeler A. The Ukrainians in the Russian Empire 1860 - 1914 // The Formation of National Elites, ed. by A. Kappeler in a collaboration with Fikret Adamir and Alan O'Day. - London, 1991.

- 17 Kohut Z. The Development of Little Russian Identity and Ukrainian Nationbuilding. – P. 555 – 556, 559.
- 18 Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement – P. 85; Himka J.-P. Voluntary Artisan Associations and the Ukrainian National Movement.
- 19 Himka J.-P. The Greek Catholic Church and National-Building..., Himka J.-P. Priests and Peasants, Himka J.-P. The Greek Catholic Church and the Ukrainian National Movement ..., Dumin, Osyp. Die nationale Wiedergeburt der galizischen Ukraine und die Geistlichkeit // Kyrios. – 3. – 1938. – P. 75 – 78.
- 20 Himka J.-P. Galician Villagers ... – P. 85, 129.
- 21 Ibid. – P. 133 – 142.
- 22 Ibid. – P. 142.
- 23 Kappeler A. The Ukrainians in the Russian Empire, 1860 – 1914.
- 24 Himka J.-P. Galician Villagers ... – P. 90, 219, 446 – 451.
- 25 Ibid. – P. 127 – 129, 131 f.
- 26 Ibid. – P. 85 f., 90 f., 90 f., 143 f.
- 27 Ibid. – P. 151.
- 28 Grabowicz G. Province to Nation: Nineteenth-Century Ukrainian Literature as a Paradigm of the National Revival // Canadian Review of Studies in Nationalism. – 16. – 1989. – P. 117 – 132.
- 29 Himka J.-P. Galician Villagers ... – P. 174; Himka J.-P. Priests and Peasants ... – P. 6 – 7.
- 30 І.П. Химка показав, що принаймні серед досліджуваних ним кореспондентів "Батьківщини" з числа заможних селян відразу й нехтї до польських поміщиків була менш помітна, ніж до євреїв, в яких вбачали безпосередніх гнобителів і конкурентів. Водночас треба зазначити, що юдофобія в Галичині не призводила до єврейських погромів.
- 31 Hroch M. Social Preconditions of National Revival. – Cambridge, 1985. – P. 185.
- 32 Magocsi P. R. The Ukrainian National Revival: A New Analytical Framework // Canadian Review of Studies in Nationalism. – 16. – 1989. – P. 45 – 62.
- 33 Hroch M. Social Preconditions of National Revival. – P. 185 – 191.

Надійшла до редакції 15.02.1991 р.

An attempt is made to compare the Ukrainian national movement under Russian and Austrian rule during the 19 and early 20th centuries. The conclusion is that despite earlier development of the national idea among the Ukrainians in the Russian empire, only the Galician Ukrainians succeeded in creating a mass movement.

Я. Й. ГРИЦАК

ДО ГЕНЕЗИ ІДЕЇ ПОЛІТИЧНОЇ САМОСТІЙНОСТІ УКРАЇНИ

У статті досліджується генеза ідеї політичної самостійності України на основі аналізу історії "України ітредент"-и Юліана Бачинського.

В оповіданні "Вакула" Миколи Помяловського є цікавий епізод, взятий із життя Лівобережної України середини минулого століття. Дядько-вихователь перевіряє, як учень-племінник засвоїв заданий урок.

Дядько запитує племінника:

– Хто найгірший на світі?

- Диявол.
- А по дияволі?
- Мазепа¹.

Цей епізод дуже влучно характеризує загальне ставлення, яке було характерне для значної частини російського (і не лише російського) населення до питання про політичну самостійність України. Природне право кожного народу на самовизначення стосовно українців вважалося настільки нереальним, непотрібним та надуманим, що трактувалося з боку панівних класів панівних націй, як "австрійська", "німецька" або "польська" інтрига. В основі такого ставлення до "южнорусского сепаратизма" ("мазепинства") лежать не лише геополітичні міркування, але й певний стереотип у суспільній психології, стереотип меншовартості усього українського, який до кінця не вжитий ще й тепер.

Зрозуміло, що за таких умов українцям потрібні були особливі енергія, вміння і прагнення, щоб довести своє право на окремішнє існування. І при цьому не лише сусідам, а передусім самим собі. (Застережуся одразу, що тут маю на увазі лише ідеологічну сторону справи, а не практичну, тобто побудову суверенної національної держави. Остання ще й досі залишається актуальною метою українського руху.) Формування ідеї політичної самостійності України мало справді революційне значення. Воно було пов'язане з такими драматичними подіями, особистими колізіями та гострими сутичками між різними українськими і неукраїнськими силами, що, напевно, можна написати цілий напівпригодницький роман, а не лише наукове дослідження. Але полишаючи те, що належить робити письменникам, хочу запропонувати спробу наукового аналізу проблеми генези ідеї політичної самостійності в українському русі. Серед праць, де тією чи іншою мірою розглядалося це питання, особливо варто відзначити передмову В. Дорошенка до третього (берлінського)² видання "України ігредент-и" Ю. Бачинського, блискуче ессе І. Лисяка-Рудницького про ідеологічних попередників Четвертого Універсалу Центральної Ради³ та статтю канадського дослідника українського походження І.-П. Химки⁴. Остання робота і тематично, і хронологічно найближче стоїть до запропонованої проблеми, тому вона становитиме як би відправну точку для нашого дослідження. Нові можливості для розкриття цієї теми дає звернення до мемуарної літератури та особистих рукописних фондів, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові (далі: ЦДА України у Львові). Особливу цінність з огляду на це становлять

матеріали фондів В. Охримовича (Ф. 372), М. Павлика (Ф. 663) та Ю. Бачинського (Ф. 683).

Важко з точністю до року визначити, з якого часу бере свій відлік ідея політичної самостійності України. Лідери української революції 1917 – 1920 рр., проголошуючи створення української суверенної держави і вкладаючи свою невтомну працю у реалізацію цієї ідеї, покликалися на традиції національно-визвольних змагань XVII – XVIII ст., уособленням яких були фігури двох козацьких гетьманів – Богдана Хмельницького та Івана Мазепи. Однак в останні роки в українській історичній науці за рубезем з'явився ряд досліджень, автори яких, виходячи з аналізу конкретних реалій XVII – XVIII ст. у ширшому, загальноєвропейському контексті, відмовляють обом гетьманам у праві називатися предтечами самостійницького руху⁵. Я не буду зачіпати це питання, оскільки воно залишається відкритим для дискусії і вимагає окремого дослідження. З другого боку, Василь Подолинський, автор маловідомого твору української політичної думки "Слово перестороги", відзначав існування серед українців Галичини під час революції 1848 р. самостійницької течії. Але він не уточнював, кого саме з політичних діячів він мав на увазі, і в яких рамках ця течія передбачала самостійність українського народу, а отже, залишається невідомим, чи йшлося про федеративну програму, а чи про політичну самостійність⁶. Принаймні жодна з існуючих в Галичині у 1848 р. русько-українських сил не піднесла ідею утворення незалежної української держави.

Ця ідея в українському русі утвердилася майже п'ятдесятьма роками пізніше, і саме про цей відтинок часу йтиметься в статті, точніше, про останнє десятиріччя XIX ст. – приблизно від 1889 – 1890 до 1899 – 1900 рр. Власне на цей період припадає генеза ідеї політичної самостійності України у сучасному розумінні.

Тут необхідні певні додаткові пояснення. В принципі, з психологічного погляду, може не існувати різниці між тим, що ми називаємо національною свідомістю членів українських братств кінця XVI – початку XVII ст. і членів товариств "Просвіта" у кінці XIX – на початку XX ст. Принципова різниця полягає не в ідеях і відповідних психологічних стереотипах, а в соціальних характеристиках носіїв цих ідей. З часів Французької революції кінця XVIII ст. таким носієм стала нація як "суверенний народ", як народ, якому належить право мати власну державу, навіть якщо він не мав її або втратив у далекому чи недалекому минулому⁷. Нації як нові соціальні категорії почали формуватися лише у XIX ст., тому деякі історики навіть вважали, що процес

творення націй є найважливішою характерною рисою минулого століття. Важливо зрозуміти, чому формування націй припало саме на ХІХ ст. Якщо коротко, нації є продуктом розпаду старого суспільства і трансформації його в модерне. У результаті індустріалізації, дії певних політичних й ідеологічних чинників виникає новий тип зв'язків між членами тої чи іншої спільноти і, відповідно, нова система поглядів на суспільство. Для успішного завершення процесу формування нації потрібні щонайменше два фактори:

1) суб'єктивна потреба все зростаючого числа людей знайти новий об'єкт своєї соціальної ідентифікації після втрати традиційних соціально-політичних зв'язків: з селом, поміщиком, цехом та ін.;

2) об'єктивний факт розширення взаємодій віддалених регіонів з розвитком системи транспортних зв'язків, формуванням ринку, індустріалізацією, заходами органів державної влади. Всі ці процеси ведуть до активізації територіальної і соціальної мобільності і збільшення соціальної комунікації⁸.

Власне, соціальна комунікація у вигляді мережі громадських організацій, національної преси, шкіл та ін. у межах певного історичного регіону, заселеного потенційними представниками нації, є мовби кістяком, на якому розвивається живе тіло нації. Ми повинні змиритися з тим, що у принципі нема жодного задовільного означення нації. Як зауважив наприкінці минулого століття один із теоретиків з питань національних процесів Вольтер Бейджгот, "ми знаємо, що це (нація. – Я. Г.) таке, поки нас не питають про це, але ми не можемо швидко пояснити або визначити її". На жаль, за останніх сто років ситуація у науці майже не змінилася. Дуже важко знайти критерії, які дозволили б з певністю сказати, в якому моменті потенційна протонація перетворюється у власне націю. Можна запропонувати такий вихід. Нація проявляє себе як велика спільність людей, що свідомі своїх спільних політичних, господарських та культурних інтересів. Зрозуміло, що найкраще ці інтереси може представити та захистити національна держава. Тому на емпіричному рівні ознакою нації є або наявність національної держави, або масовий політичний рух за її створення.

Отже, висунення ідеї політичної самостійності є до певної міри ознакою того, що нація або вже сформувалася, або процес її формування завершується. Поява ідеї політичної самостійності здебільшого можлива лише на завершальному етапі формування націй. Отже, зрозуміло, що ідея виникає досить пізно, і це підтверджується досвідом як українського націо-

нального руху, так і рухами інших, так званих недержавних, народів. Проголошення постулату політичної самостійності було якісним стрибком у розвитку ідеології українського руху, його переходу від культурно-соціальних до суто політичних ідей⁹. Цей перехід виражав загальну тенденцію у формуванні "національних рухів" недержавних народів. У 1870 – 1918 рр. національні рухи еволюціонували у напрямі визнання пріоритету політичних прав. В цей час етнокультурні критерії нації витісняються політичними, національне самовизначення все частіше ототожнюється з створенням незалежної держави¹⁰.

Тепер щодо конкретних подій, пов'язаних з генезою ідеї політичної самостійності України. В українській політичній думці ХІХ ст. панувала ідея автономії України у складі слов'янської федеративної держави. Гасло автономно-федеративного устрою України, за словами Михайла Грушевського, "не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадської праці"¹¹. Вперше воно було проголошено декабристами – членами Товариства з'єднаних слов'ян (1823), а згодом стало основою програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства (1845 – 1847), політичної концепції Михайла Драгоманова, абсолютної більшості політичних партій з Наддніпрянської України перших трьох універсалів Центральної Ради (червень – листопад 1917 р.)¹².

Центральну роль у розвитку федеративної концепції відіграв Михайло Драгоманов: у його працях вона знайшла найбільш аргументований, розгорнутий і систематичний виклад. Але помиляються ті дослідники, які вважають, що федералізм був кінцевою метою політичних поглядів Драгоманова. Насправді такою метою було утвердження анархії (або "безначальства", як це слово перекладав на українську мову сам Драгоманов). При тому анархія не в побутово-вульгарному розумінні цього слова, як загальне безладдя та війни всіх проти всіх, а як модель суспільства, в якому відіме будь-який державний примус і члени якого навчатися управляти ним самі, без посередництва державних інститутів. Однак Драгоманов був надто серйозним реалістом, щоб вірити у можливість здійснення цієї моделі на практиці. Він порівнював ідею анархії зі спробою інженерів усунути силу тертя з машинного механізму, що є цілком неможливим. На практиці Драгоманов виступав за федералізм як форму правління, що забезпечує максимальні права кожної окремої людини, і відкидав будь-які права авторитарності.

М. Драгоманов був послідовним противником теорій, що на

практиці вели б до створення великих централізованих державних утворень. На цьому ґрунті він активно критикував і марксистську теорію. Політичним ідеалом Драгоманова була федеративна побудова суспільства, найкращим втіленням якої він вважав тогочасний державний лад Англії і Швейцарії. Тому він заперечував потребу створення самостійної української держави, висуваючи натомість програму федералізації Російської й Австро-Угорської імперії¹³. Однак якщо Драгоманов у женецькій еміграції заперечував потребу створення самостійної держави, то його союзники в Україні взагалі заперечували потребу будь-якої політичної програми українського руху. Після Емського указу Олександра II (1876), що зводив нанівещь можливості легальної національної роботи, Стара Київська громада поступово перейшла на позиції аполітичного культурництва. З цієї причини у 1886 р. вона розійшлася з М. Драгомановим, вважаючи його діяльність шкідливою. Погляди громадивців найкраще відбивають слова одного з її лідерів Павла Житецького. Коли молоді студенти, члени драгоманівського гуртка при Київському університеті, звернулися до нього із запитанням "що робити?", то почули таку відповідь: "Якщо хочете працювати для українського народу, ставайте першорядними вченими й пишіть ващі праці по-українському. Тоді поневолі й чужі вивчатимуть українську мову, щоб знайомитися з вашими працями. А тепер найкорисніше для української ідеї – це український театр". Як свідчили пізніше учасники цих подій, старі "українофіли" з Київської громади тремтіли перед усім нелегальним, а ще більше перед політичним¹⁴.

Зі складу Старої Київської громади виділилися драгоманівські гуртки – "старший київський гурток політиків" (1886 – 1891) та "наймолодший гурток політиків" (1888 – 1896). Вони прагнули підняти український рух до активної організованої політичної боротьби у співпраці з іншими поневоленими народами Російської імперії. У першій половині 1890-х рр. обидва гуртки намагалися оформитися в окрему партію, щоб відвернути українську молодь від російських есерів і соціал-демократів¹⁵. Молодіжні "гуртки політиків" ставили питання про необхідність модернізації ідеології українського руху. Однак вони теж заперечували ідею національної державності. "Нам же, скажемо відверто, – писав К. Арабажин, – не треба України ні шляхетської, ні польської, ні буржуазної. Ми не думаємо заводити й свого власного державного централізму, і не втішатиме нас те, який держиморда потягне нас в котузку, і на якій він мові розкаже нам, що права чоловіка не про нас писані"¹⁶. Ці погляди, як згадував пізніше Павло Тучапський, були характе-

рними для всієї тогочасної української політизованої молоді з Наддніпрянської України.

Наприкінці 1880-х рр. з лав Старої Київської громади виділилася ще одна фракція з політичною орієнтацією – так звані австрофіли на чолі з В. Антоновичем та О. Кониським. Однак їхня орієнтація не була пов'язана з активною політичною діяльністю. Надії на позитивне розв'язання українського питання вони покладали на можливість війни Австрії з Росією. "Австрофіли" прагнули через посередництво галицьких "народовців" схилити на свій бік керівні кола Австрії, а в Галичині – пануючу польську шляхту, і таким чином добитися реалізації певних національно-культурних прав¹⁷.

Незалежно від цих груп влітку 1891 р. на Наддніпрянській Україні виникло Таємне Братство тарасівців. До нього входили студенти та молоді інтелігенти І. Липа, М. Михновський, М. Коцюбинський, Б. Грінченко, В. Самійленко та ін. У програмі та діяльності братства чітко простежувалися самостійницькі тенденції¹⁸, однак тарасівці відкидали навіть можливість постановки питання про політичну самостійність України. "Україна, – писав на початку 1890-х рр. Борис Грінченко, – поділена тепер проміж трьома державами (Росія, Австрія, Угорщина) і давно збулася всіх автономічних своїх форм. Тепер вона стоїть у такому становищі, що ні про які заміри політичного змісту їй не можна й думати, і всякі мрії в такому напрямку були б настільки кумедним донкіхотством, що нічого oprіч сміху або докору не могли б викликати серед патріотичної української інтелігенції, хоч би й з'явилися". Реальних результатів своєї діяльності тарасівці сподівалися досягти за умов, якщо Україна залишиться частиною російської держави¹⁹.

Таким чином, на початку 1890-х рр. більшість існуючих в українському таборі сил не висувала тезу політичної самостійності, хоч, здавалося, обставини розвитку українського руху штовхали його до неминучої політизації. Наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр. українське питання раптово пролунало в загальноєвропейському політичному контексті. У січні 1888 р. у берлінському журналі "Gegenwart" з'явилася стаття німецького філософа Едуарда фон Гартмана, у якій пропагувалося утворення з українських земель "Київського королівства" з метою послаблення Росії. Висловлювалося припущення, що появу статті інспірував сам Бісмарк. Ідея утворення "Київського королівства" викликала певний резонанс серед австрійських, німецьких і російських політичних сил²⁰.

З другого боку, на скликаній у Львові Клубом руських послів спільній нараді представників народовської і москвофільської

партії (25 березня 1890 р) зазначалось, що причиною "сумного стану русинів" є "недостача одної ясної для всіх русинів обов'язуючої програми". Одним з пунктів такої програми, згідно з рішенням наради, мала бути вимога розділу Галичини на східну (українську) і західну (польську) частини. Відродження цього постулату, який вперше висунули ще діячі Головної руської ради 1848 р., як і проєкт Гартмана, викликали відгук серед австрійських, німецьких і польських політиків²¹.

Однак ні один, ні другий проєкт не знайшли відповідного розвитку в українському національному русі. Щодо ідеї Гартмана, то найбільш цікавою є, на нашу думку, реакція І. Франка, висловлена ним у політичному оглядові, надрукованому у львівському часописі "Правда", який претендував на роль всеукраїнського видання. В 1889 р. Іван Франко полемізував з поширеним серед галицької громадськості поглядом, що стаття Гартмана знаменує корисний поворот у позиції європейських сил стосовно української справи. "А те, що Бісмарк з своїм Гартманом, що мадяри інколи інтересуються нами... Боже мій, ото честь, ото радість для ягняти, що вовк ними інтересується. Мені здається, що той інтерес Бісмарка і его креатур повинен би ще радше приймати соромом, як найліпше свідощтво нашої безсилості. Хто нами інтересується в Європі, той чинить все тільки з погляду на Росію і на те, як ускладаються его взаємини з Росією. Треба Росії пригрозити – бух! являється на сцену Русин, впливає Київське князівство або й Польша в давніх границях (для Бісмарків се зовсім все одно!)"²². І. Франко висловлював свій жаль з приводу того, що на великій шахівниці європейської політики українці "не є навіть нікчемною пішечкою", і акцентував свою увагу на потребі перетворити український народ на реальну політичну силу. Але він навіть не вважав за потрібне всерйоз обговорювати ідею, і його мовчання у даному випадку є висловленням певної позиції. Що ж до ідеї відокремлення українських земель у політичне утворення в складі Австрійської імперії, то вона була похована в листопаді 1890 р. після заключення народовською партією за ініціативою київських "австрофілів" угоди з адміністрацією Галичини і проголошення так званої "новоєри" в польсько-українських відносинах.

Серед існуючих в українському русі течій лише одна обіймала принципово самостійницькі позиції і своєю активністю зробила справжній переворот в українській політичній думці. Йдеться про так званих молодих радикалів або, як вони самі себе називали, "студентську групу державників", котрі були

соціалістами-марксистами і українськими націоналами, звучи себе "націонал-радикалами"²³.

Мемуарна література традиційно відносить до "молодих" радикалів Ю. Бачинського (1870 – ?), В. Будзиновського (1868 – 1935), С. Вітика (1876 – ?), М. Ганкевича (1869 – 1939), О. Колессу (1867 – 1945), Є. Левицького (1870 – 1925), В. Охримовича (1870 – 1931)²⁴. Однак перелічені діячі становили лише верхівку групи, особовий її склад був значно ширший.

"Молоді" радикали були ініціаторами утворення Русько-української радикальної партії (РУРП) – першої сучасної української політичної партії, яка у своїй діяльності прагнула проводити три принципи – захист інтересів українського селянства Галичини, захист національних інтересів українського населення і пропаганду ідей наукового соціалізму. Власне, перші два принципи погано узгоджувалися з третім, тому все перше десятиліття діяльності РУРП сповнене гострими внутрішньопартійними суперечками з питань, як поєднати непоєднане. Хоч "молоді" радикали були надзвичайно активними і спочатку становили навіть більшість у партії, однак кермо партійного керівництва міцно тримали "старші" радикали, насамперед Іван Франко та Михайло Павлик. Будучи учнями і послідовниками Драгоманова, вони поділяли в принципі скептичне ставлення до марксизму (пізніше в Франка воно навіть переросло у відверто вороже), а тому легко відмовлялися від проголошених у програмі РУРП принципів наукового соціалізму заради досягнення практичних цілей селянського та національного рухів. Але разом зі скептичним ставленням до марксизму "старші" радикали перейняли від Драгоманова і негативне ставлення до ідеї централізованої держави.

Натомість "молоді" радикали, хоч також свого часу відчували вплив Драгоманова, не поділяли драгоманівського трактування соціалізму та критично оцінювали соціалістичну літературу, яку він видавав. "Українська література, – писав В. Будзиновський, – не могла дати українцеві ніякої політичної освіти. "Громада" * не мала того політичного матеріалу, який цікавив би українця. Хто годен був дочитати до кінця прескучну "Вільну спілку" [Драгоманова. – Г. Я.], той лиш хитав раменами"²⁵.

"Молоді" радикали репрезентували в українському таборі марксистську течію, яка, в свою чергу, належала до європейської традиції так званого класичного марксизму. Ця традиція мала три специфічні риси. Насамперед вона набула поширення

* Журнал, який видавав М. Драгоманов у Женеві в 1877 – 1881 рр.

лише у Центральній і Східній Європі. По-друге, "класичний марксизм" розвивався лише левний період – з кінця XIX ст. до 30-х рр. XX ст. Більшість його представників була репресована Сталіним та Гітлером (з числа "молодих" радикалів цю долю розділили Ю. Бачинський та С. Вітик, які у 1920–1930-х рр. виїхали в радянську Україну і безслідно зникли у системі ГУЛАГу). Третью характерною рисою класичного марксизму була його схильність до трактування переважно історичних, політичних та економічних питань, на противагу від переважно філософських уподобань західноєвропейських марксистів²⁶. "Молоді" радикали намагалися розв'язати українське національне питання з позицій марксистської методології. Ця спроба полягала у формулюванні постулату політичної самостійності. Хоч це звучить парадоксально, але факт залишається фактом: першими українськими державниками-самостійниками були марксисти.

Існувала принаймні одна причина, що дозволяла використовувати марксизм для обґрунтування політичних прав українського народу: хоча марксизм і проголошував майбутнє відмирання держави, але він розглядав процес творення централізованих держав як прогресивний, а до того стверджував особливу роль державних механізмів після перемоги соціалістичної революції і встановлення так званої диктатури пролетаріату.

Перший етап утвердження ідеї політичної самостійності України (1890–1895) набрав характеру гострого внутрішньопартійного конфлікту між старшими радикалами – "драгоманівцями" і молодшими радикалами – "марксієвцями". Однак боротьба була нерівною. "Старші" радикали володіли всіма важелями партійної влади, у тому числі й редакціями партійних періодичних органів.

"Молоді" радикали не мали навіть змоги відстоювати і популяризувати свої ідеї на сторінках радикальних видань, оскільки їхні твори проходили через сувору цензуру Франка і Павлика. Ситуація особливо ускладнилася у 1892 р., коли Павлик, щоб уникнути атак "молодих", які вчилися і жили у Львові та Відні, перевів видавництво "Народ" у Коломию.

Особливо чітко виявилася різниця між двома поколіннями українських соціалістів у підходах до національного питання. На I з'їзді РУРП (жовтень 1890 р.). В. Будзиновський запропонував включити у максимальну частину програми вимогу створення власної національної держави, а у мінімальну – пропозиції про розподіл Галичини на східну (українську) і західну (польську) частини. Заперечивши йому, І. Франко зауважив, що поділ Галичини взаємно ослабив би сили українського і польсь-

кого демократичного рухів у боротьбі проти спільного ворога – польської шляхти²⁷.

Запропоновані у програмі шляхи розв'язання спірних питань не могли задовольнити "молодих" радикалів. На початку грудня 1890 р. збори віденських радикалів за пропозицією В. Будзиновського направили українському суспільству відкритого листа, в якому аргументувалося державне право українського народу. Лист був підписаний В. Будзиновським, І. Гриневецьким та ще сімома членами українського студентського товариства "Січ". Цю ж ідею В. Будзиновський пропагував на загальному вічі галицьких українців у Відні 18 грудня 1890 р., скликаному для обговорення політики "нової ери". Виступ був схвально сприйнятий присутніми²⁸. Нарешті, у лютому 1891 р. віденські радикали завершили дискусію з питання перегляду програми радикальної партії і вислали в редакцію "Народу" проект нової програми "За радикальну колегію у Відні", підписаної В. Будзиновським та І. Гриневецьким²⁹. Автори проекту пропонували нову економічну програму, побудовану на засадах наукового соціалізму. Нова програма, зокрема, передбачала перетворення суспільства у централізовану національну державу, яка була б єдиним власником засобів виробництва. Проект містив вимогу про поділ Австрії на національно-адміністративні території, а щодо українських земель – об'єднання Східної Галичини з Північною Буковиною в самостійну централізовану українську державу, "оскільки се дається досягнути на дорозі правній без порушення цілості Австрії". Як крок до майбутнього об'єднання всіх українських земель висувалася вимога запровадження митної унії з Росією для економічного об'єднання Галичини з Наддніпрянською Україною.

Публікація проекту викликала пошвавлену дискусію в радикальному таборі. Редакція "Народу" в особі І. Франка та М. Павлика назвала програму віденських радикалів "нісеніницею", заснованою на "фікції державності, а посередньо на інтересах тих верств, котрі в разі заведення самостійної руської держави в першій лінії з неї би користали, коли тим часом доля робочого люду в такій самостійній державі могла би навіть погіршитися ... Чи "радикали" віденські не думають, що коли би як-небудь закроювалося на узискання прав, наприклад корони короля Данила, то на ту корону найшли би ся компетенти в першій лінії в рядах князів Саліг, Чарториських, Дідушицьких і т. п."³⁰. Своє негативне ставлення до ідеї національної державності висловили М. Драгоманов та О. Терлецький³¹. В. Будзиновський та Є. Левицький під час перебування М. Драгоманова у Відні на початку 1890-х рр. спробували схилити його

на свій бік і у такий спосіб зміцнити свої позиції. Однак після першої зустрічі, яка була невтішною для "молодих" радикалів, ці спроби більше не повторювались³².

У 1893 р. "молоді" радикали зробили нову спробу винести на обговорення питання про політичну самостійність України. Ю. Бачинський (єдиний, хто на I з'їзді РУРП повністю солідаризувався з позицією В. Будзиновського щодо поділу Галичини)³³ вислав до редакції "Народу" серію статей під загальною назвою "По поводу еміграції". Така назва мала приспати пильність не лише "старших" радикалів, але й усього галицького суспільства. "Я знав, що виступити перед українською публікою, у той час, відразу, без різних вступних, приговорних оговорок, з думкою про українську державу, се значить – виставити себе на сміх, і я мусів добратися до неї підступом. Так я зачав від справи, яка тоді дуже зворушила галицьку суспільність і її заінтересувала – від наглого зриву еміграційного в кількох галицьких повітах на Поділля, до Росії в 1891 р", – згадував пізніше Ю. Бачинський. Цей матеріал склав перші розділи його роботи "Україна ingredienta". М. Павлик, не підозрюючи, що в статтях буде порушене питання про політичну самостійність України, дав згоду на друкування. Однак йому довелося забрати слово назад, коли після публікацій перших частин "України ingredient-u" Ю. Бачинський надіслав до редакції решту своєї роботи³⁴. У середині 1893 р., коли Павлик одержав весь рукопис роботи Бачинського, у нього в Коломиї перебував І. Франко. "Оба ми найшли, – писав згодом Павлик, – що стаття Ю. Бачинського надто многословна та доктринерська, на соціально-демократичний лад, без студій реального ґрунту, особливо русько-українського. Через те, власне з огляду на вагу справи, ми не могли взяти на себе відповідальність за опублікування всієї статті у "Народі"³⁵. Павлик назвав "Україну ingredient-y" "філософією без фактів", а Франко – "філософією, utagajaca zdrowemu rozsądku"³⁶.

У 1893 – 1894 рр. співвідношення сил у РУРП починає поступово змінюватись на користь "молодих". Допомога прийшла від групи київських драгоманівців на чолі з М. В. Ковалевським, які надавали фінансову підтримку "Народові". Кияни були дуже незадоволені тим, як М. Павлик редагує журнал. У липні 1893 р. М. В. Ковалевський запропонував "марксівцям" висунути умови, згідно з якими вони могли б працювати у редакції "Народу". "Молоді" радикали вимагали, щоб їх матеріали друкували в журналі без огляду на редакційне право М. Павлика, в тому числі – й "Україну ingredient-y" Ю. Бачинського. У листі від імені редакції І. Франко відхилив усі пункти вимог і відмо-

вив "молодим", за винятком В. Охримовича, у співпраці з редакцією "Народу". У відповідь марксівиці у повному складі вийшли з редакційного комітету. Конфлікт між двома поколіннями українських соціалістів досяг найвищого напруження³⁷. В. Будзиновський не вітався при зустрічі з Франком, а Франко у приватній розмові висловив припущення, що Будзиновський кінчить життя у львівській божевільні на Кульпарківській вулиці³⁸.

Врешті-решт боротьба між "старшими" і "молодшими" радикалами за видання завершилася тим, що 20 березня 1895 р. М. Павлик відмовився від редагування новоствореної газети "Громадський голос" на користь В. Будзиновського³⁹. Після смерті М. Драгоманова київські радикали передали В. Будзиновському редакцію нового партійного видання – газети "Радикал", з припиненням виходу видань "старих" радикалів – "Народу" і "Хлібороба" – вся партійна преса опинилася в руках "молодих"⁴⁰.

Водночас з посиленням позицій всередині партії "молоді" радикали здобули ще одну перемогу. У 1894 р. Ю. Бачинський вислав М. Драгоманову рукопис "України ігредент-и", розраховуючи, що в разі позитивної оцінки він зможе надрукувати статтю. Але надії автора "України ігредент-и" виявилися марними: М. Драгоманов гостро розкритикував роботу як за використання марксистської методології, так і за спосіб подачі окремих фактів⁴¹. Після такого різкого суду Ю. Бачинський майже розпечався з надією опублікувати свою працю. Однак восени 1895 р. він зустрівся з Д. Лук'яновичем, який розпочав видання серійної "Універсальної бібліотеки". Після досягнення домовленості з автором, заручившись фінансовою підтримкою, Д. Лук'янович видав "Україну ігредент-у" як шосту книжку "Бібліотеки"⁴².

Іншою подією стало включення тези про політичну самостійність України у програму радикальної партії. На IV з'їзді РУРП (29 грудня 1895 р.) розглядався проект нової програми партії, підготовлений В. Будзиновським. Ю. Бачинський запропонував з'їздові включити до проекту загальну частину, в якій конкретизувалась кінцева мета про конечність боротьби – політична незалежність українського народу. Пропозиція Бачинського викликала надзвичайно мляву дискусію, Франко мовчав, а Павлик, зауваживши, що пропозиція Бачинського йде врозріз з поглядами Драгоманова, запропонував не приймати положення про політичну самостійність України, не порадившись спочатку з драгоманівцями з "російської України". Пропозиція Павлика викликала приступ люті у Бачинського. Він запротес-

тував проти того, що галичанам відмовляють у праві виявляти свої думки в справах, що стосуються усього українського народу.

"А щодо наддніпрянців, – говорив він, – то коли б ждати, поки вони піднесуть клича на боротьбу за політичну незалежність українського народу, то будете ждати на нього ціле життя і не діждетесь його". Свій виступ Ю. Бачинський закінчив погрозою, що за 1 – 2 тижні з'явиться друком "Україна irredenta", широкий загал зможе її отримати. І коли той загал довідається, що з'їзд радикальної партії відкинув постулат політичної незалежності, то партія себе скомпрометує. Промова Бачинського зрушила дискусію з мертвої точки. К. Трильовський підтримав Бачинського у тому, що галичани не повинні просити дозволу у наддніпрянських українців на проголошення гасла політичної самостійності. Остаточо справу рішив С. Данилович. Він зазначив, що з'їзд дійшов справді історичного моменту. "Боротьба за політичну незалежність українського народу! Українська держава! Століття України дивляться в сій хвилі на нас і ждуть, що ми скажемо! Зрозуміймося і покажем себе зрілими". Промова Даниловича викликала бурю оплесків, і пропозиція Бачинського була прийнятою без дальшої дискусії, "серед гучних оплесків і загального одушевлення" ⁴³.

Ю. Бачинського чекав ще один приємний сюрприз. Після виходу з друку багатостраждальної "України irredent-и" він з тривогою чекав на появу рецензій. Він розіслав книжку у редакції українських газет і журналів, однак навколо неї ніби існувала змова мовчаня. "Місяць уже минув, – писав Ю. Бачинський до В. Охримовича, – а ті часописи й слівцем не спінули про мою книжку. Можна б собі подумати (на їх оправданє), що книжка моя найменшого для них або їх читателів не має інтересу, або єї так слабо написано, – то й не варто о ній хоч що-небудь писати... Мені люди порадили не чекати на добру волю наших "критичних людей" і самому впрост до них звернутися. І я звернувся до Франка, але той категорично заявив, що він нічого не буде писати про мою книжку. Звернувся до него Будзиновський, то і йому він те саме відповів" ⁴⁴.

Бачинський роздумував довго, чи віднести "Україну irredent-y" на руки Франкові, чи вислати поштою до видаваного ним і його дружиною Ольгою журналу "Жите і слово". Нарешті він вирішив піти до нього, приготувавшись до гострої розмови про проблему української державності. Але вийшло зовсім інакше.

Ольга Франко зустріла його здивованим вигуком: "А-а, Бачинський! То ви?! Я читала вашу "Україну irredent-y", та ж це

книга, що появляється раз на сто літ!". "Приємно вражений таким компліментом, – згадував пізніше автор "України ingredent-и" – привітався я з нею і з Франком – і давно-давно не було між мною і Франком і його дружиною такої щирої і доброї розмови, як тоді" ⁴⁵.

У розмові з Будзиновським Франко заявив, що хоч багато в чому не погоджується з Бачинським, але мусить визнати, що книжка написана з великим талантом ⁴⁶. Рецензія І. Франка з'явилася в книзі "Жите і слово" за 1896 р. Але тепер його оцінка була протилежною тій, яку він висловлював два роки тому. Розкритикувавши доктринерство і догматизм Ю. Бачинського при аналізі економічного розвитку України, він розцінив цю книжку, "як факт нашого політичного життя, як прояв національного почуття і національної свідомості", і висловлював надію, що із зростанням популярності ідеї політичної самостійності України "справа ся вийде на порядок денний політичного життя Європи і не зійде з него, поки не осущиться". Рецензія І. Франка на книгу Ю. Бачинського знаменувала важливі зміни у розстановці сил у радикальному таборі. Відмовившись від федеративної концепції М. Драгоманова, І. Франко став поборником ідеї політичної самостійності України і тим самим посилив позиції "молодих" радикалів-"державників".

Виникає, природно, питання: у чому причина такої стрімкої Франкової еволюції у поглядах на політичне майбутнє українського народу?

Згідно з традиційним поясненням, причина полягає в тому, що після смерті Драгоманова (25 червня 1895 р.) І. Франко звільнився від його ідейних впливів, відмовився від федеративного плану і перейшов на самостійницькі позиції ⁴⁸. Однак такий аргумент викликає одразу декілька заперечень. По-перше, ступінь ідейної залежності Франка від Драгоманова навряд чи варто перебільшувати. Франкові часто вдавалося проводити самостійну лінію ще за життя свого політичного наставника. Варто передивитися хоча б їхнє листування, щоб переконатися, як часто перепадало Франкові від Драгоманова за відступництво і зраду, як він вважав, певних принципів. По-друге, сам Драгоманов наприкінці життя відчував слабкість федеративної позиції, застерігаючи, що він не є принциповим противником "сепаратизму", однак не бачить в українському русі жодної сили, здатної реалізувати цю ідею ⁴⁹. Як припускає Ю. Бачинський, якби Драгоманов прожив ще декілька років, він теж перейшов би на самостійницькі позиції ⁵⁰.

Детально пояснює причини зміни поглядів старшого покоління українських спеціалістів у питанні про політичну само-

стійність України Іван-Павло Химка. На його думку, протягом останніх десятиліть ХІХ ст. український рух перестає існувати як діяльність невеликої групи інтелектуалів і перетворюється на політичну силу. Наприкінці 1890-х рр. якісні зміни в житті української нації були настільки значними, що навіть старі радикали змушені були визнати необхідність зміни політичних орієнтирів національного руху. Ідея української держави залежала, отже, від існування української нації як функціонального соціального організму ⁵¹.

Таке пояснення є задовільним, оскільки воно дає можливість з'ясувати причини ідейної еволюції Івана Франка протягом більш тривалого проміжку часу – з кінця 1880-х і до початку 1900-х рр. Дійсно, відізвавшись на статтю Гартмана, він писав про нереальність розрахунків на серйозну політичну перспективу українського руху: "Коли ми досі є в значній мірі тільки племенем, а не народом (т. є. свідомою своєї відрубності і єдності одиницею етнічною), то ніяка констеляція [йдеться про розстановку європейських політичних сил. – Я. Г.] не здужає зробити нас народом" ⁵². А вже у статті "Поza межами можливого" (1900) він відстоює цілковиту правомірність постановки питання про політичну самостійність як кінцеву мету українського руху. З плином часу прийшло нове відчуття сили українського руху, а отже, реального обсягу його можливостей.

Але такий спосіб пояснення не дозволяє зрозуміти безпосередні причини, які протягом одного-двох років змусили Івана Франка докорінно переглянути свою позицію. Перш ніж перейти до розгляду цих причин, треба зробити ряд попередніх зауважень. Й Іван Франко, і "молоді" радикали належали до соціалістичної течії в українському таборі; як й інші українські соціалісти, вони прагнули поєднати у своїй діяльності соціальні і національні мотиви. Ще про діячів Старої Київської говорили, що вони носять в одній кишені "Кобзар" батька Тараса, а в другій – писання К. Маркса ⁵³. Цей так званий український дуалізм був характерним для розвитку ідеології українського руху. Вірність українських соціалістів соціалістичним поглядам ставила перед ними завдання такої складності, які були невідомі соціалістам "державних" націй. В одному із своїх останніх досліджень П. Магочі слушно пропонує розглядати діяльність лідерів українського національного відродження як конфлікт численних лояльностей і взаємовиключних свідомостей ⁵⁴. Стоєсно українських соціалістів кінця ХІХ – початку ХХ ст. цей конфлікт простежувався у трьох площинах. Насамперед їм треба було визначитися, яким мотивам – соціальним чи національним – має належати пріоритетне місце у розвитку україн-

ського руху? З одного боку, більшість українських соціалістів гостро відчувала свій моральний обов'язок працювати на користь національного відродження, з другого – ідеологія соціалістичного руху (в першу чергу – марксизм) вважала національне похідним від соціального і зобов'язувала своїх адептів боротися насамперед за справедливий соціальний лад, що, як передбачалося, знищить джерело національних конфліктів і приведе до відмирання нації.

По-друге, ця дилема мала ще один зовнішній вияв. Чи українські соціалісти повинні виступати разом в одній партії з соціалістами інших партій, чи намагатися дотримуватися організаційної відрубності свого руху? Згідно з теоретичними засадами соціалістичний рух повинен був розвиватися як інтернаціональна сила, єдиний фронт проти спільного ворога. Але якщо навіть провідні теоретики соціалізму не розуміли національних потреб "недержавних" народів, то чого можна було чекати від соціалістів-практиків? Становище українських соціалістів обтяжувалося, з одного боку, ідеологічними стереотипами, що панували в російському і польському суспільстві, з другого – відсутністю адекватної соціальної бази – українського промислового пролетаріату.

По-третє, характер зв'язку між соціалістичними партіями "державних" і "недержавних" народів передбачав майбутній, після перемоги соціалістичної революції, політичний устрій. Федеративний зв'язок передбачав федеративний устрій, тоді як існування окремих, відрубних соціалістичних партій створювало б умови для політичного усамостійнення "недержавних" народів (відповідно як відсутність окремих національних партій могла призвести до унітарного устрою майбутньої "соціалістичної" багатонаціональної держави). Гранично чітко суть цього конфлікту сформулювали два провідні діячі КП(б)У Сергій Мазлах та Василь Шахрай, які на початку 1919 р. зверталися до В. Леніна із зовсім не риторичним питанням: "Чи можна лишатися членом РКП і відстоювати самостійність України?"

Згідно з запропонованою методичною схемою можливості розв'язання дилеми українського соціалістичного руху (по лініях "національно-соціальне", "окрема партія – спільна партія", "унітарна федеративна самостійна соціалістична держава") мало поліваріантний характер. З усіх існуючих у кінці XIX – на початку XX ст. соціалістичних партій та груп лише дві – УСП та УСД-спілка – стали на позиції пріоритету соціального і перейшли в табір національно чужих партій (відповідно до ППС та партії російських соціал-демократів (меншовиків)). Більшість

партій залишалася на національних позиціях, відстоюючи федеративний принцип побудови соціалістичного руху і майбутньої соціалістичної держави (група УСД, РУРП (до 1895), РУП (з 1903) та УСДРП), Лише галицькі соціалісти найбільш радикально розв'язали цю дилему, дійшовши аж до проголошення політичної самостійності України. Але це було не стільки їхньою особистою заслугою, скільки відтворенням певних об'єктивних реалій.

Польсько-український конфлікт у Галичині набрав набагато виразнішого і гострішого характеру, ніж російсько-український на Наддніпрянській Україні. У Галичині наприкінці ХІХ ст. виникає масовий український національний рух, а отже, зростає обсяг національних вимог. Те, що відбувалося в останні роки ХІХ – на початку ХХ ст., самі поляки називали "українським завоюванням" Галичини⁵⁵. Реальний стан українсько-польських відносин на початку ХХ ст. набрав характеру неоголошеної громадянської війни, найгострішими виявами якої було вбивство у 1908 р. намісника Анджея Потоцького та українського студента Адама Коцка у 1910 р. Натомість у Росії, де український рух перебував під загрозою репресій, він не міг створити свою соціальну інфраструктуру і набрати масового характеру, а отже, стати реальною силою. Якщо ж додати до цього, що російське офіційне суспільство було більш відкрите для українців, ніж польське у Галичині, що росіян й українців у царській Росії не відділяла така різниця у вірі, як поляків й українців у Галичині, то стає очевидним, що для багатьох українців досить мирно можна було суміщати російську й українську лояльність, тобто мати так звану малоросійську свідомість. Російсько-український конфлікт набрав крайньої гостроти лише під час революції 1917 – 1920 рр., власне, під впливом загарбницького походу військ Муравйова на Київ на початку 1918 р. Це пояснює, зокрема, чому лідери Центральної Ради, які, до речі, були переважно соціалістами, так довго зволікали з проголошенням політичної самостійності України. Разом з розгромом більшовицькими військами Києва зазнали повного краху ілюзії щодо можливості співпраці з російськими лівими силами, а отже, федеративний план засвідчив свою повну неспроможність⁵⁶.

Натомість у Галичині вже у 1890-х рр. ставало очевидним, що суспільний конфлікт розвиватиметься не за класами, а за націями. Поряд з українською радикальною в Галичині у 1892 р. виникає польська соціал-демократична партія, яка дуже швидко заявляє про свій намір відбудувати Польщу силами галицького пролетаріату. Відносини між українським і поль-

ським соціалістичним рухом вкрай загострюються. Тому вже у 1895 р. І. Франко приходиться до сумного для себе висновку, що "поляки, все одно, чи звать себе консерваторами, поступовцями, демократами чи навіть соціал-демократами, нездужали ще й досі в своїм нутрі до разу перетравити старої шляхетської закраски..."⁵⁷. У 1897 р. на черговому партійному з'їзді він заявив: "Розваживши всі за і проти, мусимо признати, що так як тепер річ стоїть, – польські соціал-демократи є найтяжчі наші вороги"⁵⁸. А вже у 1899 р. свій вихід з радикальної партії Іван Франко мотивує тим, що він відчував себе "насамперед русином [українцем. – Я. Г.], а потім радикалом"⁵⁹. Така зміна ставлення до польського соціалістичного руху неминуче змушувала його відмовитися від ф'єдеративних планів і послужила, на нашу думку, безпосередньою причиною його переходу на самостійницькі позиції.

Але не тільки Франко зазнав еволюції в питанні про політичну самостійність. Еволюціонували і погляди частини "молодих" радикалів. Річ в тім, що спроба аргументувати постулат політичної самостійності України з допомогою марксизму не могла дати переконливих результатів. Провідні теоретики марксизму, включаючи і його основоположника, не давали однозначної відповіді на це питання. Визнаючи, що для поневолених народів національне питання є важливішим від питання соціального визволення⁶⁰, вони разом з тим заперечували будь-яку політичну перспективу для більшості слов'янських націй, в тому числі українців. На їх думку, історичне призначення "недержавних" народів полягало в тому, щоб бути асимільованими "державними" народами і розвиватися під їх впливом⁶¹. Як писав Е. Бернштейн, "це не були ніякі національні великодержавні примхи, тільки вплив цілком означеного погляду на хід і інтереси історичного розвитку"⁶².

З допомогою марксизму можна було як підтвердити, так і заперечити необхідність політичної самостійності України. Зазначимо, що у 1891 р. у Женеві з'явилася брошура О. Полінковського "О безвыходности украинского социализма", приурочена до II з'їзду радикальної партії. У ній за допомогою економічних постулатів марксизму доводилась повна безвихідь українського національного руху взагалі й соціалістичного руху зокрема.

"Молоді" радикали добре розуміли хиткість своєї теоретичної побудови. "Чи ти читав "Україну ітгедент-у"? – писав М. Ганкевич до В. Охримовича у листі 20 травня 1895 р. – Ціла стаття – то квінтесенція "прямолинейности". Товарова продукція – буржуазія і пролетаріат – воля політична в Росії – кінець Авст-

рії – буржуазія українська – радикалізм національний сеї буржуазії – etc., etc., etc. Дуже цікаво порівняти "Україну іггедент-у" з працею Полінковського "Безвыходность украинского социализма". Один і другий пишуть резолютно, певним тоном, рішучим, хоч Полінковського стиль більш вироблений, витравлений. Один і другий рішають невмолимо судьби народів, Полінковський віще обрусеніє "Польщі навіть", Юльцьо [Бачинський. – Я. Г.] бачить самостійну політично Україну. Признати їм треба, що оба "ясновидячі" люде. Оба – ученики Маркса, оба клянуться і божаться Марксом" ⁶³.

Але остаточно у "молодих" радикалів перемагала ілюзія власної правоти. "На кожний спосіб Маркс і марксизм не може відповідати за виводи Полінковського, – читаємо далі у листі. – Безталанний Полінковський нападає і на чеський сепаратизм, і на польський патріотизм, забуваючи, що недавно (в 1890) Енгельс ("автентичний інтерпрет марксизму") писав у передмові до польського перекладу однієї зі своїх брошур, що новий інтернаціоналізм пролетаріату можливий тоді, коли кожний народ буде в себе паном" ⁶⁴.

Однак "молоді" радикали помилялися у своїх надіях. Існує ряд сучасних історичних досліджень (серед них насамперед слід назвати працю українського історика-марксиста Р. Роздольського) Фрідріх Енгельс і проблеми неісторичних народів (національне питання революції 1848 – 1849 рр. в освітленні "Нової Рейнської газети"), в яких переконливо доведено, що Маркс й Енгельс були "поганими" марксистами, тому що заперечували життєздатність "недержавних" народів. Насправді ж застосування запропонованих ними критеріїв щодо українського народу мусило б привести їх до цілком протилежних висновків. Однак Маркс і Енгельс були надзвичайно сліпими і впертими, коли йшлося про слов'янські народи. Як стверджує один із сучасних істориків Як Куммінз, деякі оцінки Енгельса з цього приводу більше нагадують расизм, аніж науковий соціалізм.

У свою чергу, "молоді" радикали були "поганими" марксистами, коли посилалися на Маркса й Енгельса для аргументації власної правоти. Насправді погляди "марксівців" були ревізією Маркса, про що у цей час їх носії, очевидно, не підозрювали. Безперечно лише, що "молоді" радикали стали засновниками української версії "національного марксизму" – загальноєвропейської течії, представники якої вважають, що нації відіграють основну роль в історичному розвитку. Такий підхід насправді заперечував засади марксизму, що склалися за життя Маркса і Енгельса.

Зрештою, конфлікт між "молодими" і "старшими" радикалами завершився у 1899 р. розколом радикальної партії і виділенням з її складу УСДРП на чолі з Ю. Бачинським, С. Вітиком і М. Ганкевичем. Не всі "молоді" радикали перейшли до лав української соціал-демократії. Після IV з'їзду РУРП у їхньому середовищі теж намітився розкол. В середині 1890-х рр. від марксистської групи почав поступово відходити В. Охримович. Великий вплив на його ідейну еволюцію мали роботи І. Франка та М. Драгоманова з критикою марксизму⁶⁵.

Іншою подією, що змусила деяких "молодих" радикалів переглянути свої погляди, були сеймові вибори 1895 р. Незважаючи на перемогу декількох радикальних кандидатів, позиції партії після виборів значно ослабли. У повітах, традиційно охоплених радикальною пропагандою, в цей час РУРП втрачала популярність серед селянства⁶⁶. "... Темних хлопів приєднано до національної справи надією на матеріальні інтереси. Се була демагогія на великі розміри ... – писав В. Будзиновський. – Зискаючи хлопів під національний прапор, бо він дасть матеріальні користи, пропагандисти національної думки тим часом самі дали хлопів право покидати сей прапор в тій хвилі, коли він став приносити матеріальні втрати, і коли користь могло дати лише хрунівство"⁶⁷. Такий поворот у розвитку подій змусив частину "молодих" радикалів шукати новий спосіб аргументації політичної самостійності, відмовитися від марксистської термінології, посилаючись виключно на історичну традицію.

Ідейна еволюція В. Будзиновського, В. Охримовича та інших збіглася з організаційними заходами двох близьких між собою крил народовців та радикалів, спрямованих на створення нової масової партії. Таке угруповання під назвою Української націонал-демократичної партії (УНДП) було створене 26 грудня 1899 р. В основу економічного розділу програми націонал-демократичної партії була покладена мінімальна програма радикалів, в політичну включено вимоги поділу Галичини та політичної самостійності України. Є. Левицький, В. Охримович разом з І. Франком та М. Грушевським ввійшли до "тіснішого комітету" (управи) УНДП, а В. Будзиновський був членом "ширшого комітету".

Конфлікт між "молодими" і "старими" радикалами завершився формуванням нової структури українського політичного табору з одною центристською (УНДП) і двома опозиційними до неї партіями.

Та найважливішою заслугою "молодих" радикалів було проголошення ними ідеї політичної самостійності України. На момент включення її в нову редакцію програми РУРП (1895) ідею

не поділяло ні одне з галицьких політичних угруповань. Після цього її проголосила також газета "Robitnyk" (редактор М. Ганкевич) у 1896 р., вказуючи на політичну незалежність як один з принципів української соціал-демократії. У 1897 р. на вечорі вшанування пам'яті Т. Шевченка у Львові голова "Академічної Громади" І. Голубович проголосив політичну самостійність України найважливішим ідеалом української молоді⁶⁸. Але навіть на початку 1899 р. ця ідея ще не вкорінилася остаточно в свідомість українського суспільства Галичини. 24 березня 1899 р. група віденських студентів змушена була написати протест проти публікації у народовській газеті "Діло" статті, в якій висміювалася ідея політичної самостійності як "утопічна мрія"⁶⁹. І лише з виникненням нових партій – УНДП й УСДП – політична самостійність України, завдяки ініціативі "молодих", які перенесли цю ідею разом з собою у новостворені організації, стає головним гаслом українських визвольних змагань у Галичині⁷⁰.

Сильною стороною ідеологічних пошуків "молодих" було те, що вони не лише сформулювали тезу про політичну самостійність як кінцевий ідеал українського руху, але й змогли аргументувати її нагальну потребу. Після появи "України ігредент-и", за словами її автора, ідею політичної самостійності України "перший раз поставлено ясно і умотивовано ... і через те не являється вже утопією, як се дотепер видавалось – (приміром) при проєкті Гартмана о "Королівстві Українськім..."⁷¹. Однак теоретична хиткість позиції змусила окремих членів цієї групи відмовитись від теоретичних засад марксизму і тим самим спростила їхній вибір на користь національних інтересів свого народу. Розкол всередині руху "молодих" радикалів наприкінці 1890-х рр. дозволив закріпити ідею політичної самостійності у програми трьох основних українських партій Галичини – УНДП, РУРП та УСДП. У свою чергу, це уможливило об'єднання цих партій на спільній самостійницькій платформі у часи першої світової війни та визвольних змагань 1918 – 1919 рр.

¹ Цит. за: Світ. – 1881. – Ч. 5. – С. 91.

² Дорошенко В. Значіння "України ігредент-и" в історії розвитку української національної свідомості // Бачинський Ю. Україна ігредента. – Берлін, 1924.

³ Rudnytsky L. L. The Fourth Universal and its Ideological Antecedents // Ejud. Essays in Modern Ukrainian History. Ed. by P. L. Rudnytsky. – Edmonton, 1987. – P. 375 – 388.

⁴ Himka J.-P. Young Radicals and Independent Statehood: The Idea of a Ukrainian Nation – State, 1890 – 1895 // Slavic Review. – 1982. – Vol. 41, № 2. – P. 219 – 235.

⁵ Subtelny O. Ukraine: A History. – Toronto; Buffalo; London, 1988. – P. 133 – 134; Ejud. The Mazepists. Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. – New York, 1981; Velychenko S. I. [Rec.] Viaczeslav Lypynsky. Tvory. – Philadelphia,

1980. – Vol. 2 // Journal of Ukrainian Studies. – Vol. 5, № 2. – Fall. 1980. – P. 84.
- 6 Podolinski W. Slowo przestrogi. – Sanok, 6. p. – S. 21.
- 7 Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть // Слово. – 1991. – № 3. – С. 4.
- 8 Hroch M. How Much Does Nation Formation Depend on Nationalism? // East European Politics and Societies. – Vol. 4, № 1. – Winter. 1990. – P. 105 – 106.
- 9 Himka J.-P. Young Radicals. – P. 219.
- 10 Hobsbawm E. J. Nationality and Nationalism since 1789. Programme, myth, reality. – Cambr.; New York; Pert; Chester; Melbourne; Sydney, 1990. – P. 102 – 105.
- 11 Грушевський М. Вільна Україна: Статті з останніх днів (березень – квітень 1917). – К., 1917. – С. 5.
- 12 Rudnysky J. L. The Fourth Universal ... – P. 390.
- 13 Rudnysky J. L. Drahomanov as a Political Theorist // Ejuds. Essays. – P. 205 – 214.
- 14 Тучапський П. Л. Из пережитого. Дев'яності роки. – Х., 1931. – С. 12 – 13.
- 15 Лавріненко Ю. Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка // Сучасність. – 1971. – Ч. 5 (125). – С. 82; Тучапський П. Л. Из пережитого. – С. 131.
- 16 Арабажин К. Децо про націоналізм на Україні // Народ. – 1890. – Ч. 23 (15 падолиста). – С. 349 – 351. – Підпис: Non ego. Авторство встановлено на основі: Тучапський П. Л. Из пережитого. – С. 31.
- 17 Там же. – С. 29 – 30.
- 18 Див. Луца І. "Тарасівці" (Зі споминів) // Письмо з Просвіти. – 1922. – Ч. 11 – 12 (1 марта). – С. 91 – 92; Самійленко В. З українського життя в Києві в 80-х роках XIX ст. // Нова Україна. – 1923. – Ч. 1/2. – С. 105; Profession de foi молодих українців // Правда. – 1893. – Т. 18, вип. 50 (квіт.) – С. 20.
- 19 Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. Друковано в "Буковині" за 1892 – 1893 рр. – К., 1917. – С. 66.
- 20 Doroschenko D. Die Ukraine und das Reich. Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainische Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur. – Leipzig, 1941. – S. 144 – 157.
- 21 Будзиновський В. Ексгумація і нові похорони // Діло. – 1912. – 4. 78 (6 цвіт); Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців, 1848 – 1914. – Львів, 1926. – С. 233.
- 22 Правда. – 1889. – Т. 1, – вип. 1. – С. 49, 51.
- 23 Будзиновський В. Ішли діди на муки. – Львів, 6. p. – С. 29.
- 24 Див., наприклад: Ганкевич М. З. Зперед двадцяти літ (Початок української соціал-демократії в Галичині) // Календар "Впереду". – 1920. – С. 74 – 75; Охримович В. Причинки до біографії і характеристики Івана Франка // Спомини про Івана Франка. – Львів, 1926. – С. 51; та ін.
- 25 Будзиновський В. Ішли діди на муки. – С. 29.
- 26 Anderson P. Considerations on Western Marxism. – London; 1976. – P. 5, 7, 10, 17, 26, 44 – 45, 49, 93. Цит. за: Himka J.-P. [Comments on] Manfred Turban. Roman Rozdolsky's Reconsideration of the Traditional Marxist Debate on the Schemes of Reproduction on Methodological Grounds // Selected Contributoris of Ukrainian Scholars to Economics. – P. 142 – 143.
- 27 Будзиновський В. Смішне в поважному // Нові шляхи. – 1930. – № 10. – С. 64; Його ж. Ексгумація і нові похорони // Діло. – 1912. – Ч. 82. – 13 цвіт.
- 28 Будзиновський В. Ішли діди на муки. – С. 29; Франко І., Павлик М. Руське державне право і народна справа // Народ. – 1891. – Ч. 1. – 1 січня. – С. 8 – 9. – Підпис: Редакція.
- 29 Народ. – 1891. – Ч. 9. – 1 мая. – С. 155 – 159.
- 30 Франко І., Павлик М. Руське державне право ... – С. 9 – 10.
- 31 Будзиновський В. Ішли діди на муки. – С. 28 – 31; Драгоманов М. Уваги до Квєстїонару для II з'їзду русько-українських радикалів // Народ. – 1891. – Ч. 19. – С. 263.
- 32 Будзиновський В. Ішли діди на муки. – С. 33.
- 33 Будзиновський В. Ексгумація ... // Діло. – 1912. – Ч. 82. – 13 цвіт. С. 2.
- 34 Бачинський Ю. Мої спомини про Драгоманова // Вісник Союзу визволення України. – 1915. – Ч. 23 / 24. – 15 серп. – С. 13; Павлик М. [Прим. до кн.];

- Драгоманов М. П. Переписка. Зібрав і зладив Павлик. — Львів, 1901. — Т. 1. — С. 118.
- 35 Павлик М. [Прим. до кн.]: Драгоманов М. П. Переписка. — С. 118.
- 36 Бачинський Ю. Як я видавав "Українську еміграцію". — Львів, 1930. — С. 9.
- 37 Львівська наукова бібліотека АН України. Від. рукоп. ф. 168, спр. 250 (п. 10). — Арк. 3 (далі: ЛНБ АН України); Бачинський Ю. До М. Драгоманова, 22 листоп. 1894 р.; Бачинський Ю. Україна irredenta. — С. 234; Франко І. До М. І. Павлика, 15 верес. 1893 р. // Збір. творів: У 50 т. — К., 1986. — Т. 50. — С. 414, 416.
- 38 ЛНБ АН УРСР, відрук., ф. 168, спр. 250 (п. 10). — Арк. 3; Франко І. До М. І. Павлика, 15 верес. 1893 р. // Збір. творів. — Т. 50. — С. 414.
- 39 Громад. голос. — 1895. — № 1. — 20 марта. — С. 1.
- 40 Будзиновський В. Ішли діди на муки. — С. 35.
- 41 Публікацію листування між Ю. Бачинським та М. Драгомановим з цього приводу див: Бачинський Ю. Україна irredenta. — С. 177 — 237.
- 42 Бачинський Ю. Мої спомини ... — С. 14. Точна дата виходу "України irredent-и" невідома, різні джерела подають 1895 р. або 1896 р. *Himka J.-P. Young radicals...* — Р. 233. Правдоподібно, вона побачила світ на початку 1896 р. Повідомлення про вихід "України irredent-и" появилось на початку лютого 1896 р (Див.: Нові книжки // Радикал. — 1896. — № 8. — 5 лют. — С. 87), а її поширення тривало ще у травні 1896 р. (ЦДІА України у Львові. — Ф. 372, оп. 1, спр. 67. — Арк. 12).
- 43 Бачинський Ю. Як я видавав... — С. 11 — 12.
- 44 ЦДІА України у Львові. — Ф. 372, оп. 1, спр. 28. — Арк. 7 — 8.
- 45 Бачинський Ю. Як я видавав... — С. 12 — 13.
- 46 ЦДІА України у Львові. — Ф. 372, сп. 1, спр. 28. — Арк. 7.
- 47 Франко І. *Ukraina irredenta* // Житє і слово. — 1895. — Т. 4, кн. 6. — С. 482 — 483; Див. також рецензію М. Кордуби у журналі "Зоря" (1896. — Ч. 11. — С. 217 — 218).
- 48 Див., наприклад: Будзиновський В. Ішли діди на муки. — С. 35; Його ж. Смішне в поважнім // Нові шляхи. — 1930. — № 10 — С. 67; Мухин М. І. Франко як критик політичних поглядів М. Драгоманова // Збірник Укр. Наук. Ін-ту в Америці. — Сент-Пол; Мінн.; Прага, 1933 — С. 76 — 106.
- 49 Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. — К., 1916. — С. 46 — 47.
- 50 Бачинський Ю. Мої спомини про Драгоманова. — С. 14.
- 51 *Himka J.-P. Young Radicals ...* — Р. 234 — 235.
- 52 Правда. — 1889. — Р. XIX. — Т. 1. — Вип. 1.
- 53 З історії Київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. — Львів, 1913. — Т. 116. — С. 183.
- 54 *Magocsi P. R. The Ukrainian National Revival: A New Analytical Framework // Canadian Review of Studies in Nationalism.* — 1989. — Vol. 16. — P. 45 — 62.
- 55 *Rudnytsky I. L. The Ukrainians in Galicia under Austrian Rule // Ejud. Essays...* — P. 335 — 339, 350.
- 56 *Rudnytsky I. L. The Ukrainian National Movement on the Eve of the First World War // Ejud. Essays...* — P. 382 — 383, 386 — 387; *Ejud. The Fourth Universal // Ibid.* — P. 406 — 408.
- 57 Франко І. Селянський рух у Галичині // Збір. творів. Т. 46. кн. 2. — К., 1986. — С. 242.
- 58 ЦДІА України у Львові. — Ф. 663, оп. 1, спр. 179. — Арк. 21.
- 59 Франко І. До М. Павлика, кін. січ. 1900 р. // Збір. творів — Т. 50. К., 1986. — С. 148.
- 60 Див., наприклад: *Енгельс Ф. За Польщу // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.* — 2-е вид. — Т. 18. — С. 532.
- 61 Серед усього багатства літератури з цього питання варто відзначити дві роботи, написані українськими авторами: *Rozdolsky R. Engels and the "Non-historic" Peoples: The National Question in the Revolution of 1848.* Transl., ed. and with an Introduction by J.-P. Himka. — Critique Book, 1986; *Szporluk R. Communism and Nationalism. Karl Marx versus Friedrich List.* — New York, 1988.
- 62 Бернштейн Е. Спомини про Михайла Драгоманова і Сергія Подолинсько-

- го // З починів українського соціалістичного руху: Михайло Драгоманов і
 63 женецький соціалістичний гурток. – Відень, 1922. – С. 156.
 64 ЦДА України у Львові. – Ф. 372, оп. 1, спр. 38, арк. 30.
 Там же.
 65 Охримович В. Чому я навернувся до християнської католицької віри, або
 як я віднайшов бога і душу, Христа, і церкву. – Львів, 1921. – С. 9.
 66 ЦДА України у Львові. – Ф. 387, оп. 1, спр. 17. – Арк. 1.
 67 Будзиновський В. Ішли діди на муки ... – С. 36, 38.
 68 Бачинський Ю. Мої спомини ... – С. 14.
 69 Лист русько-української молодіжи у Відні ... // Громад. голос. – 1899. –
 № 7. – 1 цвіт. – С. 57.
 70 Бачинський Ю. Україна irredenta. – С. 170.
 71 ЦДА України у Львові. – Ф. 372, оп. 1, спр. 28. – Арк. 8 зв.

Надійшла до редакції 15.02.1991 р.

The author discusses the development of the idea of Ukrainian political independence during the late 19th century. The focus of this study is the reception of Julian Bachynskyi's pamphlet "Ukraina irredenta".

М. М. ШВАГУЛЯК

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА СУСПІЛЬНІСТЬ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО- ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1939 р.

Висвітлюється коло питань, які характеризують політичне спрямування провідних західноукраїнських партій і організацій в часі загострення німецько-польських взаємин і вибуху другої світової війни (березень – вересень 1939 р.).

Передусім окреслимо проблему і хронологічні рамки дослідження.

Під кінець березня – напочатку квітня 1939 р. спостерігалися явні ознаки погіршення взаємин між Берліном і Варшавою. Напругу у відносинах з Польщею нагнітав своїми ультимативними вимогами нацистський уряд. 21 березня він знову поставив перед польською стороною, але на цей раз із значним тиском, вимогу про приєднання до Німеччини Данціга і надання в так званому польському коридорі екстериторіальної зони для будівництва автостради і залізниці. Уряд Польщі відхилив ці вимоги, але дипломатичний тиск на Варшаву, антипольські нападки німецької пропаганди, які набирали дедалі більшого розмаху, свідчили про рішучі наміри правителів Німеччини. 11 квітня 1939 р. Гітлер підписав "Директиву про єдину підготовку вермахту до війни у 1939 – 1940 рр." У другій частині документа під кодовою назвою "Вайс" був викладений план операції проти Польщі, що розглядалася як попередній захід перед

війною проти Англії та Франції. Згідно з рішенням військово-політичного керівництва Німеччини вся підготовка до вторгнення у Польщу мала бути завершена до 1 вересня 1939 р.

Хоча Західна Україна не була первісним об'єктом німецько-польського спору, геополітичне положення та державна приналежність краю робили справою неминучою насильницьке втягнення його населення у збройний конфлікт. Усвідомлення цих реалій та національно-визвольні прагнення мобілізували думки і зусилля західноукраїнських політичних угруповань, спонукаючи їх до пошуку таких рішень і способів поведінки, які б найбільше відповідали інтересам українського населення за обставин, що склалися. Лідери українських політичних сил виявили у критичні місяці 1939 р. значну активність. Важливим осередком їх політичної співпраці стали спільні наради представників провідних партій та організацій, що іменувалися їх учасниками як Контактний комітет (КК) *.

Ставлячи за мету висвітлити діяльність групи партій, що мала значний вплив на суспільно-політичне життя українського суспільства, автор звертає увагу, насамперед, на такі її напрямки:

- 1) оцінка місця українського питання у передвоєнній політичній кризі, спричиненій агресивною політикою Німеччини;
- 2) ставлення до держав – учасниць конфлікту;
- 3) спроби консолідації українських національних сил.

Хронологічно дослідження охоплює час від моменту загострення німецько-польських взаємин у другій половині березня 1939 р. до закінчення воєнних дій на території Західної України і зайняття краю Червоною Армією (кінець вересня того ж року).

* Коротко про історію Контактного комітету. Виник він восени 1937 р., назву дістав на засіданні представників партій 6 грудня того ж року. Згідно з принципами, опрацьованими на перших зустрічах, КК мав на меті обговорення актуальних суспільно-політичних питань; він не приймав рішень, що зобов'язували б організації, до яких належали його учасники. Наради комітету носили дискретний характер. Навесні 1939 р. у КК збиралися представники Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) В. Мудрий, Д. Левицький та В. Кузьмович, Української соціалістичної радикальної партії (УСРП) – редактор газети "Тромадський голос" М. Стахів, католицької Української народної обнови (УНО) – редактор газети "Нова зоря" О. Назарук, Фронту національної єдності (ФНЄ) Д. Паліїв і С. Герасимович та жіночих організацій (Союз українок і Дружина княгині Ольги) М. Рудницька. Подібні зустрічі, хоча в іншому складі, тривали і після нападу нацистської Німеччини на Польщу в умовах воєнного стану. "Ми, діячі різних організацій, – згадував невдовзі О. Назарук, – весь час сходилися між собою. Не перервали ми сходин і тоді, коли Червона Армія совітів зайняла Львів. Тільки від тої хвили сходилися ми в помешканні найстаршого з галицьких діячів д-ра Костя Левицького в домі "Дністра" ... А сходилися ми двічі на день: рано від год. 8 і пополудні від год. 4" (Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 359. оп. 1, сгр. 68. – Арк. 13 (далі: ЦДІА України у Львові).

На початок німецько-польського дипломатичного конфлікту західноукраїнське суспільство перебувало в стані потрясіння, спричиненого падінням Карпатської України. Спроба відродити національну державність у цій невеликій українській області закінчилася поразкою. Передаючи настрої, що панували серед українців з приводу загарбання хортистською Угорщиною Закарпаття, орган УНДО – газета "Національна політика" – писала: "Цілим українським народом сколихнула хвиля глибокого одчаю. Серця стиснулися судорогою здійсмаючого болю, на заціплених устах завмерла усмішка. З багатьох українських очей кануть нескривані, пекучі сльози"¹.

Вислід закарпатської драми неминуче спроектувався на сприйняття західноукраїнськими політичними силами нової міжнародної ситуації. Окупація Німеччиною Чехії та Моравії і загарбання Угорщиною Закарпатської України були розцінені всіма українськими партіями як крутий перелом у становищі в Європі. Цей перелом на східноєвропейському відтинку, на думку українських політиків, виявлявся насамперед у змінах в "українській" політиці гітлерівців. В період так званої чехословацької кризи, коли нацистська верхівка та пропаганда широко послуговувалися гаслом "самовизначення націй", вони майже явно заохочували визвольні змагання українців у Закарпатті та в інших західноукраїнських землях. На хвилі активізації українських національних сил, спричиненій значною мірою німецькою політикою щодо Чехословаччини, і з'явилася автономна Карпатська Україна, що проіснувала з 8 жовтня 1938 р. до середини березня 1939 р. "Третій рейх" моментами не гребував жестаами підтримки автономного режиму, зокрема його опору централістським устремлінням чехословацького уряду та ревізійністським зазіханням хортистської Угорщини². Вступ вермахту до Праги, відмова німецького уряду протегувати керівникам Карпатської України в момент, коли вони проголосили незалежність краю (15 березня 1939 р.), і наступна окупація Закарпаття угорською армією давали західноукраїнським політичним колам привід для висновку, який сформулював у "Новому часі" І. Витвицький: "Гітлер зовсім недвозначно й безцеремонно закинув між безвартісні папери засади самовизначення націй", і став на шлях "завойовницько-імперіалістичної політики побільшування німецького "життєвого простору"³. Ще відвертіше висловився друкований орган митрополита Андрея Шептицького – тижневик "Мета": "В найбільш трудній годині Карпатської України покинули її протектори"⁴. Але якщо частина галицьких політиків і публіцистів звинувачувала правителів Німеччини у зраді українців⁵, то

інша вже в той час висловлювалася, що політика нацистів з українського питання під час "чехословацької кризи" була лише фальшивою грою. Про це на засіданні Контактного комітету 16 березня заявив М. Стахів⁶.

Аналізуючи міжнародну ситуацію, що виникла після ліквідації Чехословаччини, більшість західноукраїнської преси сходилася на песимістичних оцінках перспектив розвитку в ній української справи. Публікації зарясніли термінами "декон'юнктура", "сліпа вулиця". "Сліпа вулиця, в якій опинилася поки що українська політична думка, – писав в "Ділі" редактор І. Кедрин-Рудницький, – полягає у тому, що змінилися всі ті об'єктивні дані у міжнародній ситуації, які ми раніш брали під увагу при формуванні нашого становища. Ціла низка елементів міжнародної ситуації, позитивних для українців, змінилась у нашу некористь"⁷.

Це не означало, на думку публіцистів, що нові потрясіння не торкатимуться українських земель. Українську громадськість хвилювали питання: "Що ж далі?", "Куди попрямує Гітлер?" У відповідях, яких, однак, ніхто на той час не мав, вбачали перспективи українські політики і подальшу долю України. Але для багатьох очевидним був висновок: "Ми є фактором розгивки у чужих руках..."⁸.

Водночас не бракувало і дещо оптимістичніших, хоча і доволі загальних, оцінок розвитку ситуації. Орган УНДО "Національна політика" пророчила континентальні та глобальні революції, які докорінно змінять порядки в Європі та у світі і неминуче знов актуалізують українську справу. Основне протиборство, за передбаченням газети, виникне між двома величезними блоками держав: з одного боку, Німеччина, Італія і Японія, а з другого – Англія, Франція і США. Автор статті закликав розглядати українське питання на тлі многокутника Берлін–Лондон – Париж – Рим – Вашингтон – Токіо – Москва – Варшава.

Щоправда, неясною на той час залишалася майбутня позиція СРСР, хоча найбільш імовірним газета вважала тривалий нейтралітет Москви; не були визначені і характер участі та місце Польщі в подіях, що називали⁹.

У наступні весняні та літні місяці 1939 р. дедалі чіткіше окреслювалися сторони дипломатичного конфлікту і майбутньої війни. Серйозне занепокоєння керівних діячів західних держав викликало посилення зовнішньополітичного та пропагандистського тиску Німеччини на Польщу. 31 березня уряди Англії, а пізніше і Франції, повідомили про надання ними гарантії незалежності Польщі. В квітні Гітлер анулював німецько-польську декларацію про ненапад від 1934 р. Тим часом

інформаційні агентства світу сповістили про переговори представників Англії і Франції та СРСР у справі укладення угоди, спрямованої проти нацистської агресії.

Спостерігаючи за подіями на міжнародній арені, західноукраїнські політики сприймали їх із суперечливими почуттями. Передчуваючи можливість скорого вибуху війни, зокрема німецько-польського конфлікту, вони не приховували свого негативного ставлення до подібного розвитку ситуації. УНДО та його преса підтверджували незмінність основних принципів зовнішньополітичної концепції партії. Згідно з нею, успішний розвиток українських державницьких змагань можливий під час та у висліді війни, яка б актуалізувала українську проблему; при цьому йшлося про війну між Заходом і головним ворогом українських визвольних змагань – більшовизмом. Та війна, що назрівала, не відповідала цим політичним розрахункам лідерів УНДО. Їм явно суперечив конфлікт між Німеччиною і Польщею, країнами, що розглядалися частиною українських політичних діячів як основна антирадянська сила в Центральній та Східній Європі. "У польсько-німецькому конфлікті, – писав І. К. у "Ділі", – не бачимо ніякого інтересу ані для німців, ані для поляків, ані для українців" ¹⁰. Не вписувалася така війна в політичну доктрину західноукраїнських політиків також тому, що в ній мали протистояти коаліції держав західного світу. Але особливе неприйняття викликала перспектива нейтралітету СРСР в ході війни та його вирішального впливу на вислід конфлікту. "Кажемо: така війна, яка нині висить у повітрі, війна, яка велась би поміж демократичними державами та залишала у найбільш привілейованому становищі Совіти, – не лежить у нашому інтересі" ¹¹.

Зважаючи на всі чинники міжнародної ситуації та екстраполюючи можливий розвиток війни, українські політичні лідери утверджувалися на думці, що українське питання в ній має неминуче повстати, але в дуже обмеженому, односторонньому варіанті. Як зазначав у своїй промові на засіданні ЦК УНДО 22 квітня 1939 р. голова партії В. Мудрий, український народ у цій війні має стати не підметом, а предметом зацікавлених сил ¹².

Між тим українським політичним угрупованням не залишалося нічого іншого, як спостерігати за політичними та дипломатичними контроверзами навколо німецько-польських відносин. "На теперішній розвиток єврейських подій, – констатував тижневик ФНС "Батьківщина", – не маємо ніякого впливу" ¹³. Особливо пильно стежили політики зі Львова за спробами обох коаліцій залучити на свій бік Радянський Союз. При

цьому вже навесні 1939 р. на сторінках газет висловлювалося припущення про можливість перелому у взаєминах між Німеччиною та СРСР і укладення між ними якогось договору. Кількість публікацій на цю тему зросла після того, як на початку травня 1939 р. відбулися зміни в керівництві радянською зовнішньою політикою: наркомом закордонних справ замість М. Литвинова, якого вважали прибічником політики зближення з Англією та Францією, було призначено В. Молотова, найближчого поплічника Й. Сталіна¹⁴. Перспектива німецько-радянських відносин обговорювалася на засіданнях Контактного комітету. У рефераті, виголошеному 8 травня перед членами КК, О. Назарук визнав зближення між Німеччиною та СРСР правдоподібним¹⁵.

Втім, ситуація була досить складною, і передбачити подальший хід подій було нелегко. Істотним її чинником стали багатомісячні переговори між СРСР і Англією та Францією. Паралельно, з травня, відбувалися зондувальні контакти і переговори між німецькою і радянською дипломатіями, які в серпні набрали конкретного змісту. Йшлося про підписання угоди, якою були б зафіксовані територіальні зміни у Східній Європі. В ході цих переговорів порушувалася і проблема Західної України. Львівські політичні кола діставали лише окремі відомості про німецько-радянські контакти, зокрема з Відня їх привіз О. Назарук, який в другій половині серпня 1939 р. повернувся до Львова. Але всі ці вісті, в тому числі й стосовно можливої передачі Радянському Союзові західноукраїнських земель, не сприймалися всерйоз і розглядалися лише як поголоски, яких завжди багато в кризових ситуаціях¹⁶.

Теоретично не виключаючи можливість якоїсь німецько-радянської угоди, українські політики до останнього моменту сподівалися на більш сприятливий для Західної України вислід міжнародної політичної кризи.

Тож не дивно, що звістка про підписання 23 серпня 1939 р. в Москві договору про ненапад між Німеччиною і СРСР стала для західноукраїнських політичних кіл приголомшуючою несподіванкою. Оцінюючи характер цього акту, газета "Діло" прирівнювала його до Рапалльського договору, підписаного урядами Німеччини і Радянської Росії у 1922 р.¹⁷ Українська преса висловлювала різні припущення щодо впливу радянсько-німецького пакту на українську справу. Більшість видань була одностайною, характеризуючи його як такий, що виключає українську проблему з міжнародного порядку денного. "Чи се не друге по Карпатській Україні, ще більше болюче видання ліквідації української державної справи на довгий час зі сторо-

ни тих, на кого наші люди покладали всі надії”? – запитувала “Нова зоря” в редакційній статті 31 серпня. Аргументуючи своє запитання-припущення, автор статті – редактор газети Назарук, єдиний з західноукраїнських публіцистів вів мову про включення до московського договору клаузули, якою “обі сторони зобов’язалися ту справу [українську. – М. Ш.] усунути з денного порядку...”¹⁸.

Стан справ в українському питанні в контексті нової ситуації, спричиненої поворотом в німецько-радянських відносинах, обговорив ЦК УНДО на засіданні 24 серпня 1939 р. Характеризуючи положення українців як “надзвичайно важке”, голова партії В. Мудрий, зокрема, зазначав: “Не забуваймо, що в нас була довгі літа сильно угрунтована концепція реставрації української державності на випадок зудару західного світа зі східним – большевицьким. Ця концепція зійшла – що так скажу – з платформи актуальності через незалежні від нас факти творення цілком інших, непідхожих і несприятливих для неї міжнародних констеляцій. Ми тоді могли орієнтуватись у наших змаганнях на всі цивілізовані європейські сили. Тепер для такої орієнтації немає місця, бо всі європейські сили, а з ними і блоки держав... поставили собі за єдину точку програми – звести смертельний бій за гегемонію в світі, за панування над континентами й над морями. Очевидно, що при такій програмі змагань велетенських держав – блоків справи “недержавних” народів, чи справи якоїсь національної справедливості у міжнародньому житті відійшли в тінь як небажаний баласт”¹⁹.

Свою офіційну оцінку німецько-радянського пакту висловили керівні органи інших українських партій. Парламентарна репрезентація католицької УНО в особі посла І. Волянського і сенатора О. Гординського опублікувала наприкінці серпня 1939 р. відозву, в якій ця подія характеризувалася як підтвердження найгірших сподівань українських політичних сил, оскільки “ворог всякої релігії і українського народу подав дружню руку ворогові всього слов’янства”²⁰.

Тижневик ФНС “Батьківщина” розцінював московський договір як спільний акт великих держав, спрямований проти вільних та державницьких прагнень українців. “Усі надії української нації були й є зв’язані з розбиттям московської тюрми народів. Нині мусимо з жалем ствердити, що можливість здійснення українських національних амбіцій віддалилася наслідком втягнення Советів Німеччиною до співпраці”²¹.

Радикальний “Громадський голос” акцентував в німецько-радянському зближенні насамперед такий аспект, як удар по

ілюзіях українських націоналістів та їх прибічників щодо "української" політики "третього рейху". "Тепер кожному ясно, – писала газета, – що Ріббентроп остаточно потоптав публічно всі ті демагогічні обіцянки, які робила українцям німецька урядова преса, щоб мати серед українців послушне собі зняряддя" ²².

Західноукраїнським політикам не відмовиш у завбачливості, хоч в їх аналізі відчувається певна недооцінка можливих масштабів домовленості між Сталіним і Гітлером та її висліді для Західної України. Більшість цих політичних розрахунків применшувала внутрішню силу СРСР і його здатність до активної експансіоністської політики. Водночас вони переоцінювали можливості західноукраїнського визвольного руху та ступінь національної свідомості українців в Радянському Союзі. "Національна політика" не виключала такого можливого розвитку подій, "коли б внаслідок якогось нового "тактичного Рапалля" большевики йшли окупувати Галичину і Волинь ²³, але висловлювала загальний оптимістичний прогноз на випадок втручання СРСР у воєнний конфлікт. Радянський Союз, мовляв, "не витримає обтяження війни і буде мусити внутрішньо перебудуватися", а це дозволить національно свідомим українцям висунути на порядок денний свою справу.

З розглянутих вище політичних висновків сформувалося ставлення українських політичних сил до основних учасників конфлікту – Німеччини та Польщі. Погляди на місце і роль Німеччини в українському питанні зазнали в західноукраїнському суспільстві навесні 1939 р. серйозної еволюції. Під впливом політики керівництва "третього рейху" щодо Карпатської України на завершальному етапі її існування із свідомості багатьох політиків почало зникати поширене в той час уявлення, що Німеччина нібито об'єктивно зацікавлена в розвиткові українського національно-визвольного руху і готова сприяти створенню української держави. "Німеччина виреклася свого плану відбудови України під своїм протекторатом", – писала газета католицької УНО "Нова зоря" невдовзі після падіння Карпатської України" ¹⁴.

Своє розчарування висловлювали і лідери ФНЄ, які донедавна, під час існування автономного режиму на Закарпатті, чимало сприяли підживленню цих ілюзій щодо політики Німеччини. Нині преса цієї організації закликала позбутися "зайвих сентиментів до Німеччини... Треба, щоб усі ми збагнули нарешті правду, що політикою держав і націй керує безоглядний егоїзм..." ²⁵.

З осудом дій правителів Німеччини виступила преса УНДО. "Діло" докоряло їм за те, що, зрікшись підтримки Карпатської

України, вони, зокрема, зрадили "український націоналістичний елемент, який щиро захоплювався німецькими націонал-соціалістичними ідейними тезами; расизм, авторитарність, монопартійність, ексклюзивізм..."²⁶.

Непряме звинувачення на адресу уряду Німеччини за те, що він знехтував засадами самовизначення націй і змусив українців сподіватися лише на власні сили, містилося у зверненні провідних партій і організацій до населення Західної України з приводу ліквідації української державності на Закарпатті²⁷.

Та попри майже однотайно негативну реакцію українських угруповань на німецьку політику відносно Карпатської України, подальше їх ставлення до Німеччини не було таким однозначним. Так, на засіданні КК 8 травня, коли дискутувалися напрями політики українського національного руху, учасники зібрання зупинилися на характеристичі східної політики Німеччини і можливої позиції щодо неї українських політичних сил. В рефераті, з яким виступив О. Назарук, йшлося, зокрема, про німецький натиск і його ймовірні загрози для слов'янських народів (віднесених нацистами до меншовартісних)²⁸. Ситуація, як зазначив у виступі В. Кузьмович, була досить складною, що спонукало до пошуку альтернативних шляхів української політики. "В нашій інтересі – стояти якнайдовше на становищі обсерватора, але потому треба рішатися. Виключаю фронт радянський. Лишаються два фронти: німецький або протинімецький"²⁹.

Гадаю, що така позиція в політичних розрахунках західно-українських політиків була зумовлена низкою обставин. І передусім – політикою нацистського керівництва. Попри їх увагу не міг пройти непоміченим черговий політичний "зиг-заг" німецьких відомств, який видавав активізацію їх інтересу до українських справ. Початок нового туру "української" політики Берліна припадає на квітень 1939 р., тобто на момент активної підготовки до нападу на Польщу. У той час відбулася таємна зустріч представників командування німецької військової розвідки (абверу) і проводу ОУН. Розмови, ймовірніше, завершилися домовленістю про співпрацю сторін в антипольських акціях. Німецькі установи зобов'язувалися допомогти у формуванні та озброєнні українського легіону³⁰.

Поновлюючи контакти з німецькими інстанціями, лідери ОУН робили нову спробу пристосувати політику Німеччини до інтересів своїх визвольних змагань. Мотивування такого швидкого відходу від позиції негативізму щодо Німеччини, спричиненої її відмовою підтримати українську державність на Закарпатті, було доволі простим. Зрештою, розмірковували керівни-

ки організації, Карпатська Україна була лише маленькою частиною української території, і не можна на прикладі ставлення до цієї окраїнної української області судити про справжню позицію Німеччини в українській проблемі загалом ³¹.

Спостерігалися ознаки намагання нацистських властей прискорити еволюцію проводу ОУН в напрямі співробітництва з Німеччиною. З цією метою вони вважали за доцільне ще раз звернутися до справи Закарпаття. Робилися спроби вплинути на уряд Угорщини, щоб спонукати його надати Закарпатській Україні автономний статус ³². Можливість зміни в становищі Закарпаття активно обговорювалася в той час західноукраїнською пресою. Певне уявлення про наміри керівництва нацистської Німеччини дають угорські дипломатичні документи. Ось як інтерпретував їх міністр закордонних справ Угорщини І. Чаки в листі до посла в Італії Ф. Віллані 27 квітня 1939 р.: "Всі ознаки свідчать про те, що Німеччина, ймовірно, вже в недалекому майбутньому застосує силу проти поляків. Ми вже маємо можливість бути свідками політичного насильства, оскільки знову витягаються плани відносно України, Карпатську область хочуть перетворити на базу пропаганди на користь створення Великої Української держави. Я, зрозуміло, проти цього" ³³.

Подібні свідчення одержували і польські відомства. Офіцер головного штабу Польщі в розмові з американським військовим атташе у Варшаві В. Колберном в липні 1939 р. говорив про можливість існування у Німеччині плану, який мав би сприяти зростанню її престижу в очах українців, а також розгортанню пропагандистської кампанії на користь незалежності України. Згідно з ним деякі райони на півдні Словаччини мали б бути передані Угорщині, яка натомість надала б автономію Закарпатській Україні ³⁴.

В руслі зусиль, покликаних прихилити симпатії українців до Німеччини, розглядався виступ німецького зовнішньополітичного відомства на захист оборонців Карпатської України, що були захоплені угорськими військами в полон під час боїв у березні 1939 р. У відповідь на пропозицію МЗС Німеччини уряд Угорщини погодився звільнити з ув'язнення членів колишньої "Карпатської Січі" і надати їм можливість переїхати до Німеччини ³⁵. Багато з них невдовзі вступили до створюваного за дозволом німецьких властей українського легіону, який очолив член Проводу українських націоналістів (ПУН) Р. Сушко.

Західноукраїнські політики не могли не помітити посилення інтересу німецьких відомств і до відносин у краї. Жваву діяльність у пошуку контактів з представниками українських політичних сил розгорнув з весни 1939 р. німецький консул у

Львові Г. Зеельос. 12 травня консул інформував МЗС Німеччини про встановлення за допомогою посередника зв'язків з українцями і пропонував використати цю можливість для з'ясування симпатій німецьких властей до політичних прагнень українського населення в Польщі. Шеф політичного відділу зовнішньополітичного відомства Вьорман у листі на ім'я консула від 17 травня загалом не заперечував проти таких дій, але рекомендував при контактах з українцями уникати офіційних заяв від імені німецького уряду, а обмежуватися особистими заявами, в яких у загальних виразах висловлювалось би прихильне ставлення до їх автономістських та самостійницьких вимог³⁶.

Примітними були спроби німецької дипломатії порозумітися з українськими політиками у справі Закарпаття, найболючішої на той час проблеми українсько-німецьких взаємин. Керівництво МЗС Німеччини рекомендувало консулу у Львові довести до відома української сторони обіцянки угорського уряду надати Закарпатській Україні автономію, підкреслюючи при цьому, що угорські поступки на користь карпато-української опозиції зроблені великою мірою завдяки німецькому впливові³⁷.

А втім, ця діяльність німецького консула була настільки інтенсивною, що привернула увагу польських властей. Цікаву щодо цього інформацію надіслав до Вашингтона наприкінці травня 1939 р. американський військовий аташе у Варшаві В. Колберн. Посилаючись на розповідь британського віце-консула у Львові, він повідомляв, що тамтешній німецький консул був такий активний в українських колах, що місцеві власті розпорядилися, щоб він вийшов з усіх клубів, і, правдоподібно, домагатимуться його відкликання³⁸.

Як свідчать документи, активізація уваги німецьких установ та відомств до Західної України у перший період інтенсивної підготовки нападу на Польщу була зв'язана з їх надіями на можливість українського повстання у Галичині. Суть цього заміру виклав у довірчій розмові з німецьким журналістом 2 травня 1939 р. співробітник бюро міністра закордонних справ Німеччини П. Клейст. Йшлося про те, щоб зусиллями українських угруповань підготувати масовий виступ проти польських властей. "Здійснивши таку підготовку, – говорив Клейст, – ми змогли б потім дати Польській Україні сигнал до повстання. Із Словаччини та Карпатської України ми направили б одразу великі партії зброї та боеприпасів, а також відрядили б добре навчені військової справи загони "січовиків". Між Берліном і Львовом встановлений такий тісний прямий контакт, що можна не ма-

ти сумніву щодо масового повстання українців. Вогнище пожежі в українських районах дало б Німеччині привід для воєнного втручання у великих масштабах”³⁹.

Ідея повстання була настільки поширена в правлячих колах ”третього рейху”, що про неї знали і уряди сусідніх держав. Так, міністр закордонних справ Угорщини І. Чаки писав 24 квітня 1939 р. послу в Римі Ф. Віллани про те, що Німеччина має на меті ”спричинити внутрішню революцію у Східній Галичині”⁴⁰.

Цей замір, очевидно, не був плодом ініціативи окремих відомств, а впливав з воєнно-політичного плану підготовки агресії проти Польщі. Загальні його обриси визначив Гітлер в розмові з головнокомандувачем сухопутними силами (ОКХ) генералом В. фон Браухічем 25 березня 1939 р. Окресливши загальну мету майбутньої військової операції – розбити Польщу до такої міри, щоб з нею не треба було рахуватися протягом найближчих десятиліть як з політичним фактором, він торкнувся планів щодо окремих областей Польської держави. Гітлер не мав ще чіткого наміру відносно українських земель. Як на первісний варіант він вказував на можливість створення Української держави, звичайно, під німецьким протекторатом⁴¹. Цей план з часом мав конкретизуватися з урахуванням насамперед зовнішньополітичних обставин.

У такому загальному вигляді в комплексі з ідеєю українського повстання він протримався аж до другої половини серпня 1939 р. Певне уявлення про це дає донесення консула Зеельоса своєму міністерству, датоване 3 серпня. Він висловлював упевненість, що українці у Східній Галичині під час збройного конфлікту між Німеччиною і Польщею усі як один повстануть, захоплять землі польських поміщиків і осадників, а поляків проженуть або повбивають. Через один-два тижні після вибуху повстання, на думку консула, уся Східна Галичина опиниться в руках українців⁴². Очевидно, що справа організації повстання на той час ще була актуальною для військово-політичної верхівки Німеччини.

Інтенсифікація німецько-радянських переговорів у середині серпня поставила під сумнів доцільність цього плану. 23 серпня було дано розпорядження про припинення підготовки повстання в Східній Галичині⁴³. Це рішення остаточно поховало намір нацистського керівництва сприяти створенню у Західній Україні української державності.

Лідери українських партій навряд чи мали достовірні дані про всі ці німецькі розрахунки і заходи, в яких фігурувала Західна Україна. Але здогадуватися про них не важко було і за цілком низкою непрямих ознак. Так, один з політичних лідерів

німецької національної меншості в Польщі Р. Візнер під час зустрічі з Д. Левицьким намагався з'ясувати ніби "інформаційно" шанси протипольського повстання в краї⁴⁴. На роздуми наводила одержана в той час інформація про прибуття до Німеччини численної групи старшин і рядових службовців колишньої "Карпатської Січі" і розміщення їх у спеціальних таборах в горах. Чимало відомостей стосовно діяльності членів ОУН та активізації їх зв'язків з німецькими відомствами одержав О. Назарук під час перебування в липні-серпні 1939 р. у Відні, куди він їздив на лікування⁴⁵. Натяки на можливість спроби організувати в краї якусь масову акцію знаходимо в листах з Берліна до Назарука колишнього гетьмана України П. Скоропадського і його сина Данила⁴⁶. Узагальнюючи всю цю інформацію, члени КК на засіданнях влітку 1939 р. висловлювали припущення, що активізація ОУН в краї пов'язана з антипольськими планами Німеччини⁴⁷. Подібні думки з'явилися і на сторінках преси. Газета "Діло" в номері від 13 серпня критикувала "чужі агентури", які "в чужому інтересі поширюють на нашій території неспокій та навіть провокують до зайвих виступів"⁴⁸.

Великий вплив на хитання і пошуки політичних виходів в українському суспільстві мала політика польського уряду у Західній Україні і стан українсько-польських взаємин. В умовах зростання напруги у німецько-польських відносинах і загально-го загострення становища в Європі справа подальшого розвитку стосунків між Польською державою і українським суспільством набирала першорядного значення. На цій думці сходилися лідери провідних українських партій, що засідали в Контактному комітеті. При цьому більшість з них тією чи іншою мірою схильна була до врегулювання взаємин з державою та польським суспільством загалом. Провід УНДО, що виступав ініціатором у цій справі, вважав момент, який настав після падіння Карпатської України, догідним для порозуміння. До цього змушувала вкрай несприятлива для обох сторін ситуація. З ліквідацією Чехословаччини, підписанням німецько-румунського торговельного договору, перетворенням Угорщини на сателіта гітлерівців, захопленням "третьім рейхом" Клайпеди Німеччина фактично оточила Польщу і грізно нависла над нею. Становище ускладнювала невизначеність позиції другого сусіда Польщі – Радянського Союзу. Українська преса нагадувала польським урядовим колам і громадськості, що в надзвичайно трудному геополітичному положенні Польщі між двома величезними "млинськими каменями" – Німеччиною і СРСР, їй було б вигідно спертися на український народ. А для цього

потрібна була нормалізація відносин між обома народами. Не приховуючи того важкого становища, в якому опинилися українці внаслідок ліквідації Карпатської України, газети УНДО водночас висловлювали готовність українських політичних кіл стати на шлях порозуміння з польською стороною. Щоправда, не ціною відмови від національних інтересів. "Українці – це живий нарід, – писала "Національна політика", – який має свої природні вимоги, свої аспірації, свої прямування. Нема підстав думати, щоб їх не можна було узгодити з польською національною і державною рацією... Хвилина є психологічно справді пригожа, просто виїмкова. Але польська сторона повинна піти кроком далі і прецизувати реальні можливості нашого зговорення" ⁴⁹.

При цьому газета підкреслювала, що йдеться не про якісь дрібні поступки, а про проблеми, що визначають суть українського питання. "До справді великих справ, що їх Польщі доведеться в такий чи інший спосіб саме тепер розв'язати, належить – на одному з перших місць – українська справа ... Від змісту і форми розв'язки української проблеми залежатиме величезною мірою не тільки доля наша, але і доля самої Польщі" ⁵⁰.

Не обмежуючись загальними заявами, УНДО робило конкретні кроки назустріч польській стороні. Керівництво партії на початку квітня 1939 р. прийняло рішення взяти участь у створенні та діяльності воєводського комітету позики для протиповітряної оборони ⁵¹. Позиція партії в українсько-польських відносинах була окреслена на засіданні ЦК УНДО 22 квітня 1939 р. У промові голови УНДО В. Мудрого, зокрема, зазначалося: "Я стверджую, що ми, Українське Національно-Демократичне Об'єднання, яке репрезентує без сумніву політичну волю більшості українського населення, можемо ... у цій грізній і відповідальній історичній хвилині підкреслити, що свої горожанські обов'язки супроти держави будемо сповняти, як досі сповняли, але рівночасно вимагаємо також від держави не тільки загарантування і практичного переведення в життя повної правості, але й заспокоєння збірних національних потреб української нації в Польщі" ⁵².

Невдовзі українська сторона конкретизувала свої вимоги. 3 травня 1939 р. у Львові відбулася зустріч представників української та польської громадськості. З української сторони в ній взяли участь В. Мудрий, В. Кузьмович, І. Кедрин-Рудницький, О. Луцький (УНДО), М. Матчак (УСРП) і В. Старосольський (УСДП). До польської делегації входили як визначні діячі консервативного напрямку Ол. Бохенський, колишній львівський

воевода П. Дунін-Борковський, так і менш відомі представники правлячого табору та опозиційних партій⁵³. Підтвердивши своє прагнення до врегулювання відносин з державою та польським суспільством, українські політики виклали низку вимог. Частина з них стосувалася зміни загальних принципів державної політики на українських землях: визнання за українцями права розвиватися як окремішна національна група, надання їм можливості впливати на формування державності у Наддніпрянській Україні. Деякі вимоги потребували якнайскорішого виконання: амністія політ'язням та репресованим священикам, припинення військових розправ над українським населенням, скасування рішень властей про розпуск українських товариств, упорядкування органів самоуправи. Основним пунктом, на негайній реалізації якого наполягала українська сторона, було надання автономії українським землям⁵⁴.

Польські представники хоча й визнали необхідність нормалізації стосунків з українським суспільством, але обмежилися лише загальними побажаннями щодо зміни національної політики держави та становища польських політичних сил. Вони висловили готовність сприяти подоланню антиукраїнських настроїв у польському суспільстві, протистояти шовіністичним колам з табору національної демократії (ендеки), що насаджували ці настрої⁵⁵.

Зустріч викликала жваву дискусію на засіданні Контактного комітету 8 травня, присвяченому розвитку подальших українсько-польських взаємин. Виступаючи за переговори, лідери українських партій мали насамперед на меті послаблення гостроти відносин між обома сторонами. М. Стахів пропонував обмінятися думками з представниками урядових установ та правлячого табору – так званого *Obozu Zjednoczenia Narodowego* (ОЗН)⁵⁶. Однією з основних тем, пропорованих до обговорення з польською стороною, була німецька загроза та можливість укладення німецько-радянської угоди⁵⁷. Водночас не бракувало і голосів за стриманість щодо Польщі. В. Кузьмович, наприклад, вважав, що українці не повинні поки що проводити якусь активну політику, що могла бути розцінена як орієнтація на якусь з конфліктуючих сторін, а якнайдовше стояти на становищі обсерватора. І лише тоді, коли повністю з'ясується ситуація, вибрати німецьку чи протинімецьку орієнтацію⁵⁸.

Невдовзі виявилось, що ці застереження мають підставу. Надії лідерів УНДО на можливість досягти взаємовигідної угоди з урядом розвіяв візит В. Мудрого і В. Целевича до прем'єр-міністра Ф. Славой-Складковського, що відбувся 25 травня. Голова уряду звалив всю вину за загострення поль-

сько-українських взаємин на українську громадність. Його невдоволення викликала навіть досить поміркована промова В. Мудрого на засіданні ЦК УНДО 22 квітня 1939 р. Славо́й-Складковський недвозначно дав зрозуміти, що українцям годі сподіватися будь-яких реформ, в тому числі й тих, які випливали з міжнародних договорів Польщі. "Автономії ніхто вам в Польщі не дасть", – сказав він безапеляційно⁵⁹. Подібною ж була його відповідь на слова Мудрого про доцільність прийняття урядової програми в українській справі. "Та це не Австрія, – заявив прем'єр-міністр, – то вона мала програми"⁶⁰. Поведінка Славо́й-Складковського засвідчила, що уряд не має наміру змінювати антиукраїнський курс в національному питанні, йти на поступки корінному населенню. Та більше того, саме в той час він приступав до реалізації нової ухвали, прийнятої на початку 1939 р., яка мала на меті зміцнення польського елемента в "Східній Малопольщі" і якнайшвидше злиття краю з рештою держави. Передбачався комплекс заходів, а саме: інтенсифікація польського осадництва на українських землях, активізація еміграції українців за кордон, посилення боротьби з українським підпіллям, спольщення адміністративного персоналу, розбудова мережі польських громадських та воєнізованих організацій, розширення польського шкільництва та ін.⁶¹ Отже, йшлося фактично про новий планомірний наступ на українське населення в усіх ділянках суспільного життя, який значною мірою здійснювався під проводом польських військових кіл з опорою на шовіністичну вулицю. Польські екстремістські організації та преса сіяли серед польського населення, насамперед у Західній Україні, зерна ненависті до українців, створюючи відповідний ідейний та морально-психологічний ґрунт для ужорсточення урядової політики в національному питанні. Чільні позиції в проповіді духу неприязні супроти всього українського займали ендецькі інтелектуали, професори Львівського університету Ст. Грабський, Є. Ромер і Фр. Буяк та дво-тижневик "Zemia i Narod", що видавала ця трійця. Проте не всі польські політики дотримувалися таких позицій.

Навесні та влітку 1939 р. на сторінках польської преси широко обговорювалися польсько-українські взаємини. В окремих публікаціях лунали тверезі голоси, які закликали скористатися сприятливою кон'юнктурою для поліпшення відносин між обома народами. Серед таких обставин називалося, зокрема, погіршення стосунків українців з Німеччиною, спричинене німецькою політикою щодо Карпатської України. Автор статті, опублікованої в варшавському тижневику "Політика" під красномовною назвою "Даймо Польщі нового союзника",

Ст. Стомма вважав, що тим союзником могли б стати українці. Пропонуючи шляхом "розумних поступок" довести польсько-українські взаємини до стану союзницьких, автор акцентував користі, які б здобула від цього Польща: гра "українською картою" означала б дошкульну невдачу німецької політики і швидкий польський успіх; поширення консолідаційних процесів, що охопили поляків перед лицем воєнної небезпеки, на українське суспільство зміцнило б оборонний потенціал польської держави; українсько-польське зближення справило б велике враження на польських союзників за кордоном – Англію та Францію⁶². Але Стомма, як й усі інші автори статей на тему польсько-українських відносин, у своїх розмірковуваннях не відступав від антиукраїнських стереотипів мислення. Їх пропозиції про надання українцям незначних поступок, передусім в галузі культурно-національного розвитку, свідчили, що йдеться про порозуміння на засаді статус-кво.

Тож не дивно, що негативізм супроти українського населення, яким були просякнуті публікації польської преси, явно переважав над спробами серйозного аналізу політичного та морально-психологічного стану українського суспільства і пошуку шляхів зближення з ним. Не сприяла поліпшенню взаємин і полеміка на тему так званого германофільства українців, що активізувалася в липні 1939 р. у газетах "Nurt" і "Słowo Narodowe". Відповідаючи авторам статей, які звинувачували українські політичні сили в симпатіях до нацистської Німеччини та її політики, "Національна політика" в передовиці від 30 липня виклала позиції західноукраїнських легальних партій з проблем міжнародного політичного конфлікту. "Українці не є германофілами! – говорилося в статті. – Ніякого спасення від німців українці не ждуть і не мають підстав сподіватися... Настрої українських мас не є германофільські, вони радше індеферентні. Все ще тільки від польської сторони залежить, щоб вони стали полонофільські. Але для цього потрібно було б одного: ґрунтовної зміни цілої дотеперішньої польської національної політичної системи"⁶³.

Заключна теза, яка стверджувала, що ключ від українсько-польських взаємин знаходиться в польських руках, не раз повторювалася на сторінках преси УНДО. Вона відбивала офіційну точку зору партії та її прибічників.

Та польський правлячий режим, як ми вже бачили, не допускав і думки про будь-яку зміну своєї політики щодо українців. Між різними шовіністичними організаціями і урядом в "українській" політиці відбувся своєрідний розподіл функцій. Перші нагнітали в країні і краї атмосферу нетерпимості супроти

українських політичних, господарських, культурно-освітніх та інших інституцій, а державні органи та служби, керуючись нібито інтересами забезпечення безпеки держави, вдавалися до репресивних акцій проти основних ланок та активних членів українського громадського суспільства. В останні місяці перед війною ці заходи здійснювалися з великим розмахом.

Навесні та влітку 1939 р. поліція провела численні ревізії в багатьох повітах Західної України. Всі ці обшуки, як заявляли українські послы на пленарному засіданні сейму 23 травня, "набирають характеру спеціально докучливих репресій супроти українського населення, а крім того, відзначаються злобним і нічим неоправданим винищуванням маєтку"⁶⁴. Ревізії супроводжувалися закриттям багатьох українських товариств.

Водночас органи безпеки здійснили низку арештів українських громадських та політичних діячів. Значне число людей посаджено до в'язниць за приналежність до ОУН. Якщо 1 липня 1939 р. на території Львівського судового округу було 1337 ув'язнених за участь в націоналістичній організації, то на 1 серпня це число досягло 1621 чоловік⁶⁵.

Дії польських націоналістичних елементів та антиукраїнське наставлення властей справляли на українське населення гнітюче враження, загострюючи українсько-польські відносини. Щоб досягнути суспільно-політичну атмосферу пересічного західноукраїнського села у ті передвоєнні місяці, звернімося до вражень очевидця подій – греко-католицького пароха з с. Киданці Збарзького деканату Григорія Хамчука, викладених у нарисі-спогаді з новітньої історії цього села. Як зазначав автор, безпосередньо перед війною "секатури українців з боку поляків були невиносимі. Польські висланники, агітатори, завзяті войовники, скликували по селах віча, на котрі примусово зганяли українців, виступали на цих вічах гостро проти українців, називали їх поголовно німецькими запродавцями, грозили масовими розстрілами, конфіскаатами майна і т. ін."⁶⁶.

Українські політичні сили, які виступали за нормалізацію відносин з польським суспільством, насамперед УНДО, опинилися у складному становищі. Польська сторона фактично відхилила принцип рівноправних партнерських взаємин, запропонований українським політичним представництвом. Все це породжувало серйозні сумніви і хитання серед українського громадянства щодо доцільності порозуміння з державою. Та ситуація, що склалася в останні тижні літа 1939 р., пропонувала західноукраїнським політикам дуже обмежений вибір у їх пошуку зовнішньої сили, яка б хоча співчувала українській справі і об'єктивно була зацікавлена у сприятній їй. Після укладення

німецько-радянського пакту про ненапад його діапазон зменшився до мінімуму. В умовах, коли вибух війни був питанням днів чи навіть годин, провідні українські політичні партії могли або виступити на підтримку Польщі, або зайняти нейтральну позицію. Оскільки ж другий варіант поведінки неминуче був би розцінений властями як зрада, то не залишалося нічого іншого, як офіційно заангажуватися на польському боці. Щоправда, зробили це лише партії, що мали представництво в сеймі Польщі.

На засіданні Народного Комітету УНДО, що відбулося у Львові 24 серпня 1939 р., була прийнята ухвала, в якій, зокрема, говорилося: "Не спускаючи з ока національно-політичних змагань української нації як цілості стати рівновартним і повновартним народом у колі європейських народів та не резигнуючи з політичної боротьби за повноту прав українського народу в Польщі, Народний Комітет заявляє, що українське громадянство виконає в цих важких часах горожанські обов'язки крові і майна, які накладає на нього приналежність до Польської держави"⁶⁷. Народний комітет не обминув у своєму рішенні нерозв'язаних політичних проблем та польсько-українських взаємин, які "не з нашої вини з кожним днем загострюються", висловивши при цьому сподівання, що "історична конечність доведе в обопільному інтересі обох народів вирівнювання політичних різниць між ними".

Подібну позицію зайняли лідери Української народної обнови. "Наше католицьке і українське сторонництво, – зазначалося у відозві парламентарної репрезентації УНО, – стверджує, що в тих днях великої спроби... згідно з нашою християнсько-католицькою совістю у війні, накиненій світові, сповнимо до останка наші обов'язки як громадяни держави, в границях котрої волею Провидіння живемо"⁶⁸.

Після нападу нацистської Німеччини на Польщу і початку воєнних дій українські провідники підтвердили свою вірність обраній позиції. Промовляючи в сеймі 2 вересня 1939 р., В. Мудрий від імені Української парламентарної репрезентації, до складу якої входили члени УНДО, та парламентаріїв УНО заявив, що "разом з усім громадянством українці виконують обов'язок і принесуть усі жертви для оборони держави"⁶⁹. З закликом "забути про болісні досвіди минулого й у почутті великої відповідальності за долю Річи Посполитої стати на спільному фронті" виступив на цьому ж засіданні сейму представник від українських послів з Волині С. Скрипник⁷⁰.

У ті ж дні група польських та українських церковних, громадських діячів опублікувала спільну відозву до громадян, в

якій закликала віддати всі сили захистові Польської держави. Показово, що поруч з іменами ендецьких лідерів, які нещодавно очолювали антиукраїнську кампанію, під документом поставили свої підписи митрополит А. Шептицький, керівники УНДО В. Мудрий, Ф. Свістель та ін.⁷¹ Таке єднання – безпрецедентне в суспільно-політичному житті Західної України 20 – 30-х рр. Політична поведінка митрополита і верхів найбільшої української партії у той критичний момент зумовлена була, зокрема, прагненням сприяти тому, щоб населення краю з якомога меншими втратами пережило тяжкі випробування лихоліття війни. Йшлося передусім про запобіження масовим погромам польськими шовіністичними організаціями, протегованими поліцією, українських установ⁷².

Примітно, що своє становище українські провідники не змінили і в подальшому ході війни, коли все очевиднішою ставала воєнна поразка Польщі. Більше того, вони ще раз підтвердили його за екстремальних умов, що склалися у середині вересня 1939 р. На той момент німецькі війська вже вступили на територію Західної України і взяли в облогу Львів. У розпал боїв за Львів у місті поширювалися чутки про можливий антипольський збройний виступ українців. На пропозицію військових та цивільних властей у львівському радіо та у польських газетах, які ще з'являлися, обнародовано заяву за підписами митрополита Андрея і голови УНДО В. Мудрого, в якій відкидалися ці погослови як безпідставні⁷³.

Позиція лідерів впливала на поведінку маси громадян української національності. За різними оцінками у польському війську у вересневі дні 1939 р. служило від 100 до 200 тис. українців⁷⁴. Більшість з них сумлінно виконувала свій солдатський обов'язок. Чимало українців воювало у 5-й львівській піхотній дивізії, 21-й гірсько-піхотній, 24-й піхотній дивізіях та багатьох інших частинах. Були полки, як наприклад 5-й Грубешівський, де українці становили більшість особового складу⁷⁵.

Звичайно, не обійшлося й без дезертирства. Особливо частішали випадки втечі українців з військових частин в час, коли в польських арміях під ударами вермахту запанували настрої занепаду або й паніки. Бувало й так, що мобілізовані до війська вже під час війни в умовах розладу і сум'яття були не в змозі дістатися до місця призначення. Подекуди активісти польських націоналістичних організацій, діючи на власний розсуд, брали справу мобілізації у свої руки. Що з цього виходило, бачимо в розповіді згадуваного вище о. Г. Хамчука. Коли уряд проголосив часткову мобілізацію, управитель місцевої школи зарядив в селах Киданці та Романівім загальну. "Виг-

нано з обох сіл всіх мужчин без виїмку від 18 – 45 літ до збірного пункту на Максимівку – 5 км віддалену о год 8-мій вечером. Очевидна річ, не обняті покликанням – майже всі, крім кільканадцятьох, на другий день рано вернули домів”⁷⁶.

Частина молоді призивного віку, що належала до ОУН, створила свої бойові підрозділи, які діяли в тилах польських військ. Вони подекуди нападали на польські військові частини. Але ці акції не набрали характеру масового організованого виступу. Основні зусилля націоналістичних відділів при цьому були звернені на збирання зброї та амуніції.

Та попри всю крайню важливість для західноукраїнської громадськості правильної оцінки міжнародного і внутрішньополітичного становища та визначення найдоцільнішої поведінки стосовно держав, безпосередньо причетних до конфлікту, її увагу незмінно і то дедалі більше займав стан справ у власних лавах. Розпорощення сил і незгоди давно стали хронічним явищем в українському національному русі. В ньому сформувалися і вели між собою опір два табори. Перший представляла ОУН, яка проголошувала і практикувала революційні методи реалізації своєї основної мети – створення Української самостійної соборної держави. Але заклики до боротьби проти держав – окупантів України поєднувалися в її політиці з протистоянням іншим українським партіям та організаціям, яких провідники ОУН таврували як ”опортуністів”.

Інший табір репрезентував широкий спектр самостійних політичних організацій зі своїми ідеологічними засадами, особливостями стратегії і тактики. До нього ми відносимо передусім ті західноукраїнські легальні угруповання, які були представлені в Контактному комітеті. А втім, теза про наявність двох політичних таборів в західноукраїнському суспільстві не є винаходом сучасних істориків. Вона виникла і фігурувала на засіданнях КК навесні 1939 р.⁷⁷, хоча автори її безумовно усвідомлювали всю відносність застосування цього поняття стосовно групи партій та організацій, які вони представляли.

З другої половини березня протистояння між основними західноукраїнськими політичними силами, яке в час існування автономного режиму на Закарпатті дещо вщухло, розгорілося з новою силою. Поразка Карпатської України стала тим ферментом, який прискорив процес бродіння. Лідери легальних партій вбачали одну з головних причин падіння української державності в політиці ОУН, яка мала значний вплив на події у Закарпатті. Масла у вогонь суперечки долила поява в лютому 1939 р. відозви нового провідника ОУН А. Мельника, який замінив на цьому посту вбитого в травні 1938 р. Є. Коновальця. Зміст до-

кумента, в якому керівник ОУН зображав себе вождем нації, а український націоналізм – єдиним і визнаним носієм чинної боротьби, містив нападки на легальні партії, викликав обурення учасників КК. Звернення А. Мельника та можлива реакція на нього стали предметом тривалих дискусій в комітеті. Частина політичних лідерів розцінювала політику ОУН як явище, що становить серйозну загрозу для українського легального політичного руху. Голова УНДО В. Мудрий висловлював побоювання, що пропагандистська діяльність націоналістів може розпорошити сили і підірвати довіру мас до проводу⁷⁸. Редактор "Громадського голосу" В. Стахів акцентував тоталітарний характер ідеології та політики ОУН та їх протилежність ідеологічним засадам демократичних партій⁷⁹. В ході обговорення бралися до уваги і тактичні міркування. Йшлося про співпрацю ОУН з німецькими установами, зокрема під час так званої чехословацької кризи, що, як вважали учасники КК, могло позначитися на міжнародному та внутрішньополітичному авторитеті всього західноукраїнського політичного спектру.

Виходячи з цього, лідери більшості політичних партій висловлювалися за те, щоб не просто зреагувати на відозву Мельника, а, скориставшись її появою, публічно відмежуватися від націоналізму і піддати його гострій критиці. В. Стахів пропонував, поборюючи доктрину націоналізму, протиставити їй іншу, тобто демократичну доктрину⁸⁰. Момент вважався слушним для цього. "Тепер найвідповідніша пора розправитися з націоналістами... Нагода знаменита"⁸¹, – заявив В. Мудрий на засіданні 20 березня.

Та не усі в КК схвалювали загострення курсу супроти ОУН. Загалом погоджуючись з думкою про потребу публічно зреагувати на лист голови проводу ОУН, інший представник УНДО В. Кузьмович вважав водночас політично недоцільним доводити справу до конфронтації всіх легальних організацій з націоналістичним підпіллям. Розгортання кампанії проти націоналізму, на його думку, означало б сильний удар по молоді, яка становила його опору. Характеризуючи момент як невідповідний для такого масового виступу проти ОУН, Кузьмович покликався на великі жертви, яких вона зазнала у недавніх боях на захист Карпатської України⁸².

Ухилилися від участі в публічному колективному осуді ОУН лідери ФНЄ. Д. Паліїв 25 березня так пояснив засади поведінки своєї організації у цій справі: "Чи можна видати спільну відповідь різних ідеологічно політичних організацій? Думаю, що ні, бо кожна полемізує зі свого становища... Отже, ФНЄ не підпише"⁸³.

Врешті-решт представники УНДО, УСРП і УНО зійшлися на тому, щоб видати спеціальну брошуру, спрямовану проти основних положень відозви Мельника. Текст праці під заголовком "Підпольний націоналізм" підготував О. Назарук, відредагувавши його при співробітництві Стахіва, Мудрого і Кузьмовича⁸⁴.

Однак брошура так і не була опублікована. Для цього забракло часу, та й інші міжнародні та внутрішні проблеми відтіснили цю справу на другий план. Хоч партії, представлені у КК, продовжували час від часу виступати з критикою на адресу українського націоналістичного підпілля. Послідовною боротьбою проти ідейних засад та зовнішньополітичного курсу ОУН відзначалася, зокрема, УСРП⁸⁵.

Але фатальна межа між більшістю партій і так званим інтегральним націоналізмом не була єдиною лінією поділу в українському суспільстві. У критичній передвоєнній ситуації особливо відчутно давала знати про себе дезинтеграція сил в легальному національному таборі.

Усвідомлення труднощів, з якими скоро мало зіткнутися українське суспільство, спонукало лідерів партій виступати за його консолідацію. Примітно, що вже навесні 1939 р. цю думку одностайно відстоювали всі партійні проводи – від соціал-радикалів до ФНЄ. "Проблема консолідації є тепер у нашій суспільності гостро актуальна, – писав орган УНДО тижневик "Національна політика"... – Тільки згармонізування всіх наших сил зможе нам допомогти у теперішньому важкому положенні"⁸⁶. Д. Паліїв закликав "упорядкувати життя нашої національної спільності", "виявити якнайбільшу солідарність"⁸⁷. За "всенародне об'єднання" висловлювалася газета Українського католицького союзу (УКС) "Мета"⁸⁸. При певній різноманітності термінології, якою послуговувалися автори пропозицій, вони сходилися на спільній ідеї – організоване українське громадянство повинно якомога тісніше згуртуватися і в усіх внутрішньополітичних та міжнародних справах виступати як одна сила. Партійні провідники були одностайними і в тому, що для реалізації цих замірів необхідно створити якийсь орган – своєрідний Національний провід, який би координував і скеровував діяльність сконсолідованих політичних організацій.

Однак у розумінні шляхів формування Національного проводу від самого початку між партіями виникли розбіжності. Опір усіх партій викликало прагнення керівництва УНДО як найбільшої політичної організації українців виступати в ролі загальнонаціонального представництва⁸⁹. Зрештою, самі ундівські діячі визнавали, що авторитет їх партії серед громадян-

ства, зокрема внаслідок невдачі "нормалізаційної" політики *, знизився. За таких умов годі було сподіватися на загальну підтримку консолідаційних починань партії. Критику і насмішки зустріли спроби лідерів ФНС зобразити своє невелике угруповання як єдину силу, здатну до керівництва політичним життям суспільства⁹⁰. Представник УНО О. Назарук пропонував йти шляхом розширення прав і функцій КК та перетворення його на диспозиційний політичний центр українського громадянства. Керівництво УСРП виступало за демократичні засади формування Національного проводу: "Коли є кілька політичних груп, то один провід може повстати або через здобуття одною групою такої переважної більшості громадянства в ідейнім змаганні з іншими групами, що ці останні, хоч остають в деякій опозиції, піддаються під загальний пресвід більшості, або такої більшості нема, то провід може повстати на основі компромісу між різними групами, які створять разом переважаючу більшість"⁹¹.

Дискусії з цього приводу тривали довгі місяці, а практичних кроків не було. Більше того, влітку справа створення проводу зазнала серйозних перешкод. Українські політики були втягнені у тривалий спір, спричинений вислідом загальних зборів товариства "Просвіта", що відбулися 8 червня 1939 р. Обрання до керівництва товариством групи націоналістичних діячів (В. Глибовицький, Б. Кравців та ін.), здійснене при підтримці Д. Паліва, було розцінене лідерами УНДО, УСРП, УСДП, УНО як переворот і початок відходу "Просвіти" зі становища неполітичної, позапартійної інституції загальнонаціонального значення⁹². КК, відсунувши на задній план питання Національного проводу, протягом кількох тижнів займався обговоренням і улагодженням організаційних справ товариства. Це призвело до різкого загострення взаємин між більшістю КК і лідерами ФНС.

Між тим міжнародне становище набирало все загрозливіших обрисів. У липні-серпні в українській пресі з'явився ряд публікацій, в яких підкреслювалася нагальна необхідність практичної консолідації. 10 серпня "Діло" надрукувало статтю старійшини галицьких політиків К. Левицького під заголовком "Партійне суперництво та авторитетний провід". Піддавши критиці такі шкідливі явища українського політичного життя, як партійна гризня та беззмістовне суперництво, автор закликав до згуртування: "Хай тепер регулятором політичних подій і міжпартійних спорів буде безнастанний контакт партійних організацій з народом і нехай виміна думок у міжпартійних взаєминах утворить авторитетний політичний провід, що має вивести нашу націю у краще майбутнє". "Національна політи-

ка” в номері від 13 серпня висловлювала сподівання, що ”почнуться в українському політичному світі у найближчому часі конкретні дискусії та акції в напрямку реорганізації та перебудови уструпевих форм нашої вніутрішньої національної політичної організації”⁹³.

І лише наприкінці місяця під впливом німецько-радянського пакту дискусії про створення якогось політичного центру стали конкретизуватися. 25 серпня на засіданні за участю деяких членів КК та представників українських товариств цю тему порушили Д. Паліїв і Д. Левицький⁹⁴. У наступні дні лідери УНДО при підтримці митрополита А. Шептицького розпочали обмін думками з представниками інших партій у справі формування єдиного загальнонаціонального органу. Ось що писав про це О. Назарук в листі до ректора духовної семінарії в Станіславі Бойчука 27 серпня 1939 р.: ”...За апробатою св. Юра твориться тут на гвалт щось в роді Національної Ради. Кузьмович вже приходив до мене в тій справі...”⁹⁵.

На засіданнях КК, що відбувалися 28 і 30 серпня, обговорено основні засади створення консолідаційного центру. Лідери УНДО вважали, що він мав би формуватися на базі існуючої партійної системи у поєднанні з принципом персонального добору людей, причому включені до складу особи виступали б не як представники партій, а стояли би на надпартійних позиціях. Центр репрезентував би націю, вносячи лад у її внутрішнє життя⁹⁶. О. Назарук пропонував створити сейм, який би зі свого числа сформував виконавчий комітет, за членів останнього мали б нести відповідальність партії¹⁰⁰. Значну суперечку серед учасників КК викликала справа участі в провіді ФНС, представники якого не з’явилися на засідання. Оскільки учасники нарад не досягли єдності з найважливіших питань, Д. Левицький від імені керівництва УНДО заявив 30 серпня, що партія вирішила виступити з ініціативою створення національного проводу¹⁰¹.

Наступного дня в канцелярії УНДО зібралися збори керівних діячів партій. Всього в засіданні взяло участь 11 чоловік. Представники УНДО вручили присутнім проекти документів: 1) Конституції Національного проводу; 2) Правильника; 3) Маніфесту, 4) особистого складу Національного проводу; 5) Декларації до учасників конгресу Національного проводу; 6) запрошень на конгрес¹⁰².

У проекті Конституції Українського національного проводу (УНП), який мав бути винесений на розгляд конгресу українських громадян, вказувалося, що УНП має завдання ”сконсолідувати і скоординувати політичні та громадянські сили Украй”

ського народу в Польщі", він репрезентує назовні український наріч в Польщі", "окреслює українську політичну рацію та згідно з нею порядкує українським національним життям". Формування УНП передбачалося здійснювати "на засаді особистого підбору та громадянського стажу з усіх ділянок українського зорганізованого життя". Отже, базою цього політичного органу мали стати як партії, так і різні товариства. Щоправда, автори проекту не давали чіткого окреслення способів добору членів національного проводу.

Згідно з проектом "Правильника устрою, організації праці та компетенції УНП" передбачалася тричленна побудова Українського національного проводу. Він мав складатися з: а) Почесної президії, до якої входили б українські церковні найвищі ієрархи, б) Президії у складі 11 членів і в) Головної ради, що включала б членів Президії та 24 членів Ради. На тих же засадах мали утворитися воєводські, повітові, волосні і громадські проводи. Правильник надавав УНП широкі права у внутрішньополітичних і зовнішньополітичних справах, обмежуючи водночас прерогативи українських політичних організацій. Український національний провід вважався авторами проекту своєрідним національним парламентом з виконавчим органом-президією.

Керівництво УНДО запропонувало і персональний склад УНП. Почесну президію мали скласти митрополит А. Шептицький, станіславський єпископ Г. Хомишин і перемишльський єпископ Й. Коциловський. Президентом планувався К. Левицький, віце-президентами В. Мудрий, І. Макух і Д. Паліїв, секретарем – В. Кузьмович. Крім того, до складу Президії мали увійти С. Витвицький, Д. Левицький, О. Луцький, А. Палій, М. Рудницька і М. Стахів¹⁰³. Члени УНДО мали чисельну перевагу як в Президії, так і в УНП загалом, Примітно, що активний учасник КК О. Назарук та голова Української соціал-демократичної партії В. Старосольський навіть не були включені до числа членів Президії, а числилися серед звичайних членів Ради.

У проекті Маніфесту УНП поряд з повторенням вже опублікованих в пресі пунктів з рішень ЦК УНДО, які рекомендували українцям "зберігати спокій і рівновагу", виконати обов'язок супроти держави та ін., містилися досить загальні формулювання щодо можливості зміни ситуації в українському питанні: "Сьогодні нема реальних політичних умовин, щоб ми могли чи самі, чи в опорі на якусь приятну політичну силу здійснювати українську політичну ідею. Однак такий момент може в короткій будуччині наступити і він тоді поставить до нас, до наших моральних, політичних та організаційних спроможностей якнайвищі вимоги. Не можемо сказати, коли це станеться"¹⁰⁴.

Реалізувати весь цей задум намічалось найближчими днями.

Учасникам зібрання було роздано запрошення на Конгрес українських громадян, що мав відбутися у митрополичій палаті 4 вересня 1939 р. Конгрес повинен був обрати Український національний провід і розглянути всі документи, пов'язані з його формуванням.

Ініціатива і проекти УНДО були сприйняті представниками інших партій без ентузіазму. О. Назарук (УНО) в листі до Бойчука, написаному 1 вересня 1939 р., піддав критиці майже всі запропоновані документи, як і саму ідею відвертого ангажування церкви до політичних справ. Він вважав за недоцільне "взагалі давати наші імена й підписи під акцію людям, які хочуть виключно самі рішати, а наші імена й підписи уживати за параван"¹⁰⁵. Стримано поставився до цих пропозицій і М. Стахів (УСРП).

І все ж попри всю недосконалість заміру та основних документів українські політичні сили продемонстрували прагнення до консолідації своїх лав.

Та війна, що вибухнула 1 вересня 1939 р., перекреслила цей план. Зразу ж після початку воєнних дій лідери УНДО відкликали свої пропозиції¹⁰⁶. Західноукраїнське населення було втягнене у вир подій, не маючи свого загальнонаціонального представництва. Його не могла замінити група політиків, що регулярно збиралася на свої засідання і під час війни. Не маємо повного списку тих, хто брав участь у цих зустрічах, але, судячи з записів О. Назарука, це були представники різних політичних партій (серед них – М. Рудницька, К. Левицький, В. Целевич (УНДО), М. Матчак (УСРП) та ін.)¹⁰⁷.

Під час війни була зроблена ще одна спроба створення єдиного осередку, який би згуртував всі українські громадсько-політичні сили і виступав від їх імені. Після того як 22 вересня 1939 р. Львів зайняла Червона Армія, українські політичні діячі різних напрямків створили так званий Допомоговий комітет на чолі з К. Левицьким¹⁰⁸. Комітет намагався представляти інтереси українського населення перед новими властями. 24 вересня українська депутація, до складу якої входили К. Левицький, Р. Перфецький, С. Баран, К. Студинський, З. Пеленський, В. Великанович, С. Магальяс, Л. Петрушевич та ін., зустрічалася з радянським військовим комендантом Львова Івановим і представником цивільних властей Міщенком. З останнім депутація мала тривалу розмову. К. Левицький від імені українського народу Галицької землі, його зорганізованих установ і його трудової інтелігенції просив у нових властей захисту його інституцій і можливості для праці. Делегати запевнили Міщенка у лояльності до радянської влади і готов-

ності до співпраці з нею. Під час зустрічі порушувалися справи греко-католицької церкви, газети "Діло" та ін. Представник радянської адміністрації давав зрозуміти, що власті не будуть переслідувати церкву і духовенство та тих українських діячів, які за часів польської адміністрації склали пропольські заяви, обіцяв з'ясувати можливість подальшого виходу "Діла". Передаючи свої враження від розмови, К. Левицький після неї сказав: "Слова були добрі, а діла – побачимо"¹⁰⁸.

Та гарні фрази радянського адміністратора обернулися для української громадськості, і насамперед для її еліти, сумними наслідками. Вже в найближчі дні НКВД розпочав арешти українських громадських діячів, в тому числі членів Допомогового комітету. Першими жертвами стали посол до сейму Г. Тершаковець, редактор "Діла" І. Німчук, посол В. Целевич, Д. Левицький та ін. У відповідь на перші арешти К. Левицький відправив до Міщенка листа, в якому, покликаючись на його власні слова, що ніхто не буде притягнений до відповідальності за вчинки і висловлювання з попереднього часу, просив втручання у справі ув'язнених Німчука та Целевича. Однак вже 30 вересня до в'язниці потрапив сам К. Левицький¹⁰⁹.

Сталінський режим приступав до планоминого методичного знищення організованого суспільно-політичного руху населення Західної України.

- 1 Негоіса // Нац. політика. – 1939. – 26 берез.
- 2 Діло. – 1939. – 28 берез.
- 3 В. І. Велика суматоха й обриси боєвих фронтів // Новий час. – 1939. – 24 берез.
- 4 Горі ім'ям серця // Мета. – 1939. – 26 берез.
- 5 І. К. (Іван Кедрин. – М. Ш.) За що ми маємо жаль до німців? // Діло. – 1939. – 26 берез.
- 6 ЦША України у Львові. – Ф. 359, оп. 1, спр. 219. – Арк. 4 – 4 зв.
- 7 І. К. Стара і нова ситуація // Діло. – 1939. – 23 берез.
- 8 Мораль чи сила? // Там же. – 25 берез.
- 9 Під молотом історії // Нац. політика. – 1939. – 26 берез.
- 10 І. К. Промова Гітлера крізь варшавський голосник // Діло. – 1939. – 1 трав.
- 11 І. К. Чи ми хочемо війни? // Там же. – 14 трав.
- 12 Національна політика. – 1939. – 30 квіт.
- 13 Я. З. Міжнародне положення й українська справа // Батьківщина. – 1939. – 20 серп.
- 14 І. К. З Москвою чи без неї? // Діло. – 1939. – 10 трав. Усунення Литвинова // Мета. – 1939. – 14 трав.; Ключ в руках Сталіна // Нова зоря. – 1939. – 21 трав.; Чи Совіти можуть виграти? // Новий час. – 1939. – 2 черв.; та ін.
- 15 ЦША України у Львові. – Ф. 359, оп. 1, спр. 219. – Арк. 22 – 23 зв.
- 16 Там же. – Спр. 68. – Арк. 8.
- 17 Друге Рапальо // Діло. – 1939. – 26 серп.
- 18 Прояснюється // Нова зоря. – 1939. – 31 серп.
- 19 Національна політика. – 1939. – 3 верес.
- 20 Відозва Парламентарної репрезентації УНО // Нова зоря. – 1939. – 3 верес.
- 21 Захитана рівновага // Батьківщина. – 1939. – 3 верес.
- 22 Що значить цей пакт? // Громад. голос. – 1939. – 2 (?) серп.

- 23 Ідемо до гіршого — чи кращого // Нац. політика. — 1939. — 23 лип.
- 24 Німеччина, Росія й Україна. // Нова зоря. — 1939. — 16 квіт.
- 25 На холодно // Україн. вісті. — 1939. — 24 берез.
- 26 І. К. За що маємо жаль до німців? // Діло. — 1939. — 26 берез.
- 27 Діло. — 1939. — 25 берез.
- 28 ЦДА України у Львові. — Ф. 359, оп. 1, спр. 219. — Арк. 22.
- 29 Там же. — Арк. 28.
- 30 Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Ambasada w Berlinie. — Т. 388, к. 139 (далі: ААН, MSZ).
- 31 *Inytkyji R. Deutschland und die Ukraine. 1934 — 1945.* — München, 1955. — Bd. 1. — S. 236.
- 32 Akten zur deutschen auswärtigen Politik, 1917 — 1945. Serie D. — Baden-Baden, 1956. — Bd. 6. — S. 443 — 444 (далі: АДАР).
- 33 Венгрия и вторая мировая война. Секрет дипломат. документи из истории кануна и периода войны. — М., 1962. — С. 172.
- 34 *Colbern W. H. Polska. Styczen-sierpień 1939.* — Warszawa, 1986. — S. 58.
- 35 АДАР. Serie D. — Bd. 6. — S. 75.
- 36 Ibid. — S. 443.
- 37 Ibid. — S. 443 — 444.
- 38 *Colbern W. H. Op. cit.* — S. 58.
- 39 СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны (сентябрь 1938 г. — август 1939 г.). Документы и материалы. — М., 1971. — С. 364.
- 40 Венгрия и вторая мировая война. — С. 172.
- 41 Ursachen und Folgen. Eine Ukrunden-und Dokumentensammlung zur Zeitgeschichte. — Berlin, 1970. — Bd. 13. — S. 117.
- 42 АДАР. Serie D. — Bd. 6. — S. 887 — 888.
- 43 *Torzeci R. Ukraińcy we wrześniu 1939 roku // Zustriczci.* — 1990. — Nr. 1. — S. 115.
- 44 *Кедрин І. Життя — Події — Люди. Спомини і коментарі.* — Нью-Йорк., 1976. — С. 354. Цілком правдоподібно, що Р. Візнер був посередником у контактах німецького консула у Львові з українськими політиками.
- 45 ЦДА України у Львові. — Ф. 359, оп. 1, спр. 220. — Арк. 15 — 30.
- 46 Там же. — Спр. 274. — Арк. 71 — 72.
- 47 Там же. — Спр. 219. — Арк. 87 — 88.
- 48 Міжнародня пливкість та український політичний наказ. // Діло. — 1939. — 13 серп.
- 49 Між Німеччиною і Московією // Нац. політика. — 1939. — 2 квіт.
- 50 Гра за долю Польщі // Там же. — 9 квіт.
- 51 ЦДА України у Львові. — Ф. 359, оп. 1, спр. 219. — Арк. 19.
- 52 Нац. політика. — 1939. — 30 квіт.
- 53 ЦДА України у Львові. — Ф. 359, оп. 1, спр. 219. — Арк. 23 зв.
- 54 Там же. — Арк. 24, 26.
- 55 Там же. — Арк. 23 зв. — 24, 25 зв.
- 56 Там же. — Арк. 22, 23.
- 57 Там же. — Арк. 22 — 22 зв.
- 58 Там же. — Арк. 28.
- 59 Там же. — Арк. 57 зв.
- 60 Там же. — Арк. 57 зв. — 58.
- 61 *Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921 — 1939.* — Wrocław, 1979. — S. 238.
- 62 *Stomma St. Dajmy Polsce nowego sojusznika // Polityka.* — 1939. — 18 czerw.
- 63 Германофільство і польонофільство // Нац. політика. — 1939. — 30 лип.
- 64 ЦДА України у Львові. — Ф. 344, оп. 1, спр. 586. — Арк. 1.
- 65 Там же. — Ф. 205, оп. 1, спр. 1849. — Арк. 5 — 7, 150 — 152, 170 — 172.
- 66 Там же. — Ф. 358, оп. 1, спр. 269. — Арк. 4.
- 67 Резолюції Народнього Комітету УНДО // Діло. — 1939. — 26 серп.
- 68 Відозва Парляментарної репрезентації УНО // Нова зоря. — 1939. — 31 серп.
- 69 Діло. — 1939. — 5 верес.
- 70 Там же.
- 71 Там же.
- 72 *Кедрин І. Життя — Події — Люди. Спомини і коментарі.* — Нью-Йорк, 1976. — С. 318.

- 73 Homo politicus [П. Кедрин-Рудницький]. Причини упадку Польщі. — Краків, 1940. — С. 281 — 282.
- 74 Безконечність пам'яті // Наше слово. — 1985. — 15 груд.
- 75 Там же; Torzecki R. Українцы we wczesniu 1939 roku // Zustriczi. — 1990. — Nr. 1. — S. 109.
- 76 ЦДДА України у Львові. — Ф. 358, оп. 1, спр. 269. — Арк. 4.
- 77 Там же. — Ф. 359, оп. 1, спр. 219. — Арк. 14.
- 78 Там же. — Арк. 12.
- 79 Там же. — Арк. 14 зв.
- 80 Там же. — Арк. 14.
- 81 Там же. — Арк. 8, зв. 9.
- 82 Там же. — Арк. 13 зв. На засіданні 25 березня він заявив: "Часи трагічні, кров летється, тисячі націоналістів погибли там [на Закарпатті. — М. Ш.]. Як нам вільно виступати тепер? Се ж була б політична помилка".
- 83 Там же. — Арк. 10 — 10 зв.
- 84 Там же. — Арк. 33; спр. 126. — Арк. 1 — 28.
- 85 Див.: Будьте вірні землі: Слово до прихильників ОУН // Громад. голос. — 1939. — № 33.
- 86 Передумови успіху консолідації // Нац. політика. — 1939. — 23 квіт.
- 87 Паліє Д. За солідарність українців // Батьківщина. — 1939. — 23 квіт.
- 88 Передумова здорового й тривалого об'єднання // Мета. — 1939. — 12 лют.
- 89 Провід, але який, куди і як? // Громад. голос. — 1939. — 10 червня; Назарук О. Значіння партій. — Львів, 1939. — С. 65 — 66.
- Влітку 1935 рр. укладено угоду між УНДО і урядом Польщі про "нормалізацію" взаємин. За окремі поступки з боку держави лідери УНДО фактично визначали "законність" польської адміністрації над українськими землями.
- 90 Паліє Д. Другого шляху нема! // Батьківщина. — 1939. — 9 квіт.
- 91 Провід, але який, куди і як? // Громад. голос. — 1939. — 10 черв.
- 92 Не експериментувати "Просвітою" // Новий час. — 1939. — 15 червн.; Заподіяно велику шкоду українській справі // Нац. політика. — 1939. — 18 черв.
- 93 На нові шляхи // Нац. політика. — 1939. — 13 серп.
- 94 ЦДДА України у Львові. — Ф. 359, оп. 1, спр. 220. — Арк. 57.
- 95 Там же. — Спр. 235. — Арк. 138.
- 96 Там же. — Арк. 58 — 59 зв.
- 97 Там же. — Арк. 59 зв — 60.
- 98 Там же. — Арк. 61.
- 99 Там же. — Спр. 135. — Арк. 140.
- 100 Там же. — Ф. 344, оп. 1, спр. 20. — Арк. 1.
- 101 Там же. — Арк. 6.
- 102 Там же. — Арк. 7.
- 103 Там же. — Ф. 359, оп. 1, спр. 20. — Арк. 9.
- 104 Там же. — Арк. 3.
- 105 Там же. — Спр. 135. — Арк. 140 — 140 зв.
- 106 Там же. — Арк. 140.
- 107 Там же. — Спр. 220. — Арк. 64 зв — 65.
- 108 Там же. — Спр. 68. — Арк. 13.
- 109 Там же. — Спр. 68. — Арк. 14 — 17; спр. 220. — Арк. 71 — 71 зв. 77.
- 110 Там же. — Спр. 68. — Арк. 21 — 22.

Надійшла до редакції 15.02.1991 р.

The author studies political orientation of West Ukrainian political parties and their attitude towards the German-Polish relations on the eve of the World War II.

М. М. ІЛЬНИЦЬКИЙ

НА ПЕРЕХРЕСТЯХ ВІКУ

Розглядаються основні школи розвитку української поезії 20 – 30-х рр. на західноукраїнських землях та в еміграції, їхня суспільна та естетична орієнтація.

Західноукраїнська та емігрантська поезія міжвоєнного двадцятиріччя – це неосвоєний материк української культури. Ті окремі письменники, які виділялися із загального масиву і протягом десятиліть визначали літературне життя 20 – 30-х рр., не можуть дати уявлення про літературний процес, бо, по-перше, їх творчість не була найвищим художнім досягненням, по-друге, вибір диктувався ідеологічними мотивами і, отже, виділяв тільки одне крило в надзвичайно різнобарвній мозаїчній картині ... Кожне художнє явище, яким би яскравим й неповторним воно не було, по-справжньому пізнається лише в загальному контексті літературного і культурного розвитку на тлі епохи. В даній ситуації варто підкреслити саме культурний контекст, оскільки поезія міжвоєнного двадцятиліття, як буває надзвичайно рідко, розвивалася у тісному зв'язку з іншими видами мистецтва, передусім з мистецтвом образотворчим. Не один першокласний поет був першокласним малярем (як, приміром, С. Гординський чи В. Хмелюк) або талановитим скульптором (як О. Лятуринська) чи тонким цінителем і ерудованим теоретиком мистецтва (як Б.-І. Антонич). А в більш широкому плані поезія, як література загалом, образотворче мистецтво, музика, театр виступали компонентами української культури як певної, хоч і неповної (так ні в Західній Україні, ні в еміграції не було українського кіно), цілісності, що була органічною часткою загальноукраїнської культури, а в деякі періоди і в деяких галузях розвивала напрямки, що в умовах радянської дійсності розвиватися не могли.

Ми в даній ситуації свідомо обминаємо творчість поетів марксистської орієнтації. По-перше, вона не є білою плямою, а по-друге, тому, що момент національного в ній свідомо заперечувався доктриною так званого класового підходу, який у традиції брав тільки те, що відповідало ідеологічній догмі, а що суперечило їй – хай навіть у Шевченка чи Франка, – те обрубував, замовчував, фальсифікував.

Із твердження В. Леніна про те, що в кожній національній культурі можуть бути дві національні культури – прогресивна

й непрогресивна, з тези, продиктованої мотивами політика, а не теоретика мистецтва, зроблено непорушну догму, виходячи з якої кожну культуру неодмінно треба було розділяти, розчленовувати навіпіл, і вже кожна культура переставала сприйматися як національний феномен.

Художня творчість і естетична думка на Західній Україні не були примушені сповідувати ці догмати, були вільніші у виборі теми і стилю і цим протистояли теорії і практиці "поменшування митця", хоча в багатьох випадках підпадали під крайність протилежного характеру – підпорядковувались ідеї державницького чину, яка також обмежувала свободу митця. Одначе в даному разі маємо радше реакцію на унітаризм методу соціалістичного реалізму в УРСР і наступ на національні права як з боку шовінізму, що все більше підсилювався в Радянській Україні, так і політику геноциду польських урядових кіл стосовно українського населення у Галичині.

Тут був тісніший зв'язок з національною традицією в її повноті, а не усіченому, звільненому від "непрогресивних елементів" вигляді.

Поезія Західної України та тодішньої еміграції, що зосереджувалася переважно у Празі та Варшаві, не могла замінити "розстріляного відродження" в Україні, але вона в міру сил і можливостей розвивала ті течії, які були там перервані тиском унітарного, репресивного режиму. Отже, коли голівна крона була підрізана, бокова намагалася рости буйніше, коріння віддавало соки тим гілкам, які могли їх засвоювати. До того ж варто звернути увагу й на таку обставину. Коли західноукраїнська поезія розвивала традиції передусім свого регіону, то поети-емігранти несли з собою художні традиції Наддніпрянщини і, перебуваючи в тісних контактах з галичанами, впливали на них і відчували їх вплив. Відбувався, таким чином, живий кровообіг між роздертим державними кордонами живим тілом України, її народу.

Це почуття єдинокровності й обміну духовними цінностями, яке хоч і пригасало з часом, все ж не припинялося ніколи, в ХХ ст. особливо посилилося, здобуло нові імпульси для розвитку.

Почнемо з літературної групи "Митуса", яка виникла у Львові в 1922 р. і видавала журнал під такою ж назвою. Вона була, либонь, першою літературною групою на західноукраїнських землях у повоєнні роки, до неї увійшли вчорашні січові стрільці В. Бобинський, О. Бабій, Р. Купчинський, М. Матієв-Мельник та Ю. Шкрумеляк.

Вільна, незалежна Україна була мрією січових стрільців, за

неї вони боролися і вмирили на фронтах першої світової війни і в боях з вояками польського генерала Галлера, захищаючи Західноукраїнську Народну республіку (ЗУНР), проголошену 1 листопада 1915 р. Прагнення до свободи й незалежності, до створення своєї держави в злуці з усім українським народом було виявом прагнень трудящих мас усієї Галичини.

Ця мрія тоді, на жаль, не здійснилася. Польська окупація Галичини при підтримці Антанти була трагедією, але не капітуляцією. Змінилася лише форма боротьби, змінився вид зброї. "Стилет чи стилос?" – запитував назвою своєї першої збірки поет Євген Маланюк, учорашній сотник армії Української Народної Республіки, а тепер емігрант. Назва групи – "Митуса" – теж символізує нездоланність слова, пісні: літописний Митуса загинув за вироком князя Данила Галицького, але переконань своїх не зрікся, і пісня його залишилася живою, а ім'я пройшло через століття. Слово вчорашніх січових стрільців теж мало продовжити їх боротьбу.

У стильовому плані "митусівці" були послідовниками "молодомузівців" – передовсім в орієнтації на символістичну поетику з гіперболізацією ліричного героя та поетизацією страждання. Водночас їх поезія збагатилася новими рисами. Умови першої світової війни, гіркота поразки в змаганні за українську державність переакцентували "молодомузівський" мотив страждання як культурпесимізму від позачасовості й космічного болю на реальний ґрунт, конкретні історичні обставини.

Перехідною ланкою між цими літературними групами – довоєнною і повоєнною – можна вважати журнал "Шляхи", який виходив у Львові в 1915 – 1918 рр. і об'єднував як учорашніх учасників "Молодої Музи" (П. Кармановський, В. Пачовський, С. Чарнецький, М. Яцків), так і завтрашніх "митусівців".

Хоч "Шляхи" й не становили літературної групи з власною естетичною платформою, вони все ж сприяли формуванню нової програми і становленню нового покоління. Західноукраїнський критик Я. Гординський не без підстав писав пізніше, що "півтора року війни змінили українську психіку і ... довоєнна література може стати тільки підбудовою для нового життя. Іде 1917 р. "Шляхи" не передчувають, що вже 1914 р. почав український вояк на кривавому боєвому полі творити зовсім новий прозовий стиль, стиль воєнний, що збирався запанувати всевладно в українській літературі, хоч власне 1916 р., появились уривки стрілецької епопеї..."¹.

Група "Митуса" таку платформу вже виробляла, про що свідчить стаття В. Бобинського "Від символізму – на нові шляхи", яка друкувалася у перших трьох номерах журналу "Митуса".

Власне, естетичні засади цієї групи були чи не найбільш споріднені з програмними принципами київської групи поетів-символістів "Музагет", до якої входили П. Тичина, Я. Савченко, Д. Загул.

Таким чином, є підстави говорити про два джерела "Митуси" – "Молоду Музу" та "Музагет". Однак й між цими двома угрупованнями також можна знайти точку дотику. "Молодомузівці" називали себе то модерністами, то символістами. Деякі сучасні дослідники, приміром український літературознавець із США Б. Рубчак, ладен трактувати їх як передсимволістів².

На жаль, поезія "Молодої Музи" в стильовому плані не досліджувалася, загалом була вилучена з літературного процесу з налічкою декадентської і занепадницької. Тим часом М. Рильський у листах до П. Карманського називав його одним із своїх учителів, а про вплив В. Пачовського на раннього П. Тичину свого часу було кілька цікавих досліджень.

Український поет з діаспори В. Барка в статті про В. Пачовського розвиває думку критика М. Степняка ("Червоний шлях", 1938, № 1), що лірика Пачовського була найближчою українською попередницею феноменального Тичининого "кларнетизму". Він вважає, що В. Пачовський своїм циклом "Український сміх" (літературно-артистичний альманах "Терновий вінок". – К., 1908) на ціле десятиліття де в чому випередив цикл П. Тичини "Замість сонетів і октав".

"Ліричними інтонаціями з частим повтором, – пише В. Барка, – а також різючим сарказмом у малюнках-алегоріях, при значущій лаконічності, ці дві речі: "Український сміх" В. Пачовського і "Замість сонетів і октав" П. Тичини найбільше підходять одна до одної серед усіх інвектив на тему нашого історичного підупаду до стану довгочасної недержавности"³.

Це, звичайно, лише штрих до формування нових мистецьких явищ, зокрема такого, як український символізм, але штрих важливий у тому плані, що показує розвиток поезії в Галичині і Наддніпрянщині як спільний процес, який відбувався в руслі єдиного потоку української культури із випередженням у тій чи іншій частині. А саме: якщо на початку ХХ ст. "Молода Муза" мала певний вплив на поезію Східної України, то на початку 20-х рр. поезія Галичини здобула імпульс зі сходу, що, зокрема, позначилося на творчості представників групи "Митуса".

Зазначимо, що символісти – поруч з футуристами та неокласиками – стояли біля джерел національного відродження у літературі (яке стало "розстріляним відродженням"). Перші

його прояви сягають ще довоєнного часу, коли 1913 р. у Києві виник гурток футуристів на чолі з М. Семенком, а інтенсивно воно розгорнулося в короткочасний період української національної державності в 1917 – 1919 рр. Як згадував пізніше учасник цього процесу художник Павло Ковжун, який після поразки УНР перебрався до Львова, з початком лютневої революції 1917 р. літературна і мистецька молодь почала з'їжджатися до Києва і об'єднуватися в літературно-мистецькі групи. Тоді окреслились дві основні групи в поезії: символістів на чолі з Я. Савченком (тим самим, який згодом, у 30-ті рр., став прислужником ортодоксальної, вульгарно-соціалістичної доктрини в критиці і взяв на себе місію погромника, хоч і не врятувався цим) і футуристів на чолі з М. Семенком. У 1918 р. виникло товариство "Музагет", в якому об'єдналися і символісти, і футуристи. "Група "Музагет", – стверджує П. Ковжун, – була тим джерелом, з якого потекла не одна течійка в молоду українську літературу і сучасні літературні організації" 4.

Пізніше обидва відгалуження "Музагету" перетворилися у самостійні організації з власними мистецькими програмами й друкованими органами. Обох – а до них можна додати ще й угруповання неокласиків, яке теж склалося у 1917 – 1918 рр. у Києві при журналі "Книгар", – чекав сумний кінець: вони були звинувачені у формалізмі, в консервативному естетстві й безідейності й розпущені на початку 30-х рр., а вчорашні літературні опоненти, неокласик М. Зернов та футурист Г. Шкурупій, зустрілися в одному концтаборі на Соловках, і їх спіткала одна трагічна доля.

З літературним відродженням було покінчено. Бо ж, попри відмінність і навіть антагонізм творчих платформ цих груп, їх живила ідея української державності на соціалістичних засадах, вони протистояли натиску ідеології на художню творчість, прагнули не втрачати контакту із світовою поезією, протистояли опрощенству й провінціалізму. А це йшло врозріз із сталінською практикою будівництва унітарної держави й казармного концтаборного соціалізму; розпачливий заклик М. Рильського "Ні, ні, майбутнє – не казарма" звучав, як голос волаючого в пустелі.

Але це сталося пізніше. 20-ті ж роки позначені тісними контактами літературних і мистецьких сил по обидва боки Збруча. По той бік кордону – національне відродження, що супроводжувалося активізацією літературних і культурних процесів, по цей бік – утиски: скорочення українських шкіл, закриття українського таємного університету (1925), політика пацифікації (втихомирення) українського населення.

Якщо хоча б частково погодитися із словами тодішнього відомого критика М. Рудницького, що галицька література стала островом Робінзона, який чекає човнів порятунку, то ними, без сумніву, стала література, яка розвивалася за Збручем. "Великий рух неокласиків, символістів, футуристів та ін. у наддніпрянській поезії, – писав поет і критик С. Гординський, – не пішов намарне. Наше поетичне немовля давно живе самостійно і... своїм власним національним життям, і поезія пішла посередина, використовуючи досвід класиків (ясність гадки, солідне ремесло, вміння переробляти сировину "натхнення" у хоч трохи культурний вірш) і різних "ізмів" (зухвалість шукань та збагачення способів вислову)" ⁵. Те немовля – західноукраїнська поезія міжвоєнного періоду – мусило жити самостійним життям не тільки тому, що стало дорослішати. До цього спричинилися й інші чинники.

У згадуваній уже статті В. Бобинського "Від символізму – на нові шляхи", де дано глибокий аналіз символізму, футуризму, динамізму в тодішній молодій українській радянській поезії, явно вчувається переконання, що ці течії себе вичерпують, що, принаймні на галицькому літературному ґрунті, вони не мають особливої перспективи, і потрібно шукати нових шляхів. Течія символізму, яка була найближчою "митусівцям", зокрема символістичною поетикою пронизані твори В. Бобинського, О. Бабія, М. Матієва-Мельника, Р. Купчинського цього періоду, мабуть вичерпує себе на галицькому терені групою "Митуса".

Почався процес розмежування, продиктований причинами як світоглядного, так і естетичного характеру. Для В. Бобинського "новими шляхами" стала участь у виданнях радяно-фільської орієнтації. Очевидно, процес національного відродження в Україні призвів його до співпраці в комуністичному виданні "Культура", згодом він стає редактором двотижневика "Світло", а пізніше журналу "Вікна", до свого переїзду в 1930 р. в УСРР, де через кілька років був репресований і загинув. В. Бобинський – поет делікатної душевної організації, витончений лірик, вихований на зразках французької школи символістів, прихильник і перекладач А. Рембо, очевидно, не усвідомлював до кінця, що ідеологізація мистецтва неодмінно мусить прийти в суперечність з його естетикою. Бо уже в 1923 р. газета "Більшовик" писала з приводу його збірки "Ніч кохання": "... інтелігентський індивідуалізм на цвілих дріжджах ніцшеанства, хоробливий естетизм, розпусна еротика, повна відсутність соціальних моментів – ось те, що культивувала буржуазна поезія... Шкода. Краще б мовчала зовсім його муза, аніж має

вона отаке писати, як "Ніч кохання" в 1923 р. Тим паче шкода, що Бобинський був свідком великої соціальної боротьби, на власні очі бачив, як українська література з корінням почала вростати в той ґрунт, що впорали працюючі. Був – і нічому не навчився. Вернувся до Галичини – і почав тренкати про "храми" й "ночі кохання", тоді, коли вся Галичина брязкає ланцюгами в польських концентраційних лагерьях" (Більшовик. – 1923. – 25 груд.).

Справді, був – і нічому не навчився. На жаль, не один він. Мовби у відповідь на заклик В. Бобинського шукати "нових шляхів" відомий письменник і громадсько-культурний діяч Антін Крушельницький, який, до речі був міністром освіти в уряді Української Народної Республіки, почав видавати у Львові журнал "Нові шляхи", в якому пропагував досягнення в культурному будівництві в Україні. Згодом він виїхав в УСРР, а незабаром там загинули його сини, зокрема талановитий поет І. Крушельницький, а потім і він сам.

Інші представники стрілецької тематики Л. Лепкий, М. Голубець, Р. Купчинський, О. Бабій після розпаду групи "Митуса" гуртувалися навколо видавництва "Червона калина". Сьогодні відчувається пробудження читацького і широкого громадського інтересу до творчості представників стрілецької поезії і пісні. Інтерес цей викликаний, передусім, явищами суспільно-політичного характеру, зокрема відродженням ідеї національної державності в нових умовах і новими методами. Це інтерес не так до всієї стрілецької епопеї з поезією, прозою, як до пісні, яка жила в пам'яті старших поколінь і передана новим. Найяскравішими представниками цієї школи поетів, без сумніву, є В. Бобинський, О. Бабій та Р. Купчинський. Якщо твори першого двічі виходили – хай у далеко не повному обсязі – окремим виданням і зайняли певне місце в літературному процесі, правда, поруч з такими в стильовому плані відмінними від нього поетами, як С. Тудор та О. Гаврилюк, то два наступні не були включені в жодну радянську антологію і залишаються досі невідомими широкому колу читачів.

У всіх трьох чимало спільного, зокрема прихильність до символізму, але символізм поезії кожного з них має свої особливості. Якщо В. Бобинський прагнув переплавити в своєму стилі витонченість версифікації європейських поетів з українського фольклорною символікою, передати тонкі порухи підсвідомості, то О. Бабій був радше поетом споглядально-рефлексивного плану, чий вірші торкаються проблем людської цивілізації, життя і смерті, таємниці буття ("Йде Прамати істіння від джерел незбагнаних і розносить нам вина у розбитому збанку"); в його

творах зустрічається точна і несподівана метафора ("Світ містерій в серцях наших творить ніч безока і любов сліпа", "Місто горем задавлене, як Лаокоон"). А. Р. Купчинський любить персоніфікувати природу, чи то психологізуючи пейзаж, чи матеріалізуючи через природні явища власний психологічний стан, іноді досягаючи в пейзажі широкого філософського узагальнення, наприклад у "Спеці":

*Мовчить, терпить земля, немов Христос катований,
Не вдержала: "Жажду!... Ой вітре любий!..."
А злобний суховій, за богами захований,
Розправив корч і жаром їй до губи.*

На жаль, ні талант О. Бабія, ні талант Р. Купчинського на повну силу не розкрився. Відходячи від короткочасного захоплення символізмом на початку 20-х рр., вони не знайшли способу його оновлення і поглиблення, і Бабій збивався на багатослів'я й декларативність у віршах кінця 20 – 30-х рр., а Купчинський майже перестав писати вірші. Лише інколи зблисне оригінальний образ у віршах Ю. Шкрумеляка, як, приміром, в "Авлевій жертві"; Л. Лепкий лишився автором кількох популярних пісень ("Ой видно село ..."), а М. Голубець, автор кількох збірок у стилі "Молодої Музи" і віршів з воєнного часу, став відомий своїми дослідженнями з історії українського мистецтва.

Стрілецька поезія стала не тільки і, можливо, не стільки фактом історії української літератури, як фактором пробудження національної свідомості, державницьких змагань народу. Як літературне явище вона є перехідною ланкою між символізмом початку століття і новим поколінням поетів, які виступили на початку 30-х рр.

Таке твердження може викликати заперечення, бо молода західноукраїнська поезія 30-х рр. протиставляла себе попередньому поколінню, а стрілецьку поезію оцінювала доволі стримано. Приміром, Б.-І. Антонич у статті "Поезія по цей бік барикади", надрукованій у польському тижневику "Сигнали", писав: "Письменники цієї генерації багато пережили й багато бачили, здобули великий досвід, однак створюється враження, що вони не дали того, чого можна було сподіватися від них. Власне, й вони вже сьогодні вичерпані і, на жаль, передчасно відспівали свою пісню. І не піднеслася вона надто високо. Радше навпаки – результати неспівмірні з зусиллями, талантами, можливостями"⁶.

Сьогодні з таким висновком погодяться, певно, далеко не всі, хоч належить він поетові й критикові, чий авторитет дуже високий. І для нас сьогодні важливо збагнути не тільки оцінку,

а й – і це головне – її мотиви. Ситуацію прояснює інший талановитий літератор цього покоління – поет, критик, художник С. Гординський. "Наші повоєнні поети, – пише він у вже цитованій статті, – займались тоді так званою національною тематикою. Стилістично це був символізм, чудовий стиль для оплакування свіжих могил. Були добрі поети, а все ж поезії з тієї доби немає. Може, тому, що це був останній відрух "Молодої Музи", і те, що поети хотіли співати, а не говорити".

У цій характеристиці варто звернути увагу на два моменти. Перше, що поезія ця (символізм) підходила для оплакування свіжих могил. На час, коли писалися ці слова, стрілецькі могили вже поросли травою, але Товариство для збереження стрілецьких могил, яке існувало до 1939 р., дбало, аби вони були збережені, щоб на них стояли хрести й пам'ятники, щоб не забулися ті, хто лежить у цих могилах. Національна тематика не була чужою для нового покоління поетів, але підхід до неї був інший. Не оплакувати вчорашнє, що вже стало історією, а гартувати дух для нового життя, осмислювати, кликати. Тому дозволю собі процитувати ще одне місце із Антоничевої статті "Поезія по цей бік барикади", в якій поет характеризує основні прикмети покоління "другої генерації": "Програмною рисою їх є певний юнацький романтизм... Діапазон форм надзвичайно широкий, від тугого сонета й мелодійної строфи до дадаїстичних словесних конструкцій за принципом фонетичної асоціації. Метафора підкреслено сучасна. Ці юнаки з полум'яними очима, неспокійні, нервові, звеличники здоров'я і сили, вітають у своїх віршах невідомі шляхи, незнане життя, бурхливі дні, в'язничні келії, барвисті міста і місяць над конюшиною"⁷.

Читаючи це, приходиш до переконання, що справді "немовля" західноукраїнської поезії з початком 30-х рр. почало жити власним життям. Бо чи зміг би хтось у той час в Україні виступити з подібною платформою?! Навряд: різко змінилася суспільно-культурна ситуація.

30-ті рр. в УСРР – це період тотального переслідування і знищення української національної культури, масових репресій, розстрілів та заслання у табори кращих її діячів. Від недавнього ще бурхливого життя, з дискусіями, боротьбою різних течій і естетичних програм, не лишилося й сліду, запанував єдиний, обов'язковий для всіх, нормативний і нівеляторський соціалістичний реалізм. Контакти між літераторами по обидва боки Збруча були перервані: західноукраїнські критики вже тоді відзначали, як негативно позначився на розвитку літератури в Галичині "накинтий розрив із поетами Наддніпрянщини. До 1929 р. галицькі поети багато завдячували тамтим.

Спершу виховувалися на віршах Загула й других поменших поетів, потім уже й до Тичини "доросли", значить, могли писати під його впливом. Його, Рильського й інших. В новелі узором для них був Хвильовий. Від 1929 р., коли зв'язки порвано, поезія ж зазбручанська на приказ Москви помітно понизила свої льоти, галицька пішла своєю стежиною" ⁸.

У ситуації, яка склалася, західноукраїнська поезія намагалася хоч якоюсь мірою компенсувати втрати, яких зазнала література по той бік Збруча. І вона, як уже зазначалося, по спроможі виконувала цю місію, розвиваючи теми, мотиви, форми, які в умовах сталінського режиму були оголошені поза законом, не вкладалися у рамки соцреалістичного однострою. Справа полегшувалася тим, що поруч з творчістю поетів-галичан розгорталася і набирала все більшого розмаху поетична діяльність емігрантів, які змушені були покинути батьківщину. Деякі з них були бійцями на боці Української Народної Республіки; підростало й молодше покоління – з тих, що поїхали разом з батьками, закінчили вищі школи в Подєбрадах, Празі. Варшаві й активно включилися в національне громадське й культурно-літературне життя численної української громади.

Загальна картина літературного руху в Галичині та еміграції доволі строката, та все ж у сумі фактів простежуються лінії, які становлять певну закономірність процесу. Галицька й емігрантська поезія, де в чому відмінні між собою за тематикою, образністю, мовним колоритом, мають усе ж багато спільного і поступово, особливо творчістю представників "другого покоління", прямують в єдине спільне русло. Приміром, покоління поетів стрілецької теми мало багато спільного з еміграційними поетами, які виступали на сторінках журналу "Нова Україна", що видавався у Празі в 1922 – 1928 рр., а в журналі "Вісник", що його видавав з 1933 по 1939 р. Д. Донцов, широко друкувалися як галичани, так і вихідці з Наддніпрянщини.

Та все ж створювалися групи, школи, які об'єднували прихильників певної стильової течії, деякі з них існували довше, інші були метеликами-одноденками; в усякому разі, не було уніфікації ні за політичними переконаннями, ні за стильовими уподобаннями. Не всі, природно, лишили не те що тривкий, а навіть взагалі помітний слід у літературі, але кожна група, кожен митець прагнули сказати своє слово.

Так, група католицького спрямування "Логос", виникнувши в кінці 1928 р., в 1930 вже припинила існування разом із своїм літературним органом – журналом "Поступ". Її чільний представник О. Петрійчук (Микола Мох) видав лише збірку віршів "Про те, що люблю", а потім перейшов – як то часто буває –

на критику; а найбільш плодovitий В. Лімниченко так і не вийшов за рівень поверхово-споглядальних віршів про гомін вечірніх дзвонів, оспівування капличок у полі, "де вітер шепче казки тополі", у світ глибших філософських ідей, як це зробили, наприклад, Г. Костельник у книжці релігійних поезій "Пісня Богові" та Б.-І. Антонич у "Великій гармонії".

На межі 20-х – початку 30-х рр. формуються такі найголовніші поетичні угруповання (не враховуючи групи літераторів марксистської радянофільської орієнтації "Горно" з журналом "Вікна", куди входили В. Бобинський, Степан Тудор, О. Гаврилюк та ін.); група, що об'єднувалася навколо журналу "Вісник" у Львові, тижневика "Назустріч" – у Львові, група "Танк" у Варшаві. Щоправда, чітко розмежувати ці групи неможливо, бо це не були організації зі своїми програмами, реєстрованою кількістю членів; крім того, представники різних груп виступали в різних журналах, приміром, знаменита "вісниківська квадрига" (Євген Маланюк, Леонід Мосенос, Олена Теліга, Олег Ольжич) відноситься одночасно і до групи "Танк", і, отже, до "вісниківців".

Молодше покоління поетів-галичан, частина з яких приклучилася до "Вісника", а частина до тижневика "Назустріч", вийшло з групи "Листопад", що створилася у 1929 р., але швидко розпалася, і частина її учасників об'єдналася навколо журналу "Дажбог" (редактором його спершу був Б.-І. Антонич, а потім Б. Кравців, який перетворив його на суто політичний орган).

Саме "дажбогівців" стосується вже цитована Антоничева характеристика поетів як сповідників "юнацького романтизму", що вітають у своїх творах "в'язничні келії, барвисті міста і місяць над конюшиною", а діапазон їх форм – від тугого сонета до дадаїстичних конструкцій.

Неважко помітити, що програмні засади групи включають принципи не тільки надто широкі, віддалені, а й взаємно протилежні. На початках вони уживаються під одним дахом (як символісти й футуристи свого часу в київському "Музагеті"), але з часом мусять розмежуватися, бо "співець в'язничних келій" Б. Кравців надто відрізняється від співця "місяця над конюшиною" Б.-І. Антонича.

Ранні вірші Б. Кравціва, зібрані в збірці "Дорога" (1929), справді пронизані духом молодечого романтизму, в них домінує прага доріг і пригод; на них позначилися впливи О. Влизька та Ю. Яновського. Вірші ж про "в'язничні келії" ("Сонети і строфи", 1930) – то вже інша, націлена дистильована домінанта: ошадність образу, стриманість емоцій, дисципліна слова, в чому відчувається школа Франкових "Тюремних сонетів" та

досвід київських неокласиків. Критика називала цей стиль природним для поета, і ця природність ішла, найперше, від суголосності переконання і теми; ота, кажучи Франковими словами, "щирість тону і щирість переконань" не давала поетові впасти в афектацію, ставати на котурни чи сягати заобрійних далечин і висот. Його політичні пристрасті потамовані даром художнього спостереження і тонкої ліричної настроєвості митця, який через "вітражі ґрат" вміє побачити березневі пуп'янки і брости ранньої весни, що напоює "любашною жагою" всю природу. А попри те це лірика політична за внутрішньою стійкістю духу, переконаністю, що приносить внутрішню рівновагу й не породжує, попри весь драматизм ситуацій, сумнівів та роздвоєнства, і визначає, нарешті, не тільки творчу, а й життєву дорогу – людини обов'язку, діяча, борця.

В Антонича інше. В його першій збірці "Привітання життя" (1931) теж чимало віршів і про дороги, і про "бронзові м'язи", та це радше літературні мотиви, аніж духовна спрага поетового ліричного героя. Антоничева стихія – це занурення у глибини природи, в прапервісність світу, відчуття себе, свого духовного "я" ланкою в безкінечному кільці метаморфоз, що так яскраво виявилось у "Трьох перстнях" (1934), "Книзі Лева" (1936), "Зеленій евангелії" (1938). Його "осонценість", "окриленість", "оспіваність" ховають за зовнішньою оболонкою життєлюбства й оптимізму глибокий драматизм буттєвісного, онтологічного плану: за сонцем тут неодмінно виглядає холодне, мертве світло місяця, перстень молодості й пісні неодмінно замикає перстень як передумови і гаранта "вічної молодості". Публіцистичні вірші Антонича, які він писав час від часу ("Ніч на площі Юра", "Кличу", "Ранок юнаків"), при професійному рівні, все ж поступаються його "язичницьким", ширше – філософським творам, і поет це розумів і йшов за покликом свого таланту.

Здавалося б, різниця двох означених типів поетів не така вже велика і важлива, це просто відмінність двох творчих індивідуальностей, але за цією відмінністю стоять і естетичні засади і лінії поведінки.

Коли в 1935 р. Б. Кравців перебрав редагування журналу "Дажбог", він зробив його суто політичним органом. Літературно-мистецьке життя у Львові зосередилося тепер навколо "Вісника", перейменованого в 1933 р. з "Літературно-наукового вісника", та "Назустрічі". Б. Кравців примикає до "Вісника", Б.-І. Антонич – до "Назустрічі". Відбулася поляризація сил, яка віддзеркалювала суспільну ситуацію того часу.

У 1929 р. було проголошено створення літературно-мистець-

кої групи "Танк", до якої мали ввійти поети, які жили у Варшаві (Є. Маланюк, Ю. Липа, Н. Лівіцька-Холодна), пражани О. Стефанович, М. Чирський. Група мала видавати журнал під такою ж назвою.

Про діяльність цієї групи не маємо відомостей, окрім маленького збірника "Статті про "Танк" (Варшава, 1929). Сама назва групи вже розкривала його напрям, хоч у редакційному вступі було проголошено "дати волю кожному творцеві". Збірник містив тільки дві статті: Є. Маланюка "Група "Танк" та Ю. Липи "Лист до літераторів". Є. Маланюк відзначив великі досягнення "в Києві й почасти в Харкові в царині мистецькій і зокрема літературі", вбачаючи в них той засів, що його дала "наша боротьба за незалежність", а Ю. Липа окреслив програму групи, яка має полягати в "синтезі героїзму, господарності й волі", утвердженні "державницької літератури" і запереченні творів на зразок "Єсеніних, Андреевих, Пильняків, Поліщуків ...". Отже, воля кожного була обмежена.

Положення, сформульовані Ю. Липою, згодом були розвинуті у "Віснику" Д. Донцова, активними авторами якого стали Маланюк та Липа.

Програма "Вісника" заперечувала автономність естетичного начала в літературі, висуваючи на перше місце ідеологічну заангажованість з ухилом на національну ідею. Орієнтація на національно (націоналістично)-патріотичний пафос значною мірою була спричинена процесами, які відбувалися в УРСР. Політика терору, репресій, масових розстрілів діячів культури викликала в Галичині відповідну протидію, посилювала тенденцію ідеологізації мистецтва, але із, сказати б, протилежним знаком від того, що пропагувалося за Збручем. Культивування національно-державницької ідеї було зворотною стороною медалі "класового підходу", "класової ненависті" до ворогів соціалізму і т. д. "В нашій журналі..., – наголошував його головний редактор Д. Донцов, – не раз і не два зверталось увагу на той волевий чинник, який – один лиш він – зможе здинамізувати нашу психіку в грядучім поррахунку з большевизмом"⁹. Цілком очевидно, як важко було в умовах 30-х рр., сповнених політичних пристрастей та ідеологічних протистоянь, протиставити цій доктрині платформу, яка визнавала б за мистецтвом самодостатню національну і суспільну вартість.

І все ж у тогочасному мистецькому середовищі виникала протидія утилітарному трактуванню ролі літератури в суспільному житті. Опонентами "Вісника" були львівський тижневик "Назустріч" та журнал "Ми", що виходив у Варшаві. Характерним виявом такої протидії поглинання мистецтва ідеологією

був виступ Б.-І. Антонича при одержанні літературної премії Товариства письменників і журналістів ім. І. Франка у Львові 31 січня 1935 р. Зіставивши символи віри символізму, сформульовані у відомому вірші В. Брюсова "Юноша бледний со взором горящим...", з цього закликком творити тільки для вічності і служити мистецтву для нього самого з тогочасними програмами політичної заангажованості мистецтва, Антонич обґрунтував свою позицію. Завданням митця, сказав він, є "погодити службу сучасному з тривкішими, вищими мистецькими вартостями, зберегти в цій службі свою індивідуальність і незалежність, влити в жили мистецтва бурхливу кров наших днів, але так, щоб воно не перестало бути мистецтвом"¹⁰. Антонич підкреслював, що ця служба має впливати з органічної потреби таланту і вірності світові, з якого вийшов поет, а не з накинutoї згори програми, і закінчив виступ такою категоричною заявою: "Я не мандолініст ніякого гурта. Не вистукую верблів на барабані дерев'яного патосу. Знаю добре, що криця й бунтарство, контурни й сурми наших поетів – це здебільша векселі без покриття"¹¹. В іншій статті, що є відповіддю на звинувачення поета в незрозумілості й відсутності в його творах ідей, він писав з боєм, що "у нас майже нема критиків, що дійсно відчували би літературу, щоб справді вміли сприймати мистецькі спонуки й відповідно на них реагувати. В історії літератури майже самі бібліографи, списувачі, приміткарі, доботексти або знов дослідники розвитку тих чи інших ідей, в критиці це здебільше інтелектуалісти, розумовці, "світоглядники". Навіть тоді, коли вони застерігаються і кажуть про натхнення, "внутрішню правду", суб'єктивізм тощо, шило вилазить з мішка. Говорять про "вогонь в одежі слова", а насправді думають про думки в одежі слова"¹².

Поглядам поета на літературу, на її роль і місце в житті, мабуть, найбільше відповідала платформа тижневика "Назустріч" та журналу "Ми", де з середини 30-х рр. він друкувався найчастіше.

Часопис "Назустріч", який редагували тоді вже широко відомий критик і літературознавець з широкою європейською освітою М. Рудницький та поет, художник і критик С. Гординський, був зорієнтований на західні впливи у літературі і мистецтві, широко інформував про новини світової культури, мав тісні контакти з діячами української культури, що тимчасово перебували чи постійно жили за кордоном. Так, знайдемо тут інтерв'ю з В. Винниченком з-під Парижа, розповідь про творчість О. Архипенка, рецензії на збірки молодих українських поетів, що виходили в Парижі чи Варшаві. Не дивно, отже, що журнал

мав чимало прихильників і авторів. Поезію, зокрема, представляли Р. Завадович, Я. Курдидик, Т. Курпіта, О. Тарнавський, але найбільше – Б.-І. Антонич, С. Гординський та В. Гаврилук.

Малюючи свій автопортрет в однойменному вірші, С. Гординський з іронією говорив про "рідних мазунів, що шкварять марсельєзи", хоч і сам не відрікався від "гостроти тематик". Його творче кредо –

*Одного лиш боюсь: впадати в трафарет,
Аж надто в нас ксму затуплювати пера!
Я хочу, щоб кохав однаково поет
І буревій доби, і квіти, й хмародера,
Та найважливіше, щоб, зриваючись у лет,
Мав кришечку бодай фантазії Бодлера –*

перегукується з Антоничевим висловлюванням, хоч за творчою манерою поети дуже відрізняються один від одного. Якщо Антонич заглиблений у природу від її "прапервісності" до "сурм останнього дня", коли він весь у стихії біологічної еротики язичницького світосприймання, переосмисленого і збагаченого сучасним світоглядом, то стиль Гординського – це поєднання досягнень школи українських неокласиків, їх еллінсько-парнаських мотивів з романтичною традицією, що бачить поета отим бодлерівським альбатросом, який вільно ширяє в стихії небесного простору, але безпорадний і беззахисний серед людей (до речі, Гординський переклав "Альбатроса" Бодлера).

Читаючи поему С. Гординського "Сновидів" з її граціозним віршем переданою легкою самоіронією і ненав'язливою дидактикою, мимоволі згадуєш поезію молодого М. Рильського.

Натомість В. Гаврилук – поет підкреслено особистісний, його вірші – рефлексії тонко організованої, вразливої натури митця на тлі урбаністичного пейзажу. Часом це ескізи, миттєві враження, схоплені оком художника, але деталь піднесена до рівня метафори, іноді глобальної і водночас емоційно насиченої, як от у вірші: "Осінній медоквіт":

*Як медоквіт, зо стріхи вечір капле.
О, як болить – од росяної краплі,
Що впала і розтанула в огні –
Земля у перестоянім вині.*

Такі врші не вписувалися в напрям "Вісника" і викликали часто осуд з боку критиків цього журналу, але ж коли література, а надто поезія, живе тільки однією проблематикою, хай це буде так званий громадянський мотив у радянській поезії, чи "державницька ідея" у тогочасній галицькій та емігрантській, це призводить до збіднення обсягу почувань людини і звуження художньої палітри. Пригадаймо застереження М. Вороного,

звернене до І. Франка, що "коли постійно битись, то серце може озлобитись". Серце героя тогочасної поезії, особливо деяких емігрантських поетів, було закуте в панцир і непіддатливе для любовного трунку Лади.

Що ж являла собою емігрантська поезія, чи можна говорити про неї, як про щось цілісне? У критиці існує термін "празька школа української поезії", вжитий вперше уже після другої світової війни критиком В. Державиним, що у воєнні роки перебрався на Захід.

Термін цей значною мірою умовний, і ставлення до нього неоднозначне. Приміром, Є. Маланюк взагалі заперечував існування якоїсь "празької школи", а Н. Лівницька-Холодна якщо й погоджувалася визнавати таку групу, то виключала з неї тих, хто жив у Варшаві, а отже, себе, а також Є. Маланюка, О. Телігу та Ю. Липу.

Та все ж термін цей закріпився, і до "празької школи" відносять поетів "першої еміграції", чия творчість хоч якийсь час була пов'язана з Прагою, а це, волею історичних обставин, переважна більшість людей, які після поразки Української Народної Республіки змушені були виїхати за межі батьківщини. До "празької школи", звичайно, не включають, скажімо, О. Олеся, який постійно жив у Чехословаччині, чи М. Вороного, що був там кілька разів після революції, – це представники іншої генерації, хоч вони і брали участь у літературному житті української громади. Йдеться про поетів, чия творчість починалася в еміграції. Це були люди різної політичної орієнтації, естетичних уподобань.

Твори поетів-емігрантів не видавалися, і вони не могли мати жодного впливу на українську поезію у межах України. Тільки останнім часом на сторінках літературних часописів нашої країни стали спорадично з'являтися публікації творів декого з них. Варто згадати при цій нагоді блискуче написані есе про Є. Маланюка, О. Ольжича та ін., україніста з Братіслави М. Неврлога; згодом до цієї справи підключилися Л. Череватенко, І. Дзюба, Т. Салига, Ю. Ковалів. Але чи не випадково найбільший осередок української поезії 20–30-х рр. зветься саме "празькою школою", хоч чимало представників її згодом з Праги і Чехословаччини взагалі виїхали, як у повоєнні часи група поетів української поезії – "ню-йоркською", хоч представники її живуть у різних країнах світу?

Чехословаччина була тією країною, яка чи не найгостинніше прийняла і найприхильніше поставилася до людей, що змушені були з політичних переконань покинути рідну землю. До цього спричинилися українські симпатії тодішнього прези-

дента країни Т. Масарика, який доклав багато зусиль, щоб українські емігранти могли здобути тут освіту рідною мовою. Так, уже 1922 р. недалеко від Праги, у Подебрадах, була заснована Українська господарська академія, куди відразу ж поступило 300 студентів; трохи згодом у Празі відкрилися Вищий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Вільний український університет, Українська мистецька студія. Крім цього, багато молоді навчалося у Карловому університеті, Чеській вищій промисловій школі і т. д. Отже, майже весь цвіт наукової і творчої інтелігенції зосередився у Празі та Подебрадах.

Налагоджувалося громадсько-культурне та літературно-мистецьке життя, яке координували Український Громадський комітет, Академічна громада, Українська Село-Спілка, Товариство українського пластичного мистецтва, Український громадсько-видавничий фонд; діяли видавництва "Дніпрові пороги", "Обрій-Sirius", "Київ", "Пробоем", "Наступ". При цьому люди, які молодими покинули Україну, не відчували відірваності від літературного процесу на батьківщині. На сторінках журналу "Нова Україна" (виходив у 1922 – 1928 рр.) друкувалися О. Олесь. В. Винниченко, М. Вороний. Статі та рецензії публікували в ньому Д. Чижевський, Л. Білецький, М. Шаповал (Сріблянський). Журнал не тільки інформував про літературне життя в Україні, а й вмщував твори радянських письменників – В. Підмогильного, Г. Косинки, Т. Осмачки та ін. Щоправда, в Радянській Україні вже тоді починалося "полювання на відьом" – за ці публікації письменників почали звинувачувати в симпатіях до петлюрівщини, називати їх підголосками куркулів. Красномовним є "Лист в "Червоний шлях" Косинки, Підмогильного, Осмачки (1923, № 4/5. – С. 289 – 290), в якому автори писали: "Умови нашого літературного життя змусили нас туди податися. Умови – це надмірна підозра, цькування й систематична відмова друкувати наші твори. Ця підозра кожний відблиск життя повертала на конфронтацію, кожне слово, сказане не в романтичному дусі, мала на доказ бандитизму, всякий глибокий підхід до людської душі проголошувала містикою і за цим сипались на нас обвинувачення... Їхні закиди найменше видаються нам проявами пролетарської думки. Вони міщани, що прикривали свою міщанську дріб'язковість революційною фразою".

Таку відповідь у 1923 р. ще можна було надрукувати на сторінках радянського журналу. Ситуація різко змінилася в кінці 20 – на початку 30-х рр.

А поки що письменники радянофільської орієнтації групи "Жовтневе коло", керівником якої був Антін Павлюк (у 1932 р.

він виїхав у Радянську Україну, і відтоді про нього не було жодних відомостей у пресі) і до якої входили В. Хмелюк, С. Масляк та ін. Вони встановлюють контакти з представниками чеського авангарду, що теж мали ліві симпатії. Крім цього, Прагу відвідали українські радянські письменники П. Тичина, І. Микитенко, В. Поліщук, суди систематично надходили радянські журнали, отже, тут був досить високий рівень поінформованості про розвиток української культури на рідних землях.

Поети-емігранти, будучи або безпосередніми учасниками боротьби за Українську Народну Республіку, або дітьми її діячів, несли з собою ідею української державності, і це споріднювало їх творчість з творами представників стрілецької поезії в Галичині. Але між поезією галичан і емігрантів-наддніпрянців існує помітна різниця. Стрілецька поезія була орієнтована на масове сприйняття і творила своєрідну стрілецьку пісенну епопею визвольних змагань: не випадково традиція цієї поезії стала в наш час чинником духовного відродження народу не лише в Галичині, а й в усій Україні. Поезія емігрантів відчула й передала втрату не тільки сподіваних ідеалів, а й рідної землі, батьківщини, що покликала в ній історичні мотиви в своєрідному аспекті – оживлення історії в собі, присутність в естві ліричного героя далекого і близького минулого через зміщення часових та просторових пластів. Чужина – прихильно чи ворожою вона була – породжувала в поетів комплекс біженця, якого постійно супроводжує "хрест дорі", що його кожному треба нести на свою Голгофу. Попри всю відмінність кожного з представників "празької групи", є все ж чимало спільних рис, притаманних саме "пражанам". Це, на думку українського літературознавця із США Б. Рубчака, такі ознаки стилю: згущена алітерація, паралелізми фраз, підкреслено приблизне або надто повне римування, гра анафорами і загалом "той дуже своєрідний, саме пражанський експресіонізм, що йому подібного (незважаючи на подібність окремих рис) не знаходимо ніде в українській поезії"¹³.

Перший поет, в якого виразно окреслився цей комплекс ідей і почувань, – Юрій Дараган. Син українця-інженера з Херсонщини і грузинки, він по матері успадкував тип обличчя, а по батькові – коріння українського роду з його генетичною пам'яттю. Дараган прожив мало – тридцять два роки. В таборах інтернованих, куди він потрапив після поразки військ УНР, захворів на туберкульоз, який звів його в могилу в 1926 р. Пое-теса О. Лятуринська, яка була закохана в його поезію, але ніколи не бачила поета, написала зворушливий спогад, пов'язаний з ним: одна з її подруг мала збірочку Дарагана "Сагай-

дак" (єдину, яку він встиг видати за рік до смерті) з дарчим написом "Милій панночці з фіалками". Потім ця панночка "рік річно в роковини смерті ходила на його могилу в Ольшанах, щоб на неї покласти пригорщі свіжих фіалок. Її наступниця одного разу не знайшла могили: рів зрівняли, бо минув десятирічний термін її найняття. Навіть кущ, буйний і здичавілий, посаджений невідомо чиєю рукою, викорчували і насадили інші квіти... Не лишилось ані сліду" 14.

Але залишилося щось далеко більше: поезія, яка "містить у собі всі елементи, які згодом розвиватиме решта поетів еміграції: яскравий історизм, варяги, дикий степ, сонячний Дажбог, настрої вигнанця" 15.

Ю. Дараган не розгортає перед читачем конкретних сюжетів з минулого (крім, хіба що, поеми "Мазепа" – одного, до речі, із найслабших його творів), не створює картини битв наших предків з ворогами. В нього сама природа просякнута духом язичницьких уявлень давніх русичів ("Дажбог лякає білі коні...), гострота переживання посилюється літописною ремінісценцією –

*Бисть тишина – в Щипюрні у шпиталі,
Бисть тишина та тіні-козаки,
Що від сухот мовчазними вмирало...
Бисть тишина безмежної тоски...
– Хто це зробив? – пригадуєш, не знаєш.
– Чи Гуня, чи Павлюк, чи Гордієнко Кость? –
Стояв облуплений трагічний "Каліш";
Ридав Nord West і – нічогоже бисть!*

(З літопису днів біжучих')

козацьким "спомином" ("Зійшло козацьке сонце – місяць...") тощо. Та в усіх цих видобутих з глибин історичної чи доісторичної пам'яті асоціаціях домінує боротьба: явища природи набувають ознак лицарів у бойових обладунках, вони сповнені "радощами нової борні": місяць "в литах легких і ясних, як жар", а вечір, мов переможений воїн, "одкинув свій червоний щит". Характерний вірш "В Празі": поет стоїть на старому Карловому мості, але снить "забутим краєм", і в уяві його картина, де

*Мечі гриміли у танку,
І шал борні червоно-білих
Гукав і плакав, як дикун,*

і вже важко сказати, чи та борня "червоно-білих" точилася колись тут, біля старого мосту у Празі, чи десь у херсонських степах, де червоно-білі кольори мали не історичне, а зовсім інше, конкретне забарвлення, є натяком на події, в яких він брав участь і сам.

Якщо пристати на думку про те, що поезія Ю. Дарагана міс-

тять усі елементи, які пізніше розвивали інші поети еміграції, власне "празької школи", то треба додати, що кожен з цих поетів знаходив свій мотив, який став у його творчості домінуючим і був доведений до поетичної концепції, яка має образну домінанту і певний комплекс художніх засобів.

Можна стверджувати, що якщо мотив язичництва, започаткований Дараганом, розвивали, наприклад, такі майстри "празької школи", як О. Лятуринська й О. Стефанович, то власне історіософію – Є. Маланюк та О. Ольжич.

О. Лятуринська назвала свою першу збірку "Княжа емаль", і ця назва найкраще, найточніше передає характер її світосприймання і спосіб його реалізації. Поетеса вся занурена в княжу епоху, в пущі і нетрі її рідного волинського краю, де "зуб, ратище, копито, пазур" постійно чатують на людину, де "муж ішов на силу вражу", де "гучні, меткі на гони, Перуна стріли, коні", але – "упали вежі, впали стіни, і зрівняно вали". Оця язичницько-ранньохристиянська атмосфера є не архаїкою, а способом спресувати історію і зберегти її в собі. Спресованість, згущеність диктує "емалеву" лаконічність вислову (нагадаймо, що Лятуринська була талановитим скульптором), де немає ні розлогої метафори, ні навіть емоційно забарвленого епітета, а вірш стиснений, як пружина або туго натягнутий лук. А смисловий простір поезії Лятуринської створює те, що за кожною деталлю вгадуються ниті зв'язки особистості зі світом пущ, з оживленою природою, з великим світом, що простягся перед очима і заліг у душі, в пам'яті. За спостереженням Ю. Шевельова, поезію О. Лятуринської пронизує традиційна обрядовість, завдяки якій здійснюється живий зв'язок особистості не тільки з людським гуртом, а й із всесвітом: "обряд робить людину частиною світу, і так стає можливою перспектива –

*Сім зірок, одне весельце,
А між ними місяць... "16.*

Історична реалія в її вірші стає мовби ключем до розшифрування смислових кодів, ланкою зв'язку споріднених явищ, що об'єднують віддалені між собою епохи:

*Підводилися руки вгору,
Сухі уста переривали:
"За тих, що згинали від мору...
За тих, які в боях упали".
("Підводилися руки вгору...")*

*День догоряє так світозарно!
Душа просила корабля.
Десь біля голосила Карна,
Тужила Жля.
("Жилились стязі, пнулись вгору...")*

Це не історія, це щось більше: гіркі уроки минулого не раз повторювалися, додаючи роботи Карні і Жлі – цим символам плачу і скорботи за полеглими на полях битв за свої, а частіше чужі інтереси, та померлими від стихійного, а частіше створеного штучно голодомору. Можливо, що викликав з історичної пам'яті цих Карну і Жлю створений новітнім, сталінським нашестям голод 1933 р., од якого здригалось не тільки серце, а й сама земля.

"Гусла" О. Лятуринської мовби продовжують пісні тих гусярів, що співали і про "золочені щити", і про "червоне поле бою", і про Карну та Жлю... А далі язичницькі символи зрощуються з християнськими ("Василецьки і чорнобривці за Миколою святим", "Щитом Господнім заслони, мечем Архистратига!"), кольорами національної історичної символіки ("синьосині сподом, верхом золоті, все йдуть хресним ходом, мов корови ті").

Читача вразило в поезії О. Лятуринської органічне поєднання мужності й ніжності, за словами відомого літературознавця того часу П. Зайцева, "щось від якоїсь особливої "амазонської" ніжності – ніжності жінки-войовниці, коли вона відкладає стріли й лук і віддається пестоцям мрій, ще не стративши напруження м'язів" ¹⁷.

Палітра поетеси розширюється, що відбивають назви книг та їх розділів: печерні рисунки, княжа емаль, волинська майоліка, а відтак, уже в пізніші часи, – веселка.

Зануреність у світ язичництва, "сонцепоклонництва", доповнена античним здоров'ям душі й тіла, – одна з найхарактерніших прикмет поезії ще одного талановитого волинянина – О. Стефановича. Його поезія заселена таємничими істотами волинських пуш і хащів; ця первісна казковість поєднується то з майже неокласичною прозорістю еротичних сонетів "З античного", то з апокаліптичними передчуттями. Причому спостерігаємо дивовижні переплетіння тем і мотивів: володар підземного царства Див перетворюється в усоблення космічної сили зла, ворожого підступу. Формула С. Гординського "поетикальна несучасність" (з рецензії на його збірку "Stefanos") переформулюється з тезою сучасного дослідника творчості поета І. Фізера із США про те, що "потік поетичної свідомості Стефановича, як би сказав Бергсон, пливе назад, а не вперед, пливе у світ зберігаючої пам'яті" наче "всупереч загальноприйнятому погляді, що лірична творчість – це, буцімто, теперішній час, епічна – минулий, а драматична – майбутній".

Можливо, ця зверненість у минуле, в спомин, так підкреслюється дослідниками через те, що вона в Стефановича переваж-

но не доповнювалася ні публіцистичними інвективами, ні асоціативними містками, ні вольовими інтонаціями¹⁸. Все ж момент часової протяжності, повчальності минулого для сучасного тут усе-таки виявляється натяком, якимсь горизонтом, що лежить поза образом. Адже пам'ять зав'язує свій вузлик не на випадковому, а на чомусь прикметному, повчальному, до якого потім буде повертатися, як до того Перуна, якого наказали кинути в Дніпро і відштовхувати від берегів доти, доки не відпливе за пороги. Але він і досі видає, і досі

*Пливе, прадавньої снаги,
Грози прапервісної повен.
І часто-густо його човен
У наші стука береги.*

(“Перун”)

О. Стефанович задивлений і заслуханий у світ, і в цій спразі схопити багатство його звуків і барв він “зупиняє” час, прагнучи вивести з часткових проявів життя природи, її станів, часто персоніфікованих (осінь – то господиня, то вдова, то княгиня), якийсь абсолютний стан чи то майже світової туги, чи чистоти, чи офіри.

Віршам поета не раз шкодить прямолінійність, “логічність” висновків: “І в далечинь, крізь золоте осіннє, у золоте осіннє розкривається” (“Коли земля, як давні “тріє царіє”); “Може зламати – тіло, але ніколи – дух” (“Просто. Не йти праворуч...”), але зате це компенсує витончена звукова оркестровка рядка, яка дає настроєвий ключ до сприйняття вірша: чи то елегантний (“Небеса в воді – в синім неводі...”), чи драматичний (“Дзвонять серця ваші вічні, ваші квітневі, травневі серця, квіти, посічені в січні...”).

Якщо в поезії О. Лятуринської та О. Стефановича елементи слов'янської символіки врастають в історіософський контекст, то в Н. Ливицької-Холодної вони виявляються в еротичному плані, через витончену, внутрішню складну, але зовні дуже прозору образну структуру. В її віршах не знайдемо ні традиційних персонажів слов'янської міфології, ні героїки походів княжої дружини, ні насичення пейзажу язичницькою символікою. Лірична героїня Ливицької-Холодної відчуває в собі темний голос крові і уявляє себе то “поганкою з монгольських степів”, то бранкою татарина, вона володіє відьомським хистом любовного привороту, що несе з собою смерть, вона мовби посестра гоголівської сотниківни. Одначе грань між реальним людським переживанням і художньою містифікацією настільки тонка, що відкривається не кожному, навіть досвідченому оку. Тим-то збірка “Вогонь і попіл”, де ці мотиви втілилися, викликала

дуже неоднозначну оцінку. Наприклад, поет і критик Л. Мосендз не сприйняв поетичної умовності, "маски" героїчні, і його вирок був не те що суворий, а нещадний: "... з цього безрадісного ясира плоскості і виходить душа такою маленькою, з об'ятими крилами

*В серпні порожньо, тьмяно, глухо
По пожежі нічних екстаз,
І душа моя, мов старчиха,
І думки мої не крилаті.*

Жорсткий самосуд, але справедливий... Лиш чи треба в тридцятих роках двадцятого віку цю збірку видавати? Кликати на той пропащий шлях! Не "старчихи", але "крилаті" по нім простуватимуть" ¹⁹. Які знайомі інтонації! Хто тільки не кликав поезію на поміч і хто тільки не відбирав у неї право залишатися собою! Не дивно, що така поезія "в тридцятих роках двадцятого століття" не могла бути сприйнятою ні по той, ні по цей бік Збруча. Та й чи лише в тридцятих...

Тільки значно пізніше збірка "Вогонь і попіл" була оцінена як неординарне художнє явище, що виникло на перехресті літературних впливів і взаємозв'язків. Б. Рубчак у статті "Серце надвоє роздерте" – передмові до книги вибраного поетеси "Поезії старі й нові" – підходить до еротизму лірики Н. Лівичкої-Холодної як до явища, породженого літературною традицією, явища, в якому перехрещуються національне джерело і впливи європейської поезії. Він окреслює його як маску "вампа", що бере свій початок у міфології, готиці та барокко й продовжується в декадансі. Це, на думку дослідника, тип, в якому відбилася традиція українського фольклору (гуцульська п'явка, що висмоктує кров із своєї жертви в любовному шалі), традиція козацької культури і раннього Гоголя з його сотниківною у "Вії", "це пані поезії середньовічного ренесансу... яка стає з об'єкта суб'єктом і тому демонізується: вона усвідомлює свою психічну силу і не вагається застосувати її в змаганні, що ним завжди мусить бути пристрасно насичене кохання" ²⁰.

Для такого впливу є поважні підстави: справді "поганка монгольських степів" перевтілюється в сотниківну в червонім намисті" ("На розквітлі грона акацій..."):

*Поцілуй – до скону
Будеш прагнуть уст моїх,
І затроїть кров червону,
Кров юначу п'яний гріх.*

*("Чорний колір –
колір зради...")*

Збірка "Сім літер" цілком інша за темою і за тональністю.

Назва прочитується як "Україна", основний мотив – емігрантська доля, трагедія степового перекотиполя на бруках європейських міст, туга за рідною землею. Вже деякі тодішні критики, приміром С. Гординський, вважали, незважаючи на пафос багатьох віршів, цю збірку слабшою. І це справді так. Там, де авторка вдається до патетичних інтонацій, її голос звучить якось знеособлено, не зігрітий теплом внутрішнього переживання. Натомість мотив "Maï Du Rays" – туги за батьківщиною – сповнений глибокого болю, іноді тут вловлюється "без надії сподіваюсь", але частіше це прощання з рідною землею назавжди; "чорний льох чужини", здається, вже ніколи не розвіє свого мороку. Батьківщина стає вже спомином, казкою, але казкову ідилію порушує голос реальності – через кордони доноситься "зойк голодного села". Поетеса бачить "малоросійський сон під співи жаб і солов'їв", але цей "божевільний спокій" рідної землі мусить збудити відважні і міцні серця.

У віршах Н. Ливицької-Холодної дослідники знаходять сліди прихованої полеміки з іншими представниками "празької школи" – Є. Маланюком, Ю. Липою, О. Ольжичем. Ця полеміка породжена не браком національно-патріотичних почуттів поетеси, а обстоюванням права залишатися жінкою, просто людиною, обстоюванням права не тільки на високий злет, а й на сумнів, на увесь спектр настроїв і переживань, надто в такий складний і тривожний для батьківщини час, надто в таких складних і важких умовах еміграційного життя. І треба визнати, що полеміка ця мала не суто особистий, а принциповий характер, і була викликана обставинами суспільно-ідеологічного характеру, що втягли в свою орбіту культуру і літературу.

Є. Маланюк, Ю. Липа, О. Ольжич, а також Л. Мосендз та О. Теліга становили "вісниківське" крило "празької групи", що здобуло назву "вісниківської квадриги". На їх творчості певною мірою позначився вплив ідеології головного редактора цього журналу Д. Донцова з його культивуванням вождізму, імморалізму, культу волі і "героїчного чину" як протидії сталінізму, але водночас і модифікації тоталітарних ідеологій ХХ ст.

Творчість поетів-"вісниківців" позначена впливом доктрини "державницької літератури", хоч і не вкладається в її рамки: кожний з названих митців має своє коло тем і мотивів, свою образність та інтонацію, які до того ж не залишалися незмінними. І все ж у творчості "вісниківців" логічно-ораторське начало домінувало над зображально-мелодичним, "метафора чину" над "метафорою споглядання", герой цієї поезії радше закований у панцир дружинника, ніж напоєний любовним трун-

ком Лади. Звідси ставлення до жінки, зокрема образ жінки-українки, а в ширшому плані – України.

Цей комплекс проблем чи не найповніше й найсвоєрідніше відбився у творах міжвоєнного періоду Є. Маланюка – найяскравішого представника емігрантської поезії, одного з найталановитіших українських поетів ХХ ст.

Центральною темою, яка пронизує творчість Є. Маланюка, є тема втрати державності України після поразки Української Народної Республіки. Вона розкривається через різні сюжетні лінії, наскрізні мотиви поета; мабуть, тільки В. Пачовський, з попередників, протягом усього творчого життя так послідовно розробляв її. Якщо в Пачовського Україна втратила державність за "первородний гріх нашої нації, що завалила свою державу за татарських часів татарськими людьми", і зможе повернути її, лише спокутувавши його ("Золоті Ворота"), то Маланюк причину трагедії вбачає у переродженні психології нації, втраті тих рис, які вона явила в княжу добу та період козацтва. Ця ідея переродженої нації уособлюється в символічних образах Земної Мадонни та Степової Еллади. З одного боку, це "Мадонна Диких Піль", Марія, яка має народити нового Месію, а з другого – Анти-Марія, "відьма-сотниківна, мертва й гарна, що чорним ядом серце напува", воскресаючи ночами. Поет прагне для неї "купелі хресної", "вогненної зливи", що повинні її загартувати й очистити від гріхів і наруг над тілом і душею, що протягом віків зазнала ця жінка з вишнями сарматських уст. Не раз гнана у ясир, вона була "втіха ката й мати яничар", "повія ханів і царів". Вона може врятувати себе лише відчайдушним поривом, мусить стати Юдіф'ю, аби здолати свого гвалтівника, вцілувавши в нього свою отруту. Тільки пройшовши через таку "снігову купіль", вона може очиститися від відьомської скверни і стати Мадонною.

Такий же двоєдиний у поета й образ Степової Еллади. Здається, що вона споріднена із справжньою Елладою, уявляється поетові спадкоємницею її гуманістичних традицій; але така аналогія змінюється сприйняттям Риму як ідеалу майбутньої державності ("Наш неминучий Рим").

Критика вже тоді відзначила спорідненість образу маланюківської Земної Мадонни з блоківською прекрасною дамою, невидимкою. Ю. Клен писав у рецензії на збірку "Земна Мадонна": "Так само колись для Блока його "незнайомка" приймала риси мадонни, повії, жони, Русі; та сама мноюлюбність, яка в іпостасях своїх стверджує цілковитий паралелізм образів обох поетів; ті самі татарсько-скитські мотиви, та сама есхатологічна тема у "Візії", що своїми образами ("обагриться небосхил

криваво, розчахнеться зимна височінь") через Блока сягає аж до Вол. Соловйова" 21.

Є цілковиті підстави твердити, що тип жінки-"вампа" в поезії Н. Лівницької-Холодної був значною мірою інспірований образом Земної Мадонни, на що вказує й пряме апелювання поетеси до відьми-сотниківни, що виступає у вірші Маланюка. Перенесення рис маланюківської анти-героїні на себе, свою ліричну героїню може сприйматися як своєрідна полеміка з поетом.

Поетеса О. Теліга теж вступила у полеміку з Маланюком – прямо. В статті "Якими нас прагнете?", надрукованій у "Віснику", вона писала, що в сучасній літературі образ жінки зводиться до двох типів: жінки-рабині і жінки-"вампа", але, незважаючи на таку зовнішню протилежність, обидва типи зводяться до одного, а саме: що жінка "з'являється лише джерелом хвилевої насолоди й увигіднення життя в найпримітивнішому розумінні того слова. І рабиня і "вамп" виключають пошану до жінки" 22. Більша половина статті базується саме на "Земній Мадонні" Маланюка, і основний пафос заперечення у тому, що автор запрошує на трон, який належить українці, скандинавську Ладу як носія вірності, гордості, волелюбності. Вражене жіноче самолюбство продиктувало й такі рядки: чи не таке "відношення часом штовхає її (українську жінку) шукати чогось більш вартіснішого в чужинця?" 23.

О. Теліга на заглиблюється у цій статті в історіософську концепцію Є. Маланюка, вона бере, сказати б, верхній пласт, пряме значення образів, але й це мало свій сенс, бо маланюківська Анти-Марія вже породила Анти-Марію Л. Мосендза (О. Гаврилук не проминув нагоди, щоб звинуватити поета в "неприхованій ненависті до батьківщини за те, що виплюнула його як клас" 24).

Однаке образи Земної Мадонни і Степової Еллади в їх амбівалентній роздвоєності мали витискувати, вичавлювати з психології рабське, "ясирське" начало, м'якотілість і гартувати волю, сталити дух. Втрата Україною державності породила в поета прагнення творити державність духовну як передумову держави політичної. Цій меті підпорядкована вся його творчість. "Стилет чи стилос?" – таку назву мала перша збірка поета, і в ній основні лінії його творчості: єдність дії, чину і краси мистецтва (згадаймо пізніші формули: "сталь і ніжність" П. Тичини, "пелюстки і леза" Д. Павличка). Ці дві іпостасі одного явища можуть заходити в конфлікт між собою, можуть "кряти" серце навпіл, але одне часто корегує друге: Маланюк ніколи не дозволяє собі розслабленості у поезії. Мелодика його

вірша не розспівна, а чітка, сувора, карбована, та водночас його ліричний герой – натура тонка і вразлива на всі прояви людського чуття: йому знайоме переживання часоплину, він здатний, хоч і без сентиментальної розчуженості, замилуватися красою пейзажу, передати почуття самотності та ностальгії.

Я докладніше зупинився на поезії Є. Маланюка не тільки тому, що він – одна з найвидатніших постатей української літератури ХХ ст. (на яку так несправедливо начеплено багато догматичних ярликів), а й тому, що його творчість, наклавши відбиток на всю українську емігрантську поезію 20 – 30-х рр., значною мірою відбиває її ідейно-естетичну атмосферу. Ця поезія засвідчує, що державотворчий пафос, який був основою цієї поезії, її кредом, у кращих її представників не заглушив щирості, безпосередності, справжності і суверенності, впевненості що доктрина не вбила мистецтва.

Кожен із представників "вісниківської" групи, попри спільність загальної установки, виступає митцем із власним неповторним творчим обличчям. Спільним було те, що, як писала О. Теліга в статті "До проблеми стилю", "є в стилі нашого життя і нашого мистецтва щось від буремної ночі, з диким гуркотом грому, з блискавицями, що нагло обсвітлюють все довкола, ясніше, як день, як сірий день минулого віку, коли крізь павутиння туману важко було доглянути сонце, що так відчувається за темрявою сьогоднішньої ночі.

Така ніч зі сліпучими блискавицями, із загравою ранку на обрії, не раз ясніше від самого дня, є найвиразнішим символом нашої доби, її правдивим стилем, що його створила вона сама і ті митці, які справді її відчули.

Доба, що зродила цей стиль, є безперечно найбурхливішою, а тим самим – найбільш переходовою. Її невпинний рух змушує людей, які хочуть іти з нею в ногу, не до статичного думання-міркування, лише до динамічно загостреної думки – рішення"²⁵. Сама поетеса теж, здавалося б, цілком підпорядкована цьому стилеві. Її вірші сповнені передчуття "канонади грізного грому", і вона сама готова стати до лав воїнів, коли "простори проріже перша сурма", головний нерв її творчості – спрага дії, чину: "Знову тіло – напнутий лук, гостра радість стрілою вгору".

О. Телігу не раз порівнювали з Лесею Українкою. Підставою для такого порівняння була мужність. Кажуть, що Лесі не імпонували слова І. Франка про неї: чи не поодинокий мужчина на всю сьогочасну соборну Україну, слова, здавалося б, найвищої похвали: бо вона була жінкою.

Не будемо підтверджувати чи спростовувати аналогій, зіс-

тавлень, але варто сказати: поезія О. Теліги – поезія жіноча у всьому: у спонтанності почувань, граційності, не чужій легкого кокетства, перевазі емоційного начала над ефектом прийому затримання ока на таких деталях, по яких чоловічий погляд ковзнув би мимо (“... хтось у невідомій вірі ... Пильнує квіти у порожнім домі, і сум кімнат самотнім кроком мірить”, – “Вірність”). Навіть публіцистичність носить сліди її особистості – тут переважає сила внутрішнього чуття, поетеса наче не стурбована тим, як скомпонувати твір, щоб у ньому не було стертого образу чи банального епітету, бо ця емоційна енергія абсорбує, переплавить повторне і видасть, витворить з нього нове, неповторне.

Якщо світ настроїв і переживань О. Теліги, його насичена духовно-емоційна енергія не потребували для себе якихось незвичайних тематичних пластів, базувалися переважно на звичній, побутовій повсякденності, то в О. Ольжича спостерігаємо протилежне: його теми лежать у далекому минулому, він освоює облоги різних епох, починаючи від передісторії людства. Археолог за фахом, він із предмета своїх наукових зацікавлень “вилущує” поетичні ідеї, що здатні зв’язати, за висловом із “Слова о полку Ігоревім”, “оба поли времени” – минуле й сучасне.

Історіософські поезії О. Ольжича, зібрані в основному у збірниках “Рінь” (1935) та посмертній “Підзамча” (1946), пронизує мотив обов’язку, вірності громаді – чи то роду, племені, народу, – що її він має обороняти, і спокійно приймає смерть у бою, знаючи, що його буде “поховано дбайливою сім’єю, і що йому вважатиметься рідний курінь “над озером з ясними берегами” (“Поважна мова врочистих вітрин”). Перед читачем ціла панорама “реконструйованих” епізодів різних часів і народів (антів, слов’ян, греків), складність стосунків людей і племен, обряди і вірування наших і не наших предків, зміна віків – золотого, бронзового, залізного, яка, проте, не змінила людського серця, неспокійного і жалібного, і вічні загадки переходять від покоління до покоління, як, приміром, таємниця оцього зірваного зі стовпа якогось африканського племені і пробитого негритянського божка:

*О брате! Наших чарів і казок
Не виявити тут нам до могили.
У мене теж у черепі гвіздок,
Я також бог, великий і безсилый...
(“Негритянський божок”)*

Універсальні закони еволюції людства здобувають суспільну й моральну конкретизацію і навіть якість суб’єктивно-особистісне забарвлення, попри всю аскетичну оцданість образу,

стриманість тону, що ніде не переходить у розслабленість, багатослів'я, декоративні надмірності епітетів та метафор.

З цієї проблематики відокремлюється поема "Городок 1932", присвячена конкретній події того часу, та цикл "Незнаному воякові" зі збірки "Вежі" (1940). Поема відтворює напад бойовиків націоналістично-революційного підпілля на пошту в галицькому містечку Городку в 1932 р., які вбили там польського шовініста. Керівників цієї акції Біласа й Данилишина було схоплено й повішено. Поема Ольжича, поруч з віршами О. Теліги "Відповідь" та "Засудженим", була даниною пам'яті цим юнакам.

Загалом же творчість О. Ольжича дає нам зразки історіософської поезії, в якій видно прагнення емоційно освоїти й актуалізувати наукові дослідження. У подібному напрямі розвивалася й творчість ще одного "пражанина" – Л. Мосендза. Правда, джерелом його поетичних асоціацій були, як називаємо їх, позитивні науки – фізика, хімія, математика, з якими він був зв'язаний як учений. Прагнення зробити науковий чи технічний термін будівельним матеріалом метафори, побачити в суто науковій проблемі людинознавчий аспект тематично споріднює його поезію з "космічним оркестром" П. Тичини, "числом" М. Бажана. З другого боку, строфи на зразок

*Спіраль стихій на скrajних межах неба,
Прудкий в орбітнім небі електрон...
Від сяїв зеніту до глибин
Один у необхідності закон.
Його пізнає від альфи до омеги,
Йому віддає напруженість турбот.
Від точки охопити аж до Веги
Матерії незупинимий льот. –*

(*"Той сам закон..."*)

прокладають місток – радше всього, неусвідомлений – до "наукової" поезії 60-х рр. Треба визнати, що пошуки в цій тематиці не принесли помітних здобутків авторові, логічність мислення ученого тяжіє над його образними побудовами.

Серед поетичних творів Л. Мосендза – критики переважно ставили його поезію нижче від прози – виділяється вінок сонетів "Юнацька весна", присвячений "Праматері Роду", в якому дисципліна сонетної строфи підкреслює логіку внутрішнього сюжету, що втілює ідею незалежності духу на дорозі важких змагань до омріяної цілі.

Чітка форма сонета чи не найбільш відповідає характерові поетичного обдарування Л. Мосендза, чи не найприродніша для нього; в інших жанрах, зокрема в жанрі балади ("Балада про побратима"), яка дозволяє більшу розкованість вислову,

поет виявив себе слабше. Очевидно, внутрішня спорідненість з неокласиками зблизила його в середині 40-х рр. з одним із них – Юрієм Кленом (О. Бургардтом), з яким вони спільно написали й видали в 1947 р. збірку "Діаболічні параболи" під псевдонімом Порфирія Горатака.

На відміну від стилю Мосендза, з його чіткою підпорядкованістю уяви думці, є розкована, вражи – химерна неконтрольованість у віршах Галі Мазуренко, де часто збликує раптовий настрій, оживає деталь чи випадкове спостереження, вплітаючись у внутрішній ліричний сюжет. Низка творів поетеси написана на основі переказів та легенд різних народів Сходу (китайських, індійських та ін.), в яких міститься якась морально-філософська сентенція.

Уже з цих коротких характеристик видно, що поети "празької школи" представляють доволі широкий спектр творчих пошуків, що кожен з її представників – індивідуальність із власним творчим обличчям.

Творчість і галичан, і емігрантів розвивалася в основному в руслі поетичної традиції початку ХХ ст. та під впливом молоді української радянської поезії. Зовнішні впливи були загалом не дуже помітні і дещо запізнілі (Бодлер, Рембо, Рільке). Хоч, приміром, емігрантська поезія творилася в інонаціональному середовищі, вона зберігала свою автономність і в формі, і в змісті, і впливи на неї, скажімо, чеського естетизму чи польського скамандризму були дуже незначні, навіть менші, ніж на галицьку.

Розвитку авангардистських течій не сприяли обставини суспільного життя. Літературі, поезії і тепер доводилося брати на плечі ношу просвітництва, доводилося, як трохи раніше висловився один з найталановитіших поетів-модерністів М. Яцків, "гартувати епічну сталь на агітаційний молот і популярний джаган", щоб "гатити мури політичної неволи"²⁶. Заради цього "агітаційного молота і популярного джагана" вона змушена була оминати нові течії, які з'являлися й поширювалися в європейських літературах. Ця тенденція супроводжувала українську поезію від початку цього століття, то послаблюючись (20-ті рр.), то посилюючись.

Платформа донцовського "Вісника" не тільки не сприяла розвитку авангардистських течій, а й ставилася до них з неприхованою ворожістю. Така точка зору була доволі поширеною, мала багато прихильників. Так, талановитий поет, прозаїк і літературний критик Ю. Липа в книзі "Бій за українську літературу" (1935) писав, що прагнення до самодостатньої краси, незалежної від сюжету, від ідеї, на його думку, веде до само-

знищення мистецтва, перетворення його в "блискучий кошмар". Липа твердив навіть, що хоч "важким ударом для творчості письменників є касарняний режим совітщини, але треба ствердити, що й не меншим лихом було б для українців розповсюдження такого типу "найвільнішого письменника", розпротитуйованого браком яких-небудь обов'язків..."²⁷.

Отже, позасоціальність, естетизм за мірою небезпеки поставлені на рівень "касарняного режиму...". Одначе навіть творчість поетів, які підтримували таку точку зору чи й проголошували її, переростає цю доктрину, несе на собі печатку мистецької суверенності.

Ідеолог і поет, мабуть, боролися між собою і в особі Ю. Липи, поезія якого так охарактеризована в антології "Координати": "Багато витончених поетичних засобів складається на винятковий характер цієї поезії. У Липи цілком оригінальний поетичний словник, "очуднена" синтакса, густий звукопис і здебільшого тяжка, гранчаста ритміка. З української мови він робить власну "ліпівську" мову, а поетичне справілля вживає по-своєму, по-новому. Це аж ніяк не значить, що він поет-новатор у звичайному значенні цього слова. Навпаки, проти крайньої експериментації в поезії він часто виступав. Але, навіть коли хотів бути прозорим і безпосередньо дидактичним, він завжди був перш за все митцем, і то цілком оригінальним"²⁸. Відзначено, зокрема, вміння поета оригінально поєднати фольклорну символіку із сміховим елементом шкільної драми (поема "Ярмарок").

Поширення авангардистських тенденцій в поезії наражалося також на опір з боку міщанського середовища, прихильників старих, узвичаєних правил і трафаретів. Не випадково, мабуть, що адепти новаторства були переважно людьми лівої орієнтації: руйнування старих естетичних норм узгоджувалося з руйнуванням старого світу, на руїнах якого мав бути вибудований новий. Однак це тривало недовго.

Так, різко негативну реакцію галицької преси викликала поява збірок львівського поета Я. Цурковського "Прозолоть світанку" (1925), "Смолоскипи", "Вогні" (1926), "Моменти й вічність" (1927). Поезія Я. Цурковського – близька до футуризму, в ній поєдналися риси урбаністичного конструктивізму 20-х рр. Ї символізму початку ХХ ст. з його гіперболізованим "я" ("І став я шарпати гровами збілене волосся", "На шпильях гір землю держу, до стін кріпких стиснувши море").

Висунута Цурковським теза "цивілізаційного презентивізму" перегукується з теорією "конструкції" М. Семенка (заключним етапом його відомої тріади "деструкція-екструкція-

конструкція”), яка проголошувала функціональність поезії, її еліття з наукою і технікою у суспільному процесі, та концепцією “конструктивного динамізму” Валер’яна Поліщука, трактування мистецтва як конструктивного чинника життя. Але програма Цурковського мала свої акценти. На противагу семенківській формулі, що “Я – то є всі”, він стверджує, що “мистецтво має джерело в індивідуальній фантазії”, тому “слід бути толерантним для розросту індивідуальності в житті та мистецтві”; важливе також його ствердження національного феномену регенерації народу, – говорив він на творчому вечорі у Львові, – як теж життєва гола дійсність, наказує українському творцеві в першу чергу глядіти батьківським оком на власний народ, адже інтернаціоналізм не перечеркує поняття нації, бо таке перечеркнення – якщо воно було би справді можливе – видало б засуд смерті на поезію, мистецтво, словом, було б рецептою на дегенерацію”²⁹.

У твердженнях молодого автора можна знайти непослідовність: підпорядкування творчого процесу динаміці суспільного чи, радше, технічного прогресу, і водночас збереження права на вияв творчої індивідуальності, творчого духу; проголошення залежності мистецтва від “смыслу сучасності” – і визнання найвищим ідеалом “вселюдського принципу”...

Характерно, що й для М. Семенка та, мабуть, для всього українського авангардизму була характерна така непослідовність. “З одного боку, – писав у передмові до недавнього видання “Поезій” М. Семенка Є. Адельгейм, – руйнування поетичної метафори. Грубий прозаїзм образів, намертво, здавалося б, прикріплених до повсякденного, звичайного. З іншого – ледь прикрита тією ж іронією мрійливість, раптове відновлення романтичної метафори і руйнування – з її допомогою – повсякденності, буднів, інерції щоденного існування”³⁰.

Очевидно, з метою епатації висловлено отаке “панібратське” ставлення до поезії: “Я досвіта ручну гранату серця взяв, мов легінь шапку набакир, і кинув з лопотом на ф’якр поезії, де йшов акорд класично мріяних октав...”. А можливо, за такою показною зухвалістю ховалося внутрішнє сум’яття і розгубленість. У всякому разі, великі надії на поему “Збентежений літак”, де здійснена спроба подати прогрес суспільства через технічні атрибути (“Збентежений літак” – сумління народу, “червоні таки”, “веселоярі цепеліни” – дирижаблі та “безжурні самоходи” – активна революційна дія), на мій погляд, не виправдалися.

Серед поетів праського еміграційного кола виразні риси фу-

туризму простежуються у поезії В. Хмелюка. Від грубуватого гумору та самоіронії, що дещо нагадує мертвопетлювання семенківського П'юро, Хмелюк приходять до стилю, в якому футуристичні ознаки явно еволюціонізують в напрямі сюрреалізму. Сюрреалістичний у нього безконтрольний автоматизм письма, різке розчеплення усталених смислових зв'язків, сновийні дивогляди, іноді на гарні кошмару та водночас подані в пародійному плані, приміром:

*Коли прийде до мене
Моя тітка?
Це я так сказав,
Для сміху!
Коли нарешті піду спати –
Оце речево:
Вже друга година ночі,
Вже вертаються до могил
Мертві.
(“Коли прийде до мене...”)*

Але чи найяскравішим виявом сюрреалізму в українській поезії по західний бік Збруча є незакінчена збірка Б.-І. Антонича “Ротації” (1938). Сам автор в інтерв'ю часописові “Назустріч” (1935, ч. 15) назвав цей стиль “надреалістичним натуралізмом” міської теми. “Ротації” – суцільна метафора антиприроди, апокаліпсису, “місто само в собі, місто – суть, місто – майже царина природи, місто – майже біологізоване...”. Уже з цієї короткої самохарактеристики окреслюється Антоничівський варіант сюрреалізму: тут немає й натяку на бретонівський “автоматизм” письма, навпаки, домінує наскрізна концептуальність задуму. Скульптурна монументальність образів, що творять фантастичні пейзажі, які нагадують чи то якість нагромадження ранніх геологічних епох, чи то хаос зруйнованих внаслідок апокаліптичної катастрофи гігантських міст, споріднює сюрреалістичні візії Антонича з сюрреалізмом у живопису, зокрема з творами Д. Кіріко та М. Андрієнка, творчістю яких поет цікавився.

Нарешті, в західноукраїнській поезії 30-х рр. є ще один поет, творчість якого розвивалася в руслі західноєвропейських літературних течій. Маю на увазі Вадима Лесича, який виступив тоді під псевдонімом Ярослав Дригинич. Уже перший вдумливий рецензент його збірки “Різьблю віддаль” (1935) Я. Гординський одну з характерних ознак його стилю вбачав у тому, що “поет одною рукою торкається реальності, а другою сягає в позареальний, так би мовити, метафізичний світ”, бажаючи викликати в читача “роздвоєння свідомості” (Назустріч. – 1936. – Ч. 5).

Але, виростаючи на поетиці Рембо і Рільке, поет зумів запо-

зичені прийоми оживити національною міфологічною символікою – заклинання місяця, квіт папороті тощо. На жаль, у Львові вдалося знайти лише одну збірку поета "Різьблю віддаль" (з одинадцяти, які він видав), тому уявлення про його творчість неповне.

Помітні елементи виявилися і в творчості багатьох інших поетів. Так, у поезії О. Стефановича виразно бачимо тяжіння до бароккової метафорики, віршах В. Бобинського – підсвідомого "психологічного пейзажу" з зорями "електричних тотемів", у творчості І. Крушельницького помітна еволюція від символізму раних творів до експресіонізму пізніших, приміром у циклі "Війна":

*Розвіяв вітер хмарку від шрапнелі,
Як сиву голову дозрілої кульбаби,
І жовтим підпливом суском ковзької жаби
Упає заліза злім у шви шинелі.*

*Як пес, рванув сукна шматок на блузі,
Лизнув, мов язиком корова – пар половці,
Вкусив на грудях м'яз і вирізав у крові
Хвостясту скибу, мов леміш при плузі.*

*І слина булькнула, мов піна п'яна
Над чорним джерелом, як мед густої нафти, –
І в тугі взори, в чорні шви і чорні гафти
Нашилася ніби глибока рана.*

(*"Рана"*).

Проблема авангардизму в західноукраїнській та емігрантській поезії 20 – 30-х рр. потребує окремого дослідження, але для цього потрібне якнайкраще видання художніх текстів.

Можна з цілковитою підставою стверджувати, що досягнення представників і стрілецької поезії, і "празької школи", і групи "Назустріч" та інших груп озвалися згодом, на початку 60-х рр. у творчості молодих поетів нью-йоркської групи (В. Вовк, Б. Рубчак, Е. Андієвська, Ю. Тарнавський, Б. Бойчук, П. Килина), які водночас формувалися під впливом європейської та американської поезії.

У свою чергу, творчість поетів-шістдесятників в Радянській Україні – І. Драча, М. Вінграновського, П. Мовчана, В. Голобородька – розвивалася у руслі традиції української поезії 20-х рр. Творчість шістдесятників деякими прикметними рисами споріднена з творчістю представників нью-йоркської групи. Таким чином, знову відбулося зближення двох гілок української поезії, яке поступово зміцнюється і розширюється, засвідчуючи, що кожна гілка її є кроною спільного дерева української національної культури.

- 1 Гординський Я. Літературна критика підсоветської України – Львів, 1939. – С. 9.
- 2 Рубчак Б. Пробний лет // Остап Луцький – молодомузець. – Нью-Йорк, 1968. – С. 18.
- 3 Барка Б. Лірик-мислитель // Пачовський В. Збір. твори. – Філадельфія; Нью-Йорк; Торонто, 1985. Т. 2. – С. 14.
- 4 Назустріч. – Львів, 1934. – 1 лют.
- 5 Гординський С. Поет "другої генерації" // Назустріч. – 1936. – 15 лют.
- 6 Антопуз В. Poezja po te; stronie barykady // Sygnały. – 1934. – № 4/5. – С. 5.
- 7 Антопуз В. Po tej stronie barykady // Ibid – С. 5.
- 8 Пеленський Є.-Ю. Сучасне західноукраїнське письменство: огляд за 1930 – 1935 рр. – Львів, 1935. – С. 10.
- 9 Донцов Д. Агонія більшовизму // Вісник. – 1933. – Т. 1. – С. 675 – 676.
- 10 Антонич Б.-І. Становище поета // Назустріч. – 1935. – Ч. 4. – С. 1.
- 11 Там же.
- 12 Антонич Б.-І. Сто червінців божевілля // Діло. – 1935. – 15 червня.
- 13 Рубчак Б. Серце надвоє роздерте // Лівницька-Холодна Н. Поезії старі й нові. – Нью-Йорк, 1986. – С. 25 – 26.
- 14 Лятуринська О. Збір. твори. – Торонто, 1983. – С. 535 – 536.
- 15 Антопуз В. Poezja po tej strony barykady // Sygnały. – 1934. – № 4 / 5. – С. 5.
- 16 Шевельов Ю. Над купкою попелу, що була Оксаною Лятуринською // Лятуринська О. Збір. твори. – С. 18.
- 17 Зацев П. /Рецензія на зб. "Тусла" // ММ. – 1939. – № 4. – С. 109.
- 18 Фізер І. Вступна стаття // Стефанович О. Збір. твори. – Торонто, 1975. – С. 7.
- 19 Мосендз Л. /Рецензія на зб. "Вогонь і попіл" // Вісник. – 1935. – Т. 1, кн. 3. – С. 690.
- 20 Рубчак Б. Серце надвоє роздерте // Лівницька-Холодна Н. Поезії старі і нові. – Нью-Йорк, 1986. – С. 19.
- 21 Вісник. – 1935. – Т. 1, кн. 3. – С. 231.
- 22 Теліга О. Збірник. – Детройт; Нью-Йорк; Париж, 1977. – С. 65.
- 23 Там же. – С. 68.
- 24 Гаврилук О. Пісня з Верези. – К., 1970. – С. 235.
- 25 Теліга О. Збірник. – С. 88.
- 26 М. Яцків. Лист до редакції "Тромадського голосу" // Громад. голос. – 1913. – № 3. – С. 5.
- 27 Липа Ю. Бій за українську літературу. – Варшава, 1935. – С. 50.
- 28 Координати. – Нью-Йорк, 1969. – С. 89.
- 29 Літературні вісті. – 1927, № 3 / 4. – С. 10.
- 30 Адельгейм Є. Михайль Семенко // Семенко М. Поезії. – К., 1985. – С. 25.

Надійшла до редакції 15.02.1991 р.

Focussing on poetry written by Ukrainians under Polish rule and in emigration during the 1920s and 1930s, the author examines the impact of their political background on aesthetic tendencies.

Л. М. ПОЛЮГА

**УКРАЇНЬСЬКА МОВА
У ПРОЦЕСІ ДУХОВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ
УКРАЇНЬСЬКОГО НАРОДУ**

**(про збереження і тяглість
національної свідомості)**

У статті розглядаються проблеми розвитку української мови в процесі духовного відродження українського народу.

На перший погляд, саме ставлення такої проблеми може видатися недоцільним, бо ніби зрозуміло, що духовне життя нації, національний прогрес, розвиток національної культури, зростання національної свідомості, національне самовиявлення і, нарешті, державність неможливі без існування національної мови. І разом з тим зіставлення таких факторів в історичній проекції поглиблює і розвиває розуміння національного і допомагає розкрити такі сторони аналізованих явищ, які за інших обставин не так яскраво виявляються. Адже українська мова – не лише засіб спілкування українців, але й один із найважливіших репрезентантів національності. Якщо вдаватися до глибшого аналізу цієї проблеми, то стане очевидним, що в різних народів вона виникала і розв'язувалася по-різному. В українській історії процеси виборення волі та існування мови якнайщільніше переплетені. Українська мова в процесі формування нації, національної свідомості була початковим і часто основним чинником в цьому відношенні. Мова, рідне слово в багатьох випадках існували для українського етносу як єдине джерело, що підтримувало дух народу, віру в існування нації, єдність. Це джерело живилося також постійним прагненням українського народу до свободи, боротьбою за незалежність і державність. Тривіальне твердження, яке на сучасному етапі відновило існування серед культурологів: "мова – суть нації, існує мова – існує нація", між тим яскраво підтверджується українською історією, бо саме українська мова, незважаючи на часи жорстоких переслідувань; зберегла її носіїв як народ, як націю.

У даній статті не будуть детально аналізуватися мовні факти, які належать до суто лінгвістичної компетенції, а розглядатимуться лише теоретичні засади взаємозв'язку мовного та національного комплексів і питання співвідношення української мови із національною свідомістю, національною самобут-

© Л. М. Полюга, 1992

ністю, українською культурою, які виявляються за допомогою мови.

У зв'язку з цим доцільно уточнити саме поняття "українське національне відродження". Адже відроджувати можна те, що було і перестало існувати. А в історії українського народу не переривалася тяглість єдиної мови, народних традицій, єдність національної свідомості народу, незважаючи на те, що українців могли називати не лише українцями, а і руськими, малоросами, рутенцями, русинами, руснаками. Критично оцінюючи російську історіографію і схему російських істориків, за якою вони представляли історію російської держави з часів Київської Русі, а історію українського народу визначали без початку десь з XV ст., М. Грушевський стверджує: "Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської; Володимиро-Московська – другої, великоруської"¹. Історія українського народу, на думку вченого, повинна розглядатися в її генетичній спадковості, в безперервності зв'язку поколінь. Розуміючи історію українського народу як історичну тяглість, М. Грушевський стимулюючим принципом її вважає його мову, яка вкупі з соціальними, культурними, антропологічними та психологічними факторами допомагає розкрити цю тяглість. При написанні "Історії України – Руси" вчений виходив з положення, що українська мова є одним із компонентів, який відрізняє українців від сусідів так само, як відрізняються вони і "прикметами антропологічними – в будові тіла, і психофізичними – в складі індивідуальної вдачі, в відносинах родинних і суспільних, в побуті і культурі матеріальній і духовній"². І далі М. Грушевський наголошує на тому, що особливо важливо для даного аналізу: "Сі психофізичні й культурні прикмети, що мають за собою більшу або меншу історичну давність – довгий процес розвою, зовсім виразно зв'язують в національну цілість поодинокі групи української людності супроти інших таких цілостей і роблять з неї живу національну індивідуальність, нарід [підкреслення М. Грушевського. – Л. П.], з довгою історією його розвою"³. Виходячи з вищесказаного, вважаємо, що в мові як засобі національного виявлення, а часто як в джерелі національного пізнання, та в інших національних прикметах, властивих етносові на різних етапах розвитку та існування народу⁴, засвідчується і проявляється стан української етнічної духовності, ідеї незалежності та свободолюбства, ступінь розвитку матеріальної та духовної культури. Таким чином, хоч і допускаємо існування терміна "українське національне відродження", все ж вважаємо, що доцільніше було б говорити про зростання на-

ціональної духовності, національної свідомості, які в історії України неодноразово спалахували і з різних причин притухали, але ніколи не зникали.

Кожне національне піднесення завжди має одну кінцеву мету – досягти державного самовизначення, тобто прагнути того, щоб народ самостійно міг керувати своєю долею у власній державі, а в межах своєї країни добиватися національної та соціальної справедливості. Незважаючи на спроби окремих дослідників вмістити розвиток національної свідомості в певні схеми, що типологізують етапи національних рухів⁵, нам здається, що кожен народ приходить власним шляхом до державності, і цей шлях зумовлюється історичними обставинами піднесення національної свідомості, національною духовністю. Прикладом цього може бути ствердження української державності після Визвольної війни 1648 р. І хоч українська мова в цих подіях, як і боротьба за віру, за соціальну справедливість, відіграла роль одного із чинників утвердження державності, етапи що передували національному відродженню в Україні в цей час, були іншими, ніж, наприклад, в Чехії⁶.

Поряд із самоусвідомленням та іншими ознаками етнічної духовності, які засвідчують самобутність народу, що властиві багатьом поколінням і вимагають спеціального розгляду, українська мова належить до найвагоміших функцій збереження і піднесення української національної духовності та свідомості. Вона виконувала ці функції в найрізноманітніших сферах.

Загальновідомо, що українська мова, в тому числі національна, – це мова українського народу, якою користуються для вираження своїх думок, почуттів у всіх сферах та формах її вияву в процесі спілкування, мислення та художньої творчості в Україні та в різних місцях планети представники соціальних класів та груп всіх етнолінгвістичних спільностей української нації.

Поняття українська національна мова наближається до терміна українська загальнонародна розмовна мова й існує не лише в просторі, а і в часі. Українська, як і кожна інша національна мова, структурно розвивається з багатьох територіальних та соціальних діалектів, наріч, говірок, розмовних, просторічних та жаргонних форм вислову, тому вона нерівномірна, бо до її складу входять елементи різних структур як відокремлені і одночасно пов'язані однією національною спільною основою. Вона зародилася в надрах найдавніших поколінь, які були предками сучасних українських етнолінгвістичних спільностей, і виникла на основі єдиних мовних ознак говірок давніх русько-українських племен полян, дреговичів, древлян,

дулібів, уличів, сіверян. Мовні прикмети, що зближували ці племена, розвинулися в три основні групи українських діалектів – говори північного, південно-західного та південно-східного наріч. Проте сучасної мови не можна протиставляти тим давно існуючим мовним говорам (мовам племен), бо ті говори (мови) є явищами різних історичних етапів розвитку однієї і тієї ж мови. Як і кожна мова, українська мова зберігає більшість цих вже законсервованих прикмет, що є формою її взаємозв'язку з духовністю. Одночасно в ній постійно відбуваються зміни на різних мовних рівнях, зокрема міняються деякі синтаксичні конструкції, морфологічні форми, зникають форми двоїни, відбуваються фонетичні зміни в морфемах слів, часто на стику морфем, так званому морфемному шві, зникають назви реалій, які перестали існувати, слова, що замінилися іншими; вона поповнюється новими словами, що виникли за автохтонними словотворчими моделями, або тими лексемами, що запозичаються з інших мов.

Українська мова має специфічні особливості, які відрізняють її від інших мов у фонетиці, морфології, зокрема вона зберігає кличний відмінок, незмінні форми дієслова на **-но**, **-то**, властиві лише їй суфікси типу **-ощі**, **-неча**, **-усіньк**, **-юсіньк**-, ряд характерних лише для української мови слів як **гарний**, **плекати**, **мрія** і багато інших. Різноманітність синонімічних та антонімічних відповідників української мови, її фразеологія, мелодійність і співучість сприяли розвитку на їх основі багатих жанрів народної творчості. Усі ці мовні ознаки, які формувалися в глибокій давнині, формують тяглість і єдність національних прикмет українського етносу.

Всі вищенаведені ознаки української мови зберігаються і передаються від покоління до покоління різними формами збереження мови – усною, писемною, народною творчістю, топонімією, антропонімією, в яких існують найрізноманітніші способи консервації цих рис. Назви існуючих у давнину почуттів, процесів, якостей, хоч і робили місце новим, бо виникали в іншому оточенні, при змінених обставинах, все ж не зникали, а продовжували існувати в спадкових традиціях, в різних перехідних виявах, і свідчили про незагублені рештки пережитих періодів.

Однією із форм збереження української мови у всій її сукупності є усне мовлення. Усне мовлення перш за все засвідчує національні ознаки українського етносу. Звичайно, цієї, як і іншими, формою мови можуть користуватися представники інших національностей, які спілкуються з українцями, але для цих представників українська мова не буде ознакою національ-

ної приналежності, а лише свідченням їх культури, такту, рівня освіти, здатністю засвоїти і користуватися, крім своєї власної, рідної, ще й українською мовою. Українці, які використовують свою мову повсякденно, засвідчують свій рівень національної свідомості, приналежність до своєї нації, що є однією з найбільших в слов'янському світі та Європі.

Спільні риси мови, які характерні для різних українських етнолінгвістичних груп, еднають народ спільним національним корінням і свідчать про самовиявлення нації. У мові воно виявляється не лише розмовною формою в простому спілкуванні усним мовленням, але і в усній народній творчості, основою виникнення якої є усне мовлення. Усна народна творчість – це окрема форма збереження української мови і одна з найяскравіших прикмет збереження національного самовиявлення. Багатство українського фольклору (переказів, легенд, казок, прислів'їв, приповідок), народного епосу (дум та пісень) свідчить про талант народу, про його високий інтелектуальний рівень. Твори різних жанрів фольклору передають наступним поколінням психологію народу, народну педагогіку, втілюють ідеали національного самоусвідомлення, національної свободи, прагнення власної державності, формують етнічну свідомість, виховують патріотичні почуття⁷.

Важливу роль відіграла українська народна творчість у XVIII ст., коли виборювалася самостійність української літературної мови, коли після ліквідації і знищення Запорозької Січі при існуючих заборонах української мови, здавалося, все русифікувалося. І ось саме тоді "перемогла українська пісня, вся народна творчість, сам український дух. Власне українська пісня найбільше зберегла нам українську мову за того часу, коли сперечалися за її існування"⁸. Пісня являє собою одну із специфічних ознак української нації. Вона зберігає не лише мову, але передає і мелодику мови. Саме в пісні діє найтісніший зв'язок – мова зберігається в пісні, а пісня існує завдяки мові та музиці. Українська пісня як виразник національної приналежності зберігається найдовше в середовищі українських емігрантів. Через кілька поколінь, представники яких можуть вже асимілюватися, а українська пісня для їх дітей ще може звучати.

"Мова і пісня [як і вся усна народна творчість. – Л. П.] є найважливішими і невід'ємними рисами духовності народу, це два рівнозначні здобутки його творчого генія. Вони неподільні і щоразу, коли йдеться про мову народу, неодмінно згадується і пісня, бо вони визначають самобутність нації. Пісня так само давня, як і мова, і... є продуктом колективної творчості, витво-

ром багатьох поколінь у процесі їх суспільної діяльності. З мови і пісні розвиваються першоелементи духовної культури, на їхній основі зростає літературна творчість”⁹. У пісні та в інших жанрах фольклору, які виникали в незапам’ятних часах, зберігалися мовні нормативи, форми слів і самі слова. Сила народної творчості настільки переплелася з виражальною функцією української національної мови в історії українського народу, що, незважаючи на всі переслідування і заборони, ця мова змогла вистояти. Мова в пісні і в народній творчості ставала отим невловимим месником із ”Давньої казки” Лесі Українки, якого не вдавалося спіймати, бо треба було б посадити в підземелля хіба що весь народ. Можна було б навести десятки прикладів взаємозв’язку української народної творчості з національним характером народу, але згадаймо лише єдність українського козацтва і кобзарів, в устах яких пісня і дума мали силу зброї¹⁰.

Важливою формою збереження української лексики, української мови є топоніми і антропоніми¹¹, які засвідчують давно віджили реалії, імена, прізвища, підтверджують існування давніх українських слів чи назв. Вони часто стають своєрідною формою творчості народу. Заміна корінних топонімічних назв зумовлюється намаганням колоніальних керівників викоринити народний дух із свідомості представників нації, позбавити корінних мешканців пам’яті про своє минуле, своїх джерел та історії, денационалізувати автохтонні назви.

Дуже цінним і достовірним свідченням етнічного самоусвідомлення є писемна творчість, яка являє собою ще одну форму збереження національної культури, мови і духовності¹². Адже на всій території України-Русі існувала літературно-писемна мова киян та поєднана з нею писемна староболгарська, що привнесена сюди разом з церковними книгами після прийняття християнства. Церковнослов’янська мова в основному обслуговувала конфесійні потреби, хоча вона мала великий вплив на створення традицій писемності всієї української літератури багатьох віків майже до кінця XVIII ст., а на Закарпатті – до середини XIX ст. Можна припускати, що киянам того часу церковнослов’янська мова була, напевно, добре зрозуміла. Але нічим іншим, як бажанням писця виявити свою приналежність до єдиного існуючого русько-українського етносу, не можна пояснити вкраплення зразків живої народної мови киян у суворі канони традиційного письма церковнослов’янських текстів. Рукою таких писарів водила, ймовірно, етнічно зріла свідомість, що характеризувала їх як гідних представників свого народу. Засвідчені ними риси народної мови і були предметом аналізу українських мовознавців¹³.

Наявність у писемних пам'ятках рис мови, які зустрічаються і в сучасних писемних пам'ятках та діалектах, свідчить про етнічне самоусвідомлення представників русько-українського етносу. Підтвердженням цього є визначні писемні пам'ятки, серед яких "Галицько-Волинський літопис", де проявлялися дві яскраві тенденції, обгрунтовані А. Генсьорським на мовному матеріалі. Він, зокрема, показав, що в галицькій частині літопису ще переважають попередні книжні традиції, а "мова волинської частини літопису, навпаки, звільняючись (у власному тексті автора) [Підкреслення наше. – Л. П.] майже зовсім від церковно-слов'янїзмів, черпає в основному свої мовні засоби з живої народнорозмовної мови того часу. Релікти значної кількості цих засобів і прийомів у сучасній українській народнорозмовній мові чи українських діалектах (деякі зберегла лише польська мова) свідчать, що народна мова Південної Русі XIII ст. (яку, звичайно, не могла повністю відбити літературна мова пам'ятки) вже в значній мірі розвинула ті українські особливості, які виділили її з староруської мови" ¹⁴.

Використання авторами живої народної мови у писемних пам'ятках насамперед засвідчувало приналежність цих авторів до свого етносу. Позиція одного із редакторів "Галицько-Волинського літопису" (за свідченням А. І. Генсьорського, їх було кілька) була виявом усвідомлення приналежності до конкретного народу, а це свідчило про існування великої сили народних традицій, почуття власної гідності. Народна українська мова як самовиявлення українського етносу наявна і в інших пам'ятках різних жанрів ¹⁵.

Риси українського етнічного самоусвідомлення простежуються і в найконсервативніших писемних пам'ятках – конфесійній літературі, де збереження традицій церковнослов'янської мови вважалося священним правилом, особливо для московського кліру, свідченням чого є так званий другий староболгарський вплив в писемних пам'ятках України ¹⁶. Незважаючи на ці пуритичні тенденції, українські церковні книги перекладаються писемною українською мовою. Це зумовлювалося тою обставиною, що Київська митрополія була самостійною, українські церковні верховні діячі та теологи, як представники свого народу, вважали за необхідне запропонувати народові зрозумілі йому священні книги. Тому з'являються "Апостол" (XV ст.), "Кам'янка-Струмилівське євангеліє" (1481 р.), "Пересопницьке євангеліє" (1556 – 1561), "Крехівський апостол" (бл. 1560 р.), в яких зафіксовано певні риси народної мови.

Вживання народної мови в конфесійній літературі мало

також, можливо підсвідомо, зберегти і підтримати почуття етнічної єдності співвітчизників, показати, що рідну мову можна використовувати не лише для хатнього вжитку, а передавати нею високі ідеї¹⁷. Про виражальну силу тогочасної писемної української мови (XIII – XVII ст.), риси якої певний час збігалися з білоруською, свідчить те, що нею користувалися в чужоземних канцеляріях – Речі Посполитій, Великому князівстві Литовському, Молдавському воєводстві.

Значним досягненням українського етносу була українська література кінця XVI – першої половини XVII ст., що розвивалася в різних жанрах і разом з політичними та релігійними факторами поступово готувала Визвольну війну українського народу 1648 р., сприяла створенню української державності. Тут особливої уваги заслуговує розвиток української абстрактної лексики, яка значною мірою стала виявленням інтелектуального рівня народу і свідчила про багатство української синонімії та антонімії того часу, що насамперед свідчить про багатство самої мови¹⁸.

Самоусвідомлення українського етносу було настільки високим, що впливало не лише на зростання і зміцнення духовності самого українського народу, а й на інші слов'янські народи, що, як з життєдайного джерела, черпали духовні сили з української землі. Свідченням цього може бути діяльність Києво-Могилянської академії, що стала важливим центром культурного єднання слов'янських народів¹⁹ за вагомих показників високого рівня тогочасної української науки. правлять "Граматика" М. Смотрицького²⁰ та "Лексикон словенороський П. Беринди²¹, які сприяли утвердженню авторитету українських книжників у слов'янському світі.

Коли до краю виснажений народ ставав на захист своєї гідності, віри, виборюючи власну державність у національній Визвольній війні 1648 р., він захищав і рідну мову, як свою совість і честь.

Хоч писемна словенороська мова XVI – XVII ст. в окремих творах не завжди задовольняла і часами не всім була однаково зрозуміла, народ все ж часто відмовлявся від латини і тягнувся до своєї традиційної мови, бо напевно звик до неї і уявляв собі, що "латинська наука" зазіхає на свободу його совісті²². Одночасно треба пам'ятати, що національне самовиявлення представлене не лише україномовними творами, а й виданнями, писаними латинською та польською мовами, які створювалися в Україні й за змістом належали до української літератури²³.

Незважаючи на те, що в XIV – XVII ст. стара писемно-літературна українська мова ґрунтувалася на книжній основі, в ній дедалі глибше вкорінювалися усні традиції, що наповнялися силою національного духовного життя, закладеного, очевидно, в народному генофонді. Прикмети української мови XVII ст. у багатьох виданих і не виданих творах переважно словенорською мовою "у різних письменників... розподілені нерівномірно. Здебільшого вченіть письменника обернено пропорційно народності його мови. Багато залежало й від предмету мови... Звідси стилістична різноманітність книжної української мови, підтримувана також індивідуальністю письменника, тим чи іншим складом розуму, тими чи іншими душевними навичками чи вподобаннями його. Іноді учений письменник відзначався природною жвавистію думки, тому про найабстрактніші речі він говорив живою мовою. Такий, наприклад, був Іоаникій Галатовський"²⁴. Проте, зазначає П. Житецький, "це був ветхий одяг старого батька на молодому організмі юнака-сина"²⁵.

За часів Руїни українська мова ставала єднаючим елементом: і народною піснею, і писемним словом підтримувала свідомість народу. Незважаючи на те, що у XVIII ст. продовжує існувати в українській писемності традиційність давнього письменства, українська літературна мова на народній основі не перестає формуватися²⁶.

Нова сучасна українська літературна мова, започаткована І. Котляревським, як найбільш досконала і відшліфована форма виникла в процесі розвитку національної культури²⁷. Ця єдина для народу форма рідної мови більшою мірою могла сприяти зростанню національної духовності. Коріннями своїми вона сягає найдавніших часів, а фіксація її елементів спостерігається вже в перших писемних пам'ятках Київської Русі. З появою "Енеїди" та "Наталки Полтавки" І. Котляревського розпочався новий етап у духовному житті українського народу, розвитку його національної свідомості. Розпочате І. Котляревським літературне та національне відродження українського народу продовжується в творах Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, поетів-романтиків, членів "Руської трійці", і в усій багатогранності воно заяснило у творчості Т. Шевченка. Ніхто так з попередників, як Т. Шевченко, не зумів розкрити національного духу народу, побачити його національний гніт, відчутти його біль, передати його мрії. Шевченко не лише завершив етап становлення української літератури і вивів її на світовий рівень. Художня досконалість його творів заклала остаточно фундамент нової української літера-

турної мови. Шевченко став пророком нації, і його твори продовжують жити національний дух українців²⁸.

Сплеском національного самоусвідомлення були 20 – 30-ті рр. ХХ ст. Тоді українці усвідомили і на власному прикладі ще раз остаточно переконалися, що рідною мовою можна творити національні скарби і передавати досягнення світоців світової культури. Незалежне національне самоусвідомлення утверджується в цей час і, ніби лавиною, розростається у всіх проявах національної науки, культури, державності, поновлює в пам'яті народній сторінки історичного минулого народу, утверджує його самотність. Поступово зростає сфери використання української літературної мови і ступінь вивчення різних діалектів національної мови. Особливо поширено розвиваються українська наукова мова, українська національна термінологія, яка утверджується в різноманітних словникових виданнях. Це національне самоусвідомлення до певної міри підтримувалося ще не втраченими ілюзіями про українську державність. З-під пера українських поетів, прозаїків, драматургів, публіцистів, літературознавців, вчених єдиною українською літературною мовою виходять твори, гідні світових зразків²⁹. Публікуються дослідження українських лінгвістів українською мовою, які до цього часу були досить рідким явищем³⁰, створюються десятки нових словників, наукові праці про відкриття в природничих та точних науках.

Національне піднесення в усіх ділянках українського життя, що підтримувалося розширенням функціонування української мови, тривало, однак, недовго. Здійснювалася програма, суть якої найчіткіше висловив емісар ЦК РКП (б) Г. Зінов'єв на П'ятій конференції КП (б) У в листопаді 1920 р.: "У чому суть національної політики на Україні?.. Зробити так, щоб ніхто не міг підозрівати, що ми хочемо заважати українському мужикові говорити українською мовою... Кінець кінцем через скількись років переможе та мова, яка має більше коріння, яка є життєвіша, культурніша. Отже, наша політика є в тому, щоб не словом, а ділом, щиро і чесно показати українському селу, що радянська влада йому не заважає говорити і вчити своїх дітей якою завгодно мовою"³¹. Українська мова в даному випадку зводилася до сільської говірки, більше того, її існування вважалося тимчасовим. 30-ті і наступні роки правління більшовицьких лідерів були роками страхітливого геноциду проти українського народу: через обмеження функціонування української мови витіснялася українська культура, робилося все для того, щоб послаблювалася і навіть зникала українська національна свідомість. А для того знищувався народ, його генетичний корінь,

переслідувалася інтелігенція – люди, які розвивали, захищали і вивчали українську мову, в тому числі низка українських лінгвістів, серед яких В. Ганцов, М. Гладкий, Г. Голоскевич, П. Горещкий, О. Ізюмов, А. Кримський, О. Курило, О. Синявський, К. Німчинов, С. Смеречинський, М. Сулима. Національна свідомість присиплялася теорією про колиску трьох братніх народів, серед яких "старшим братом" був російський народ, теорією, яка була своєрідною спадкоємницею теорії Погодіна – Соболевського, а від українського народу відбиралася його предковична історія³².

Переслідування дослідників української мови здійснювалося з цією ж самою метою, що й інших культурних діячів нації, бо дослідження з української лінгвістики свідчили про розвиток української суспільної думки, зростання національної свідомості. Досить яскраво це розкривається на історії української лексикографії.

Українське національне словництво – невід'ємна частка національної культури. Підготовка і видання окремих словників або серії словників української мови на певному етапі історичного розвитку, як правило, зумовлюється національним почуттям самозбереження, утвердженням самотутності народу. Словники в історії української культури, особливо часів національного гноблення, ставали ніби маніфестами національного пробудження, підтримували духовність етносу. В часи посиленої русифікації, полонізації, германізації, румунізації, мадьяризації частини українського національно слабосвідомого населення, переважно обивательських верств суспільства, що було найстрашнішим для нації, яке М. Драгоманов назвав аморалізацією³³, словники належали до тих видань, які могли легально засвідчувати, захищати і навіть утверджувати повноправність української нації³⁴. Нехай це не виявлялося в формі політичній, але все ж і така форма вияву була свідченням національної свідомості, сприяла витворенню національного духу. Це можна засвідчити, зіставляючи етапи розвитку українського національного словникарства з різними етапами українського життя, українського піднесення, зростання національної свідомості.

Саме в час, що передував Визвольній війні українського народу 1648 р., готувалася і з'явилася друком перлина української та загальнослов'янської лексикографії "Лексиконъ словенороський" П. Беринди (1627 р.). Вважаючи свою працю здобутком українського народу, її автор писав майже 400 років тому: "Милостью народа моего я... Лексиконъ... випущаю". Серія словників, що виходили приблизно в цей же час, є свід-

ченням високого рівня української культури, значимості українського слова в національній боротьбі за незалежність. Серед них "Лексисъ с толкованіємъ словенскихъ словъ просто" (1581), "Лексиконъ латинський" Є. Славинецького (1642), "Лексиконъ словено-латинський" (1650) та ін.³⁵

У часи існування заборон українського слова та друкування українських книг, повної ліквідації козацьких вольностей в Україні в кінці XVIII і на початку XIX ст. готуються і видаються лексикографічні праці. Це здебільшого початки лексикографії нової української літературної мови, невеликі двомовні словники, що супроводили твори чи збірники, писані українською мовою, а також велика праця "Словник української мови" П. Білецького-Носенка (1843)³⁶.

В період розгулу російського великодержавного шовінізму та існування нових заборон українського слова – недільних українських шкіл, друкування українських книг, книг для дітей, українських нот, публічного виконання українських пісень, хрещення дітей українськими іменами (1862, 1863, 1876, 1881, 1888, 1895) – збираються матеріали для українських словників і друкуються праці М. Руберовського (кін. XIX ст.), Ф. Піскунова (1873 і 1882), М. Левченка (1874), "Словарь російсько-український" (1893 – 1898) М. Уманця та А. Спілки, "Русско-малороссийский словарь" (1897 – 1899) Є. Тимченка і один з найкращих словників Б. Грінченка "Словарь української мови" (1907 – 1909).

Незважаючи на національне пригнічення, засилля москвофільства, польського шовінізму, в Галичині готуються і виходять лексикографічні праці Є. Желехівського, І. Верхратського та ряду інших дослідників: І. Вагилевича, О. Поповича, О. Партицького, Л. Чопея, Ю. Кобилянського, С. Недільського, В. Кміцикевича, І. Свенціцького, Є. Бокшая, В. Калиновича, І. Голубовича, К. Левицького.

Українське національне відродження 20 – 30-х рр., як вже згадувалося, знаменувалося виданням словників, зокрема термінологічних. За неповними даними, з 1920 по 1932 рр. в Україні вийшло 15 медичних термінологічних словників, 13 – з питань ботаніки, 10 – математики і механіки, 8 – діловодства, 8 – правознавства, 9 – фізики, 4 – хімії, 3 – ветеринарії. Загалом до 1933 р. в Україні видано близько 100 термінологічних словників. І хоч словникарська робота цього часу піддавалася критиці, все ж є всі підстави стверджувати, що ці видання були досягненням українського національного розвитку і виявом національної свідомості.

Лексикографічні видання 60 – 80-х рр. цього століття без

декларативних заяв готували ґрунт для сучасного національного піднесення. Підготовка та видання словників в Україні та за кордоном допомагали зберігати цілісність і єдність українського народу на батьківщині та в діаспорі, утверджуючи його самобутність, сприяли національному усвідомленню, посиленню ваги рідного слоєа, і якоюсь мірою стримували русифікацію українського народу.

Сучасний етап піднесення національної свідомості характеризується бурхливим розвитком лексикографічної праці. Відбувається інтенсивна робота над термінологічними словниками різних типів, насамперед для того, щоб створити і утвердити термінологію на національній основі, а тим самим, щоб утвердити українську наукову мову в сферах виробництва, науки, освіти. А все це в сумі свідчить про піднесення національної свідомості.

Таким чином, словникові видання в різні часи стверджували, що українська мова є мовою великої і самобутньої нації, яка може передати всі значення та відтінки значень слів інших розвинутих мов, мова, якою видаються багатотомні словники та енциклопедії. І хоч українські словники не вважалися явищем політичним, вони, як частка національної культури, створювалися в складних умовах. Їх авторам не раз доводилося долати перешкоди не лише видавничого та адміністративного, а часто і політичного характеру, які були спрямовані на гальмування підготовки і видання або його заборону. Можна згадати професора Є. Тимченка, який очолював роботу над першим українським історичним словником і ще до його завершення був відправлений на заслання; академіка А. Кримського, який відмовився брати участь у створенні фальсифікованого російсько-українського словника, і інших вчених.

Одним із чинників, який сприяв розвиткові і збереженню української національної мови як засобу зміцнення і піднесення національної свідомості, була релігія. В усі часи в Україні цей зв'язок мови і християнської віри був очевидний, хоч спеціально не підкреслювався. Факт, що народна мова зберігалася у конфесійній літературі та обрядах, є яскравим підтвердженням такого зв'язку.

У Великій Україні українська мова з давніх часів використовувалася в церковних обрядах. Зв'язок української мови з церковними богослужіннями був настільки глибоким, що коли з України почали під намовою чи насильно вивозити до Москви і Петербурга талановитих культурних церковних діячів, співаків, композиторів, українські книги, українська мова зробила великий вплив і на російську мову та вимову, помітний,

по суті, до початку XIX ст.³⁷ І це тривало до тих часів, поки українська церква була незалежною від Москви, поки українські духовні семінарії не були повністю русифіковані, поки в Україну не почали засилати чужих народів вихованців російської церкви, поки українська церква не перейшла на російську мову.

У часи наступу на українську національну свідомість, позбавлення народу його духовності українська віра сприяла збереженню духовності, розвитку української мови, зміцненню етнічного самоусвідомлення, що виявилось в багатій полемічній літературі XVI – XVII ст. Такий зв'язок слід вбачати і в тому, що частина українських духовних осіб, яка походила з народу, використовувала українську мову в ритуалах, намагалася пояснити релігійне вчення живою мовою. Промовистим прикладом тут можуть служити учительні Євангелія згаданих і Учительне Євангеліє (т. зв. Калістова), майстерно перекладене українською мовою М. Смотрицьким (1637), або виголошення М. Шашкевичем першої після висвячення церковної проповіді українською мовою.

Поки Київська митрополія не була підпорядкована Московському патріархові, українська церква мала тісні зв'язки з українською мовою, і духовність українського народу на цьому рівні зберігалася. Внаслідок фальсифікації Переяславських статей, підписаних 1659 р., Київська митрополія мала бути передана в юрисдикцію Московського патріарха, на що погодилися, за відповідну винагороду від російського царя, Єрусалимський патріарх Досифей 1686 р., а згодом Царгородський патріарх Діонісій. Це позбавило український народ своєї церкви, зв'язку української мови з християнською вірою, що вело до бездуховності і моральної, і національної. До цього ж, більшість українського кліру денационалізувалася, не виховувалися українські священики, а церковна відправа на величезній території України була повністю русифікована. В 1917 р. В. Липківський писав: "Під виглядом православної віри російські царі провадили свою політику, яка складалася з небагатьох слів: "ні українського народу, ні української мови, ні української церкви нема", не було і бути не може... І цієї політики церковні керівники в Україні пильнували більше, ніж які інші російські урядовці: українська мова була заборонена не тільки в церкві, а і в школах. Церкви і церковні школи стали місцями найвпливовішого обрусіння українського народу. Виховання української молоді в цих школах було дійсним каліченням їх душі, і з синів та дочок українського народу виховували яничарів України і її церкви, так званих "малоросів"³⁸.

Лещо інше становище було в окремих західних областях

України, де існувала греко-католицька конфесія, окремі священники якої в ХІХ ст., за часів Австро-Угорщини, а особливо в ХХ ст., постійно користувалися українською мовою. Навіть після так званого собору 1946 р. у Львові, коли всі церкви офіційно, по суті, насильно перейшли на православ'я під владу Московського патріарха, в українських церквах слово Боже проповідувалося українською мовою.

Ця тема вимагає широкого і спеціального розгляду, але важливо підкреслити одне: ці дві субстанції – віра і національна мова – значною мірою сприяли розвитку духовності та національної свідомості народу.

Вищенаведені роздуми не вичерпують усіх проблем, пов'язаних із мовою та пробудженням національної свідомості, з утвердженням національного самовияву. Ці проблеми в значній мірі справедливо будуть розв'язані в суверенній державі. У проголошеній 24 серпня і утвердженій народом 1 грудня 1991 р. суверенній Українській державі українська мова дістане всі права розвиватися повнокровно і стане яскравим засобом вияву духовності та національної свідомості: вона розширить своє функціонування в усіх сферах життя, науки, культури, освіти, церкви, державної чинності, звідки її постійно витісняли, або інколи залишали лише умовно.

Коли ми говоримо про функціонування української мови в Україні, не маємо на меті знецінити чи применшити вагомості мов представників інших націй чи народностей, які проживають на українських землях. Українська мова ніколи не була засобом експансії, денационалізації інших народів, засобом колоніального визиску. І разом з тим треба наголосити, що представники певних кіл намагаються сьогодні створити штучну проблему, наприклад російськомовного населення, якої в Україні ніколи не існувало, а навпаки, швидше існувала в Україні реально проблема україномовного народу.

Вивчення історичної тяглості взаємозв'язку мови із національною свідомістю показує українську мову як стійку національну силу, яка з іншими національними чинниками привела український народ, а разом з ним і інші народи, що населяють Україну, до одностайної думки – проголосити свою Незалежність.

1 Грушевський М. Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Літературна Україна. – 1991. – 30 трав.

2 Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1991. – Т. 1. – С. 6.

3 Там же.

4 Там же. – С. 18; Німчук В. Походження і розвиток мови української народності // Українська народність: Нариси соц.-економ. та етнополіт. історії. –

- К., 1990. — С. 190 — 223; Історія української мови: Лексика і фразеологія. — К., 1983.
- 5 Шпорлюк Р. Українське національне відродження // Слово. — 1991. — № 3 / 4. — С. 2 — 3.
  - 6 Там же. — С. 2.
  - 7 Українська народна поетична творчість: Дожовт. період. — К., 1958. — Т. 1; Історія української літератури: Давня література (XI — перша пол. XVIII ст.) — К., 1967. — Т. 1. — С. 33 — 45; 163 — 171; 223 — 231; 265 — 277; *Ефремов С.* Історія українського письменства. — К.; Ляйпціг, 1924. — С. 278 — 336.
  - 8 *Огієнко І (Ларіон).* Історія української літературної мови. — Вінніпег, 1949. — С. 131.
  - 9 *Нудьга Г.* Слово і пісня. Дослідження. — К., 1985. — С. 94.
  - 10 *Апанович О.* Культура козацтва: Деякі аспекти розвитку культури Запорізької Січі // Україн. культура. — 1991. — № 1 (817). — С. 2 — 4.
  - 11 *Пор.: Худаш М.* З історії української антропонімії. — К., 1977; *Карпенко Ю.* Топонімія центральних районів Чернівецької області. — Чернівці, 1965; *Чучка П.* Антропонімія Закарпаття. Вступ та імена. — Ужгород, 1970; *Купчинський О.* Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. — К., 1981; *Керста Р.* Українська антропонімія XVI ст.: Чоловічі іменування. — К., 1984; *Демчук М.* Слов'янські автохтонні власні назви в побуті українців XIV — XVII ст. — К., 1988; *Бучко Д.* Топонімія Покуття. — Львів, 1990 і багаті інших.
  - 12 Про давні писемні українські пам'ятки, починаючи з княжої доби, див.: *Возняк М.* Історія української літератури. — Львів, 1921 — 1922. — Т. 1 — 3; *Ефремов С.* Історія українського письменства. — К., 1924. — Т. 1; *Лепкий Б.* Начерк історії української літератури: До нападів татар. — К.; Ляйпціг, — Т. 1; *Курс історії української літературної мови.* — К., 1958; *Плющ П. П.* Нариси з історії української літературної мови. — К., 1958; *Словник староукраїнської мови XIV — XV ст.* — К., 1977. — Т. 1. — С. 19 — 56; *Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.: Пробний зошит.* — К., 1983. — С. 53 — 79; та ін.
  - 13 *Пор.: Історія української мови.* Лексика і фразеологія. — К., 1983; *Булаховський Л.* Питання походження української мови. — К., 1956. — С. 82 — 104; *Огієнко І.* Історичний словник української мови: Критично-методол. уваги. — 1931. — С. 24 (Відбитка статті з видання "Prace filologiczne". — Т. 15.)
  - 14 *Генсьорський А. І.* Галицько-Волинський літопис: Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості. — К., 1961. — С. 283.
  - 15 Історія української мови: Лексика і фразеологія. — К., 1983; *Гумецька Л. Л.* Нарис словотвірної системи актової мови XIV — XV ст. — К., 1958; *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол. — Варшава, 1930. — Т. 1 — 2; *Курс історії української літературної мови.* — Т. 1; *Плющ П.* Нариси з історії української літературної мови.
  - 16 *Плющ П.* Нариси з історії української літературної мови. — С. 138 — 141; *Лихачев Д. С.* Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России // Исслед. по древнерус. литературе. — М., 1986. — С. 7 — 57.
  - 17 *Керницький І. М.* Система словозміни в українській мові. — К., 1967. — С. 5.
  - 18 *Положа Л.* Українська абстрактна лексика XIV — першої половини XVII ст. — К., 1991.
  - 19 Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів: Зб. наук. праць. — К., 1988.
  - 20 *Пор. думку В. Німчука,* який писав: "Найбільшим досягненням теоретично-матеріального мовознавства є 'Траматика'" М. Смотрицького, високий науковий рівень якої забезпечив їй загальнослов'янський авторитет" // *Німчук В. В.* Мовознавство на Україні в XIV — XVII ст. — К., 1985. — С. 9; а також його ж статтю в книзі "Роль Києво-Могилянської академії..." — С. 61 — 69.
  - 21 *Німчук В. В.* Староукраїнська лексикографія в її взаємозв'язках з російською та білоруською. — К., 1980.
  - 22 *Житецький П. Г.* Вибрані праці: Філологія. — К., 1987. — С. 25.
  - 23 *Ісаєвич Я.* З літературної творчості діячів Києво-Могилянської академії // Роль Києво-Могилянської академії... — С. 168.

- 24 Житецький П. Г. Вибрані твори. – С. 58.
- 25 Там же. – С. 45.
- 26 Див.: *Передрієнко В. А.* Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. – К., 1979.
- 27 *Русанівський В. М.* Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. – К., 1985.
- 28 Пор. одну із останніх праць з цього питання: *Ісаєвич Я.* Минуле, сучасне і майбутнє народу і проблеми спадкоємності української культури в творчості Шевченка // *Зап. Наук. т-ва ім. Т. Шевченка.* – Львів, 1990. – Т. ССХХІ. – С. 47 – 56. Про популярність творів Т. Шевченка свідчить кількість їх видань: за останні 70 років вони публікувалися 130 разів загальним тиражем 9 млн. примірників.
- 29 *Жулинський М.* Із забуття в безсмертя. – К., 1990. У цій книжці частково розкрито досягнення української літератури.
- 30 Див.: *Беззенко С. П.* історія українського мовознавства: Історія вивчення україн. мови. – К., 1991.
- 31 Цитовано за: *Шевельов Юрій.* Українська мова в першій половині двадцятого століття – Сучасність. – 1987. – С. 112.
- 32 *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 1. – С. 18.
- 33 *М. Драгоманов любив говорити:* "Денаціоналізація є деморалізація. Денаціоналізуються найгірші елементи нації (бо вони роблять це з користи), і тоді маємо штучний вибір найгірших елементів народу, що їх саме підтримують денаціоналізатори. А чесні й найкращі елементи задуються. Усе це веде до пониження морального й інтелектуального всієї нації". Цитовано за: *Драгоманова-Шишманова Л.* Зі споминів про М. Драгоманова // *Дзвін.* – 1991. – № 10. – С. 138.
- 34 Про розвиток української лексикографії див. праці: *Москаленко А. А.* Нарис історії української лексикографії. – К., 1961; *Горецький П. Й.* Історія української лексикографії. – К., 1963; *Паламарчук Л. С.* Українська радянська лексикографія: Питання історії, теорії та практики. – К., 1968; *Німчук В. В.* Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. – К., 1980; *Беззенко С. П.* Історія українського мовознавства... – С. 42 – 86.
- 35 Див.: *Німчук В. В.* Староукраїнська лексикографія... – С. 90 – 270; *Беззенко С. П.* Історія українського мовознавства... – С. 45 – 48.
- 36 *Беззенко С. П.* Історія українського мовознавства... – С. 45 – 48.
- 37 *Огієнко І.* Мова українська була вже мовою церкви: Нариси з історії культурного життя церкви на Україні. – Благодійне вид-во "Укр. автокефальна церква", 1921.
- 38 Цит. за: *Малаш М.* Боже, нам єдність подай! // *Україна.* – 1991. – № 4. – С. 25.

Надійшла до редакції 15.02.1991 р.

This paper considers the role of the Ukrainian language in the preservation of a separate national identity. Particular attention is given to this problem in the contemporary national revival.

ЗМІСТ

Від редакційної колегії	3
І. М. ДЗЮБА	
<i>Що за обрієм?</i> <i>(наша культурна спадщина і культурне майбуття)</i>	5
Я. Д. ІСАЄВИЧ	
<i>Українська культура в середньовіччі</i> <i>і на світанку нової доби</i>	31
Ф. СИСИН	
<i>Поняття нації</i> <i>в українській історіографії 1620 – 1690 рр.</i>	49
Б. М. ФЛОРИЯ	
<i>Запорозьке козацтво</i> <i>і плани Турецької війни Владислава IV</i> <i>(політика верхів і суспільна свідомість низів)</i>	79
А. КАПШЕЛЕР	
<i>Національний рух українців</i> <i>у Росії та Галичині: спроба порівняння</i>	104
Я. Й. ГРИЦАК	
<i>До генези ідеї</i> <i>політичної самостійності України</i>	119
М. М. ШВАГУЛЯК	
<i>Західноукраїнська суспільність</i> <i>напередодні та під час</i> <i>німецько-польської війни 1939 р.</i>	143
М. М. ІЛЬНИЦЬКИЙ	
<i>На перехрестях віку</i>	173
Л. М. ПОЛЮГА	
<i>Українська мова</i> <i>у процесі духовного відродження народу</i> <i>(про збереження і тяглість національної свідомості)</i>	208

CONTENTS

<i>From the Editorial Board</i>	3
IVAN M. DZIUBA	
<i>What is behind the Horizon? (Our Cultural Heritage and Cultural Future)</i>	5
IAROSLAV D. ISAJEVYCH	
<i>Ukrainian Medieval and Early Modern Culture</i>	31
FRANK SYSYN	
<i>The Concept of the Nation in Ukrainian Historiography, 1620 s – 1690 s</i>	49
BORIS M. FLORIA	
<i>The Zaporozhian Cossacks and King's Wladyslaw IV Plans for the War with Turkey</i>	79
ANDREAS KAPPELER	
<i>The Ukrainian National Movement in Russia and Galicia: an Attempt of Comparison</i>	104
IAROSLAV J. HRYTSAK	
<i>On the Genesis of the Idea of Ukrainian Political Independence</i>	119
MYKHAILO M. SHVAHULIAK	
<i>West Ukrainian Society on the Eve and During the German-Polish War of 1939</i>	143
MYKOLA M. ILNYTSKYI	
<i>The Century's Crossroads as seen in Ukrainian Poetry</i>	173
LEV M. POLIUHA	
<i>The Role of the Ukrainian Language in the Cultural Revival of the Nation (Retaining and Continuity of a National Consciousness)</i>	208

**УКРАЇНА: КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА,
НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ,
ДЕРЖАВНІСТЬ**

Випуск 1

Здано до набору 04.06.92. Підп. до друку 24.11.92. Формат 60 x 84 / 16. Папір офс. № 1. Гарн. Тіде. Друк. офс. Ум.-друк. арк. 13,25. Ум. фарбо-відб. 13,60. Обл.-вид. арк. 14,83. Зам. 2-952.

Оригінал-макет підготовлено у видавництві "Наукова думка". 252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.
Київська книжкова друкарня наукової книги. 252004 Київ 4, вул. Терещенківська, 4.

НАУКОВА ДУМКА